

T.C.
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ORTAÇAĞ TARİHİ ANABİLİM DALI

VI.-IX. YÜZYILLARDA BASRA KÖRFEZİ
(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

DANIŞMAN

Yrd. Doç. Dr. Aydın ÇELİK

HAZIRLAYAN

Taner YILDIRIM

ELAZIĞ-2007

II

T.C.

FIRAT ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TARİH ANABİLİM DALI

VI.-IX. YÜZYILLARDA BASRA KÖRFEZİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Bu tez / / tarihinde aşağıdaki jüri tarafından oybirliği/oyçokluğu ile kabul edilmiştir.

DANIŞMAN

ÜYE

ÜYE

Yrd. Doç. Dr. Aydın ÇELİK

Prof. Dr. Abdulhalik BAKIR

Yrd. Doç. Dr. Tarık ÖZCAN

Bu tezin kabulü, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulu'nun .../.../..... tarih ve ..... sayılı kararıyla onaylanmıştır.

ÖZET

Yüksek Lisans Tezi

VI-IX. YÜZYILLARDA BASRA KÖRFEZİ

Taner YILDIRIM

Fırat Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Tarih Anabilim Dalı

2007, Sayfa: X+181

Dört yüz yıllık bir dönemi içine alan, VI. ve IX. yüzyıllarda Basra Körfezi'yle ilgili yaptığımız bu çalışmada, genel olarak bölgenin coğrafyası, siyasî tarihi, etnik, iktisadî ve sosyal yapısı üzerinde durmaya çalıştık. Bölgenin bu yüzyıllardaki durumu başta Hz. Muhammed olmak üzere, Dört Halife, Emevi ve Abbasiler dönemi olarak, dört ayrı bölümde incelenip, her bölümde, kendi dönemine ait siyasi, iktisadi ve sosyal gelişmeler ışığında ele alınmaya çalışıldı.

Basra Körfezi'nin coğrafyası ele alındığında görüldü ki, bölge son derece önemli bir stratejik mevkide bulunmasından dolayı, tarihin en eski çağlarından beri ilk medeniyetlerin kurulduğu ve büyük siyasi, sosyal gelişmelerin ve çekişmelerin meydana geldiği önemli bir sahadır. Ele aldığımız dönemde de bu özelliğini kaybetmediği ve dolayısıyla son derece hareketli bir görünüm arzettiği müşahade edilmiştir. Özellikle uluslararası ticaret yolları, kara, deniz ve nehir yollarının birleştiği bir konumda olmasından dolayı, bu önemini gelecekte de koruyacağını kolaylıkla tahmin edebilmekteyiz.

Anahtar Kelimeler: Basra, Körfez, Irak, Bahreyn, Umman.

SUMMARY

(Higher Licence Thesis)

Taner YILDIRIM

Firat University

The Institution of Social Sciences

The Branch of History Main Science

2007-Page X+181

GULF OF BASRA AT VI th-IX th CENTURY

This thesis have enclosed period of four hundred years, from VI century to IX century about Gulf of Basra (Persian). Generally we have deliberated on the geographic, economic, social and tribe of the Gulf of Basra. In the beginning of the thesis we take up the period of Mohammed prophet, Umayyad and Abbasid at the Gulf. In that chapter we particularly have mentioned about political history and social history.

When we take up Gulf of Basra we saw that the region of the Gulf is a very important strategic location. So since the most prehistoric period this area have got a lot of civilization, big wars, big social events and big contentions. We saw that in the time of the region that we take up, the position of the Gulf area have gotten similar events in the past. Consequently, the area of the Gulf have owned most active position in that term that we take up. Especially because of the land trade roads, sea trade roads and river trade roads, Gulf of Basra have owned a very active junction at all time in the past and we easily guess that it will be protect its status in the future, too.

Key Words: Basra, Gulf, Iraq, Bahrain, Oman

ÖNSÖZ

Özellikle erken ortaçağ boyunca siyasi çekişmelerin ve ticari faaliyetlerin odak merkezi olan Basra Körfezi mıntıkası, gerek elinde bulundurduğu geniş hinterlandı gerekse de içinde barındırdığı kozmopolit yapısı nedeniyle tarih boyunca hep üstünlük mücadelelerinin sahnelendiği bir bölge olmuştur. Tarihten gelen bu yapısını günümüzde de hala koruyan ve yitirmeyen bu bölge yine tüm dünya devletlerinin çekişme alanını oluşturmaktadır. Çünkü gerek doğal gerekse de tabii kaynaklar açısından oldukça zengin bir bölgedir.

Günümüzdekinin aksine ortaçağda bu bölgedeki zengin petrol kaynaklarının yerine daha ziyade denizcilik faaliyetleri ve deniz ticareti önemli bir yere sahipti. Bu yüzden bölgedeki deniz ticaretini ele geçirmek isteyen bölge halkı ve diğer güçlü yönetimler sürekli mücadele ederek, bölgede üstünlük sağlama arzusu içinde olmuşlardır. Günümüzde de bölgenin önemli yerleşim ve liman şehirleri olan Kuveyt, Bahreyn, Katar, Umman, Maskat, Katif, Siraf... gibi yerler ortaçağda da gerek konumları ve gerekse ellerindeki doğal kaynakları bakımından önemli bir yere sahip olmuşlardı. Bu bölgeler özellikle İran ve Uzakdoğu'dan gelen ticari malların durak yeri ve geçiş noktası olduğu gibi aynı zamanda doğu ve batı dünyasını da birbiriyle buluşturmuştur.

Arap kabilelerin birbirleriyle mücadelelerinden dolayı siyasi birlik sağlayamamış olmaları, beraberinde bu bölgede Sasani egemenliğini getirmiş ve bu durum İslamiyetin bu coğrafyada yayılmasına kadar devam etmiştir. İslamiyetin yayılmasının ardından İslam devletinin karşısında Bizans'tan sonra ki en büyük güç olan Mecusi Sasani devleti, Arap Yarımadası'nın doğu tarafında elinde bulundurduğu Basra Körfezi'ndeki toprakları nedeniyle İslam devletinin büyümesi ve fetihleri için en büyük engeli oluşturmaktaydı. Bu yüzden Müslümanlar, Basra Körfezi bölgesinden fetihlere başlayarak, kısa zamanda Sasani sınırlarına dayanmış ve köklü bir geçmişe sahip olan Mecusi Sasani devletini tarihin derinliklerine gömmüştür. Yüzünü batıya dönmesi için kaldırılması gereken bu engelin ortadan kalkması sonucu, İslam ordusu Arap Yarımadasının batısına doğru fetihlerine başlamıştır.

VI. ve IX. yüzyıllarda tarihi coğrafyasını ele alacağımız Basra Körfezi bölgesi yukarıda da kısaca değindiğimiz üzere, gerek İslam dünyası gerekse doğu ve batı dünyası için önemli bir yere sahip olmuştur. Bu yüzden bölgedeki önemli şehirlerin ve

yerleşim yerlerinin tanıtımı ve bölgedeki ekonomik, sosyal, kültürel, etnik ve siyasi gelişmeler bu yüzyıllar içinde ele alınarak bu bölgenin önemi üzerinde durulacaktır.

Geçmişe ait birikimi ve konumu itibariyle oldukça önemli bir bölge olmasına rağmen, ülkemizde bu konuda herhangi detaylı bir çalışmaya rastlamış değiliz. Dolayısıyla bu coğrafya ile ilgili bir çalışmanın, tarafımdan ele alınmasını uygun görüp desteğini ve yardımlarını benden esirgemeyen değerli hocam Yrd. Doç. Dr. Aydın ÇELİK'e ve yine tezin hazırlanması aşamasında benimle aynı heyecanı paylaşan ve bana yardımcı olan arkadaşlarım Fahreddin MAMİDOV, Salman EBU MUHAMMED ve Mustafa ÖKSÜZ'e teşekkürü bir borç bilirim.

Elazığ-2007

Taner YILDIRIM

KISALTMALAR

A.g.e.	: Adı Geçen Eser
Arp. Çev.	:Arapçaya Çeviri
b.	:İbn
Bkz.	:Bakınız
C.	:Cilt
Çev.	:Çeviren
Der.	:Dergi
H.	:Hicri
İ.A.	:İslam Ansiklopedisi
M.	:Miladi
M.Ö.	:Milattan Önce
M.S.	:Milattan Sonra
R.a	:Radiyahallahu Anhuma
S.	:Sayfa
Sa.	:Sayı
S.A.V	:Sallallahu Aleyhi Vessellem
T.D.V.İ.A	:Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
T.D.A	:Türk Dünyası Araştırmaları
Thk.	:Tahkik
Trz.	:Tarihsiz
Trk.	:Türkçe
Ünv.	:Üniversitesi
vb.	:Ve benzeri
vs.	:Ve sair

İÇİNDEKİLER

ÖZET	III
SUMMARY	IV
ÖNSÖZ	V
KISALTMALAR	VII
İÇİNDEKİLER	VIII
GİRİŞ	1
I. Eskiçağda Basra Körfezi	2
II. Farslıların İşgali ve İslam Öncesi Dönem (M. Ö. 150 – M. S. 610)	9
III. İslam Öncesi Arap Kabilelerinin Basra Körfezinde Yayılmaları	12

BİRİNCİ BÖLÜM

**İSLAMİYETİN BASRA KÖRFEZİNDE YAYILMASI VE DÖRT HALİFE
DÖNEMİ KÖRFEZİN DURUMU**

I. Körfez Bölgesinin İslama Girişi	22
II. DÖRT HALİFE DÖNEMİNDE BASRA KÖRFEZİNİN GENEL YAPISI	30
2. 1. Hz. Ebu Bekir Hilafetinde Körfezin Durumu ve Bu Bölgedeki Fetih Hareketleri	30
1. Bahreyn	30
1. 1. Bahreyn’de Ridde Olayları	30
2. Umman	35
3. Yemame	37
4. Katif	40
5. Katar	40
6. Maskat	40
7. Irak’taki Fetih Hareketleri	41
7. 1. Ulleys’in Fethi	46

7. 2. Hîre'nin Fethi _____	47
7. 3. Banıkya-Barusma Fethi _____	48
7. 4. Anbar'ın Fethi _____	49
7. 5. Aynu't-Temr'in Fethi _____	50
2. 2. Hz. Ömer Dönemi Körfezin Siyasi ve Sosyal Durumu _____	52
2. 3. Hz. Osman b. Avfan Dönemi Bahreyn ve Umman _____	61
2. 4. Ali b. Ebu Talip'in Körfez Siyaseti _____	62
1. Hureyt b. Raşit el-Haricî İsyanı _____	63

İKİNCİ BÖLÜM

EMEVİ VE ABBASİ SALTANATINDA KÖRFEZE BAKIŞ

I. Emevilerin Körfez Siyaseti _____	66
1. Muaviye b. Ebu Sufyan Dönemi Basra Körfezi ve Buraya Atanan Valilerin Durumu _____	66
2. Yezid b. Muaviye'nin Körfez Siyaseti _____	69
II. Basra Körfezi Üzerinde Zübeyrîler, Emeviler, Muhtariye ve Haricîlerin Etkisi ____	71
III. Bahreyn'de Emevilere Karşı Çıkan İsyanlar _____	75
IV. Haccac b. Yusuf ve Basra Körfezi'nin Doğu Sahilindeki Haricî Hareketleri ____	79
IV. ABBASİLER DÖNEMİ BASRA KÖRFEZİ _____	91
1. Irak _____	91
1. 1. Zenci Hareketleri _____	101
1. 2. Basra'daki Sahibu'z-Zenc Hareketleri _____	102

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KÖRFEZDE İDARİ, İKTİSADİ VE SOSYAL DURUM

I. İdari Yapı _____	115
II. Körfezin Ticari Potansiyeli ve Buradaki Şehirlere Genel Bakış _____	126
2. 1. Balıkçılık ve İnci Avcılığı _____	151

2. 2. El Sanaatları, Dokumacılık ve Silah Endüstrisi _____	156
III. Körfez’de Tarım ve Hayvancılık _____	162
3.1. Hububat _____	162
3. 2. Hurma Yetiştiriciliği ve Meyvecilik _____	162
3. 3. Hayvancılık _____	166
IV. Para Politikası _____	167
SONUÇ _____	171
BİBLİYOGRAFYA _____	175
EKLER _____	182
ÖZGEÇMİŞ _____	182

GİRİŞ

Bu çalışmamızdaki coğrafi mevki, Arap Yarımadası'nın doğu kısmını teşkil eden Basra Körfezi (Haliç) mıntikasıdır. Doğu kısmından maksadımız ise eski coğrafi tanımı itibariyle o dönemde Bahreyn ve Umman diye isimlendirilen geniş bir alandır. Haliç mıntikasının eski coğrafi tanımı, şimdiki durumundan farklılık arz etmektedir. Eski coğrafyacıların eserlerinde bugünkü Haliç mıntikası sadece Bahreyn ve Umman olarak ele alınmış olup, bu mıntikanın sınırları bu iki bölgeye göre çizilmiştir.

Coğrafi mekan olarak İran ile Arap Yarımadası'nın arasında ve aşağıda Umman'ın Hürmüz boğazı ile yukarıda (kuzeyden) Irak ile sınırlandırabileceğimiz Basra Körfezi mıntikası (Haliç), geçmişten günümüze çok önemli stratejik bir bölge olmuştur. Aynı zamanda önemli bir ticaret merkezi olarak doğu ile batıyı birbirine bağlayan bir köprü vazifesi görmüştür. Bu öneminden dolayı tarihin her döneminde toplumların ilgisini çekmiş ve çok önemli mücadele sahnelerine şahitlik ederek tarihteki yerini almıştır.

İslamiyetin doğuşunun ardından, Körfez bölgesi VII. yüzyılda İslam devletinin denetimi altına girmiş ve Araplar bu bölgeye eski dönemlerde olduğu gibi büyük önem verip burayı ellerinden geldiği kadar iskan ve imar ettirerek bölgenin önemini daha da artırmışlardır. Özellikle Emevi saltanatı sırasında Basra Körfezi'nin kontrolü Emevilerin denetimi altında olup, gerek bu bölgedeki isyan hareketleri gerekse de bölgenin ticari potansiyelinden dolayı Emevi halifeleri buraya ayrı bir özen göstermek zorunda kalmışlardır. Özellikle Emeviler dönemi, Basra Körfez'inde deniz ticaretinin ve denizcilik faaliyetlerinin canlı olduğu dönemlerden birisi olmuştur.

Emeviler'in akabinde hilafeti ele geçiren Abbasiler döneminde ise hilafet merkezinin Dımaşk'tan Bağdat'a götürülmesiyle Basra Körfezi'nin önemi dahada artmıştı. Çünkü başkentin bu bölgeye yakınlığı buradaki canlılığı daha da geliştirmişti. Özellikle güvenliğin artırılması ve tüccarların desteklenmesinin de bunda önemli payı bulunmaktaydı. Basra Körfezi'nin varlığı, beraberinde deniz ticaretinin gelişmesini ve Hint Okyanusu'ndaki deniz trafiğinin canlılığını getirmişti. Bu durum ise doğuda Abbasilerin önemini giderek artırmış ve Abbasi saltanatını, Emevi hilafetinin çok çok fevkine çıkarmıştır. Abbasi saltanatında, Basra Körfezi adeta altın dönemini yaşamış ve Haliç'in, Müslümanların elinde bulunması, doğuda yapılacak olan İslam fetihlerine

büyük bir imkan sağlayarak bir nevi Müslümanların Arap topraklarından doğuya çıktıkları bir kapı olmuştur.

Basra Körfezi'nin doğudan batıya açılan bir kapı veya Uzakdoğu'yu batıyla birbirine bağlayan bir köprü olması, sömürge döneminde istilaların ve çekişmelerin daha yoğun olarak burada meydana gelmesine neden oldu. Doğu ile batı arasındaki ticareti tekellerine geçirmek isteyen devletler belli dönemlerde buraya saldırdılar. Örneğin 16. yüzyılda Portekizliler, 17. yüzyılda Hollandalılar, 18. yüzyılda ise Fransızlar oldukça uzaklardan gelerek bu bölgeyi ele geçirmeye çalışmışlardır. Bölgedeki Arap kabileleri bu yabancıları geri püskürtmek için büyük mücadeleler göstermiş ve özellikle Umman'da yaşayan Ya'ribe kabilesinin bu konuda büyük hizmetleri olmuştur. Bu dönemde, Umman'daki denizcilik faaliyetleri oldukça gelişmiş ve bu aile Basra Körfezi' ile Hint Okyanusu'nda en büyük güç haline gelmiştir.

Yine yakın dönemde (19. yüzyılda) bu kez bölgede Almanlar ve Ruslar'ın sahneye çıktıkları görülmektedir. Bu iki devlet de yine bu bölgenin üstünlüğünü ve denetimini ele geçirmek için kendi aralarında mücadeleye girişmiş ancak gerek kendi içlerinde ve gerekse dış dünya ile yaşamış oldukları problemlerin ardından buradan çekilmek zorunda kalmışlardır.

20. yüzyıla gelindiğinde ise bölgede siyasi, iktisadi ve askeri bakımdan İngilizlerin nüfuzu görülmektedir. İngilizlerin bu bölgedeki üstünlüğü 1971 yılına kadar devam etmiş ve ardından onlar da bu bölgeden çekilmek zorunda kalmışlardır. Ancak aktörleri değişen senaryolarını yazmaya devam eden batılı devletler, bölge üzerindeki kontrollerini günümüzde de devam ettirmektedirler.

I. Eskiçağda Basra Körfezi

Eskiçağ kaynaklarında belirtildiğine göre, Basra Körfezi (Haliç) birçok isimle adlandırılmaktaydı. Bazı eserlerde Haliç'e; "büyük deniz", "Güneşin doğduğu Deniz", "aşağı deniz", "Acı çay", "Doğu Güneşinin Büyük Denizi", "kladen denizi" adları verilmiştir¹.

Farlı coğrafyacılara ise Hicri IV. yüzyılda Basra Körfezi'ne, "Irak Halici" adını vermişlerdir. Yunan ve Romalı coğrafyacı ve tarihçiler ise burayı "Arsiri Denizi", yani

---

¹ Muhammed Şakir; *Tarîhu'l Halici'l-Arabî*, Umman, 2003, s. 33.

“Kırmızı Deniz” olarak adlandırmışlardır. Bu şekilde adlandırılmasının sebebi ise Basra Körfezi'nin Kızıldeniz'den ayrılmış bir deniz olarak düşünülüyor olmasıydı².

Basra Körfezi çok büyük tabii bir havuz gibidir. Mesafesi yaklaşık 1300 km² olan bu Körfez, kuzeyden Şattu'l-Arap ile güneyden Müsnedim Boğazı'na kadar olan alanı çevrelemektedir. Körfezin en geniş alanı 280 km² olup, en dar alanı ise Hürmüz Körfezi diye adlandırılan bölge olup yaklaşık 47 km² kadardır. Körfez'in en fazla derinliği ise 100 metre civarındadır.

Körfez'in yüzölçümü yaklaşık 239.000 km² olup, su hacmi 8500 km³'tür. Bu şekliyle Basra Körfezi, Sant-Lorenz Körfezi'nden biraz daha küçük olup, Baltık denizi'nin ise yaklaşık 3/2'si kadardır. Hazar Denizi ve Karadeniz'in ise yarısından az bir hacme sahiptir.

Basra Körfezi bulunduğu konum bakımından stratejik bir yer olmanın yanısıra, Süveyş kanalının açılmasına kadar geçen süreç içerisinde Ortadoğu'nun doğu ve batı arasındaki en önemli kavşak ve geçiş noktası olmuştur. Öyle ki, Arap gemicileri ve diğer denizciler, Uzakdoğu'dan aldıkları malları Hint Okyanusu'ndan geçirerek buradaki liman şehirlerine getirmekte ve daha sonra buradan da Irak yolunu kullanarak önce Akdeniz'e sonrada batı (Avrupa) yolculuğuna çıkarmaktaydılar.

Basra Körfezi, doğudaki devletlerin öneminin artmasında ve oranın zenginliklerinin değerlendirilmesinde ve tanıtılmasında büyük bir rol oynamıştır. Çünkü bu ülkelerden getirilen malların dünyaya tanıtılması ve ulaştırılması Haliç üzerinden yapılmaktaydı. Bu bakımdan doğu ile batı arasında bir köprü görevi üstlenmiştir. Günümüzde dahi bu önemini halen yitirmeyerek hava ve deniz ulaşımının durak merkezi konumundadır.

Eski kaynaklarda Haliç, Arap Yarımadası'ndaki diğer mıntıklara göre daha önemli bir yer tutmaktadır. Tarihçiler, Haliç mıntikasının ilkel dönemini *eski taş devri*, *yeni taş devri* ve *maden devri* olarak üç zaman dilimi içinde ele almaktadırlar.

Eskitaş devrinde Bahreyn adası yeşil ve verimli bir ova görünümündeydi. Bugünkü Kuveyt devletinin, Suleybi Had ve Kazima mıntıklarında çıkartılan kalıntılardan anlaşıldığı kadarıyla buradaki halk, taştan yapmış oldukları aletlerle balık

---

² Ali Ekber Buşhiri; ; *Tarîhu'l-Kadîm El-Bahreyn ve Halîci'l-'Arabî*, Bahreyn, 1987, s. 16.

avlayarak yaşamlarını sürdürmekteydiler. Çıkarılan bu araçların özellikle Irak, Filistin ve Hindistan'da kullanılan malzemelerle benzerlik göstermesi bize o dönem içinde bölgeler arasında geniş bir etkileşimin var olduğunu göstermektedir. Ayrıca şu andaki Katar devletinin toprakları içinde de yine yüzden fazla ayrı yerde dönemle ilgili bir çok benzer malzemeler çıkarılmıştır. Araştırmacılar, Katar'da gün yüzüne çıkardıkları malzemeleri, eski taş devrine ait olanlar ve orta taş devrine ait olanlar diye iki kısma ayırmışlardır³. Bu dönemlere ait çıkarılan eserlerden, yerleşik bir yaşamın o bölgede var olduğu ve insanların farklı farklı silahlar kullanmaya başladıkları anlaşılmaktadır. Yani medeniyetleşmenin ilk ürünleri görülmektedir.

Umman'ın kuzey bölgeleri ve Avyafi, Natih, Habrut diye adlandırılan yerleriyle, Bahreyn'in günümüzde Zeleka diye bilinen bölgesinin güney ve orta kısımlarında yine bu dönemlere ait bir çok malzeme çıkarılmıştı. Burada çıkarılan malzemelerin diğer uzak bölgelerde çıkarılanlarla benzerlik göstermesi bize burada yaşamış olan insanların gerek sosyal gerekse iktisadi açıdan geniş bir etkileşim içinde olduğunu göstermektedir. Dönem insanların özellikle deniz ve deniz ürünleri konusunda oldukça bilgi sahibi oldukları anlaşılmaktadır. Yine ayrıca Koveyd adı verilen ve ata benzeyen bir tür binek hayvanıyla, keçi en çok beslenen ve faydalanılan türlerin başında gelmekteydi⁴.

Yenitaş devrine gelindiğinde Körfez'de yaşayan insanlarda bir modernleşme ve kullandıkları eşyalarda tamamen bir farklılık görülmektedir. Özellikle Katar ve Umman'da yapılan kazılar sonucunda ele geçen bulgular, dönem insanların denizcilik ve avcılığın yanısıra çeşitli bitki tohumlarını öğütüp yediklerini göstermektedir. Yine bu dönemdeki insanların çeşitli şekillerde delici ve kesici aletler yapıp kullandıkları görülmektedir⁵.

1960 yılında özellikle Bahreyn ve Katar'da yapılan kazılarda maden devirlerine ait önemli bulgular elde edilmiştir. Bu dönem içinde de bölgeler ve medeniyetler arasında güçlü bir etkileşim vardır. Batıda, Suudi Arabistan, kuzeyde ise Irak ve çevresiyle geniş bir ilişki ağı bulunuyordu⁶. Bölge toplumlarını bu şekilde bir araya getiren en önemli sebep ise Körfez üzerinden yapılan denizcilik faaliyetleriydi⁷.

---

³ Muhammed Şakir; *Tarîhu'l Halici'l-Arabî*, s. 8-10.

⁴ Ali Ekber Buşhiri; ; *Tarîhu'l-Kadîm*, s. 74.

⁵ Muhammed Şakir; *Tarîhu'l Halici'l-Arabî*, s. 11.

⁶ Ali Ekber Buşhiri; ; *Tarîhu'l-Kadîm El-Bahreyn ve Halici'l-'Arabî*, s. 74-75.

⁷ Muhammed Seyyid Güleb; *Et-Ticare fî Asri mâ Kable'l-İslam*, Riyad, 1974, s. 187.

Araştırmalar sonucu bulunan eşyalar ve bu eşyalar üzerindeki resim ve figürler, dönem insanının sosyal, iktisadi ve kültürel açıdan ne durumda olduğunu gösteren en önemli kanıtlardır.

M.Ö. 3000 - M.Ö. 2500 yılları arasındaki dönemle ilgili bilgilere, Abudabi'nin Ayn şehri başta olmak üzere, Şark dağı denilen yerde ve Umman sahillerinde rastlanmaktadır. 1976 - 1977 yılında bu bölgelerde kazılar yapan Fransız arkeologları, 6 adet mezar ortaya çıkarmışlardır ki bu kabirlerin etrafı duvarlarla çevrili olup birtakım eşyalarla doldurulmuşlardı. Özellikle bu eşyalar üzerindeki resimler ve işlemler dönem insanının sosyal hayatı hakkında önemli ip uçları vermekteydi. Yine bu bulgulardan anlaşıldığı kadarıyla bölge halkı, Hindistan'a kadar uzanan geniş bir ilişki ağına sahipti. Ayrıca Umman'daki Yeşil dağ, Ummun'nar, Heyli, Ceyrazi vadisi, Sufuh dağı ve Hazik kenti denilen yerlerle, Bahreyn'in Taşkenti denilen bölgesinde ele geçen bulgularla, Irak'ta çıkarılanların benzerlik göstermesi, bölgeler arası sürekli bir etkileşimin var olduğunu ve bu bölgelerdeki insanlık tarihinin ne kadar eski olduğunun en büyük kanıtıdır⁸.

Barbar asrı da denilen ve M.Ö. 2500-M.Ö. 2000 yılları arasında ki delmon dönemi ise, Haliç'in kuzey batı kesiminde yaşanmış olup, Basra Körfezi için oldukça önemli bir dönemdir. 19. yüzyılda Bahreyn'de yapılan kazılardan elde edilen bulgulara dayanılarak bu döneme Barbar devri denilmiştir. Bu kazılarda yaklaşık 200.000'e yakın eşya çıkarılmış olup bunların herbiri Arap Yarımadası'nın doğu sahillerinde yaşayan bu medeniyet hakkında çok önemli bilgiler vermektedir. Bölgede bulunan kabirlerden anlaşıldığı kadarıyla bu medeniyetin, Basra Körfezi'ndeki hakimiyeti oldukça uzun sürmüştür. Bahreyn'deki kabirler, insanların burada dağınık bir yaşam sürdürdüğünü, yaşamın burada sürekli olduğunu, bu mezarlığın uzun zamanlar hep kullanıla geldiğini ve bu yapısıyla dünyanın en eski mezarlığı olduğunu gösterirken, Abudabi ve Umman'da bulunan kabirler ise burada yaşayan insanların daha sosyal olduklarını ve daha iç içe bir yaşam sürdürdüklerini göstermektedir⁹.

Bahreyn sahillerinin orta kısımlarında ise küçük evlerden oluşan ve etrafı kalın surlarla çevrili bir şehir ortaya çıkarılmıştır. Bu şehrin tarihinin M.Ö. 2300 yıllarına kadar uzandığı tahmin edilmektedir. Elde edilen bilgilerden anlaşıldığı kadarıyla etrafı

⁸ Muhammed Şakir; *Tarihu'l Halici'l-Arabî* s. 13-14.

⁹ Muhammed Şakir; *Tarihu'l Halici'l-Arabî*, s. 23.

surlarla çevrili olan bu şehre yabancılar girip çıktıklarında onlardan vergi alınmaktaydı. Yine bu bilgilere göre bölgenin insanları özellikle bazı gıda maddelerini ve günlük yaşamlarında kullandıkları birtakım eşyaları Hindistan'dan getirmekteydi¹⁰ ki, bu iki bölge arasında sıkı bir ilişkinin var olduğunu gösteren en büyük delildir.

Yine yapılan kazılar sonucunda anlaşılmaktadır ki bugünkü Kuveyt'te o dönem Delmon ülkesinin bir parçasıydı. Özellikle Feyleke adasında bulunan Yunan kalesi bu konuda önemli ipuçları vermektedir¹¹. Burada çıkarılan eşyalar üzerindeki resim ve figürler dönem insanın dini inancı hakkında bilgi vermektedir. Mismar yazısı adı verilen ve taşlar üzerine işlenmiş işaretlerden oluşan şekiller, bu halkın ilahlarını anlatmaktadır¹².

Samirilerin (Irak) destanlarında geçtiğine göre, Körfez kıyısında hüküm süren Delmon ülkesi oldukça verimli topraklara ve de temiz bir havaya sahipti. Yunanlıların Enki destanında ise Delmon ülkesi, Arap Yarımadası'nın cenneti olarak gösterilmektedir. Yine bu destanlarda Delmon ülkesinde büyük yük gemilerinin var olduğu ve bu gemilerle Umman ve Hindistan taraflarından Delmon ülkesine pirinç, peynir, çeşitli yiyecek maddeleri ve demir, bronz, tahta gibi bir takım eşyaların getirildiği ve bu malların ise daha sonra buradan, Irak, Suriye ve çevredeki bölgelere dağıtıldığı belirtilmekteydi¹³. Bu da o dönemde toplumlar arasında güçlü bir ticaret ve kültür ilişkisinin var olduğunun en önemli delilidir.

M.Ö. 2050-M.Ö. 1170 yılları arasındaki dönem ise Katar Deniz Sülalesi devridir. II. Babil sülalesi olarakta adlandırılan Katar sülalesinin bu bölgede ortaya çıkması Haliç için en önemli gelişmelerden biri olmuştu. Bu sülale döneminde çevre medeniyetlerle daha sıkı ilişkilere girilmiş ve akabinde Katarlı tüccarların desteklenerek bunların denizdeki güvenliliğinin sağlanması, beraberinde bölgedeki deniz ticaretinin ve denizcilik faaliyetlerinin önem kazanmasını getirmiştir. Bu dönemde özellikle Umman ve Maluha diye bilinen yerlerden getirilip, Katar'daki limanlara boşaltılan altın, gümüş, bronz, fildişi, tütsü bitkileri, şaraplar ve değerli taşlar ile hayvan derilerinden oluşan

---

¹⁰ Ali Ekber Buşhri; *Tarihu'l-Kadim El-Bahreyn ve Halici'l-'Arabî*, s. 81.

¹¹ Mustafa Ömer; *Ceziretu'l-Feyleke*, Kuveyt, 1988, s. 55.

¹² Mustafa Ömer; *Ceziretu'l-Feyleke*, s. 56.

¹³ Abdulkadir Kenai; *Tarihu Sina'ati's- Sefine fi'l-Kuweyt ve Enşitatuha'l-Muhtelif*, Kuveyt, 1982, s. 121.

yükler oldukça ilgi çekicidir¹⁴. Körfez bölgesinde yaklaşık dört asra yakın hakimiyet süren bu sülale, *Samuri* ve *Cezeriyyi* denilen iki kavimden oluşmaktaydı. Dönemle ilgili bulunan eşyalar üzerindeki resim ve işlemlerden, buradaki halkın deve yetiştiriciliği ile uğraştığı anlaşılmaktadır. Yine ayrıca bununla benzer kalıntılara Mısır'da yapılan çalışmalarda da rastlanması bu bölgeyle Mısır arasında bir ilişkinin var olduğunu göstermektedir.

Katar deniz sülalesi Kasi denilen devletin kralı III. Ekum Kak tarafından buranın başşehri olan Aya şehri ele geçirilerek ortadan kaldırılmıştır.

M.Ö. 1200–M.Ö. 540 arası dönem ise II. Katar Sülalesi, Asuriye ve Keldaniler Devri olarak adlandırılmaktadır. Aylemi Şilahek adlı kral, Kasiye devletinin zayıflamasından istifade ederek nüfuzunu büyütmüş ve M.Ö. 1130 yılında tekrar Katar sülalesini canlandırmış ve Humaban adını verdikleri ilahları için, Kiririsa denilen bir mabed inşa ettirmiştir¹⁵.

Asurlar zamanında, Katar sülalesi üzerine hucum edilerek burası vergiye bağlatılmıştır. Yine bu dönemde Arami'ler ve Keldani'ler birleşerek Körfez'e yerleşip, burayı iskan etmişlerdir¹⁶. Bahreyn bu dönemde bronz işçiliğinde oldukça önemli bir yere sahip olup, burada yapılan bronzdan eşyalar dışarıya ihraç edilmekteydi. Yine Bahreyn'deki Portakal kalesinde bulunan yılan heykelleri ve figürleri bu dönem insanın yılanı bir kutsiyet verdiklerini ve özellikle doğumlarda ve ölümlerde yılan kurban ettiklerini göstermektedir.

M.Ö. 540–M.Ö. 150 yılları arasındaki Ahminiler, Katar sülalesini hakimiyet altına almışlardır. Ahminiler zamanında, Haliç'teki ticaretin daha geliştiği bilinmektedir. Bu medeniyetle ilgili pek fazla bir bilgi olmamasına rağmen bunların döneminde Yunanlılardan alınan esirlerin Haliç sahiline yerleştirildiği, Umman'da yer altı sularının dışarıya çıkarak sellere sebep olduğu ve bunu önlemek için yerin altına boru şeklinde su arkalarının yapıldığı bilinmektedir¹⁷.

Taç şehri diye bilinen ve Irak'ın kuzeyinde kalan bölgede de yine bu döneme ait bazı eşyalar çıkarılmıştır. Burada çıkan heykel ve aletlerden anlaşıldığı kadarıyla

¹⁴ Neşet Çağatay; *İslam Öncesi Arap Tarihi*, s. 32.

¹⁵ Muhammed Şakir; *Tarihu'l Halici'l-Arabi*, s. 37.

¹⁶ Neşet Çağatay; *İslam Öncesi Arap Tarihi*, s. 9.

¹⁷ Muhammed Şakir; *Tarihu'l Halici'l-Arabi*, s. 44.

bunların Yunan (Enki) medeniyetine ait olduğu bilinmektedir. Yine eski Cubeyl diye adlandırılan ve şuan Suudi Arabistan sınırları içinde olan yeni Cubeyl şehrinin yakınlarında da bu döneme ait taştan yapılmış geometrik evler bulunmuştu¹⁸.

Makedonyalı İskender zamanında (Hellenistik dönem), Haliç bölgesi bu kral tarafından işgal edilmiş ve bu bölgeyle ilgili olarak Yunanlı tarihçi Aryanus, İskender'in burayı işgal ettiği dönemde burada yaşayan insanların sahile yakın yerlerde oturdukları, Dayunisius ve Uranus adlı iki ilahlarının olduğunu, bitki çeşitliliği bakımından oldukça zengin olup, ceviz, sand gibi ağaç türlerinin yanı sıra o dönem Darsin diye adlandırılan ve nadir bulunan bir bitki çeşidinin burada yetiştiğini yazmaktadır. Yine aynı tarihçinin haber verdiğine göre bugünkü Kuveyt'te bulunan Feyleke adasına, İskender'in (Eykarus) adını verdiği ve yine ona yakın olan bir başka adayı da (Tirus) diye isimlendirdiğini ifade etmektedir¹⁹.

İskender, Hindistan seferi dönüşünde tekrar Basra Körfezi'ne uğrayarak, Feyleke adasında bir süre oturmuştur. Örneğin Feyleke adasında bulunan bir yapı içinde, İskender'i temsil eden bir resim bulunmuştur. İskender'in Hindistan seferi dönüşünde tekrar buraya uğramasının nedeni ise, bu bölgenin havasının ve suyunun oldukça güzel olması ve Artemis denilen ilahın burada bulunmasıydı²⁰.

Bahreyn'de bulunan Portakal kalesinde, Beşinci şehir diye isimlendirilen bölgedeki kalıntılarda da Hellenistik döneme ait bulgulara rastlanmıştır. Buradaki eşyaların İskender'le birlikte gelen tebası tarafından yapıldığı ve kullanıldığı anlaşılmaktadır. Özellikle farklı şekillerde ve değişik renkteki fincanlar oldukça ilgi çekici olarak nitelendirilmektedir. Günümüzde Birleşik Arap Emirliği'nin sınırları içinde bulunan Şarika şehrinin yakınlarında da döneme ait çeşitli takılar, yüzükler, paralar bulunmuştur. Etrafı gül nakışı ve Yunanca yazılarla süslenmiş yüzükler dönem için en önemli deliller arasında sayılır²¹.

Makedonyalı İskender'in buradan ayrılmasının ardından bu bölgede yaşayan kabileler (Irak ve Bahreyn) birleşerek Menazira adında bir devlet kurmuşlardır²².

---

¹⁸ Muhammed Şakir; *Tarihu'l Halici'l-Arabî*, s. 35-36.

¹⁹ Mustafa Ömer; *Ceziretu'l-Feyleke*, s. 72.

²⁰ Muhammed Şakir; *Tarihu'l Halici'l-Arabî*, s. 39.

²¹ Muhammed Şakir; *Tarihu'l Halici'l-Arabî*, s. 50-51.

²² Ahmed Fahri; *Tarihu Şarki'l Ednâ'l-Kadîm*, , Kahire, 1962, s. 45.

İskender'le birlikte seferlere katılan Yunanlı tarihçi Unisikritus, İskender'in 47 gemiyle birlikte Sind şehrinden, Fırat şehrine kadar gezdiğini ve niyetinin bu şekilde tüm Arap Yarımadası'nı gezmek olduğunu belirtmiştir²³.

II. Farşlıların İşgali ve İslam Öncesi Dönem (M. Ö. 150 – M. S. 610)

Selukiler (Iraklılar) denilen toplumun Basra Körfezi'nin ne kadarına sahip oldukları ve işgalinin ne zaman ve nasıl bittiği tam olarak bilinmemektedir²⁴. Ancak Misan (Kurha) ve Ebleh şehirleri bu dönemin Körfez'deki en önemli ticaret şehirleriydi. Eblehe şehrinden, Yemen'e; inci, kırmızı boya, hurma ve köle satışı yapıldığı bilinmektedir. Kurha şehrinin krallarından Edmiz Kilus ve İbza Kilus'un isimleri Babil'lerin ölüm ve hastalık tanrılarının isimleriyle benzerlik göstermekteydi. Yine Kurha şehrinde ortaya çıkarılan mabeddeki bilgilerden anlaşıldığı kadarıyla Romalılar'ın burayla ilişkilerini geliştirmek için buraya bir elçi göndermişti²⁵. Bu şehrin kralı Tirlen Urabbazuz zamanında Roma ile birtakım münasebetlerin olduğu ve ondan sonra başa geçen Nisus zamanında ise bu ilişkilerin dahada sıkılaştığı ve özellikle iki toplum arasındaki ticaretin oldukça geliştiği, Haliç ile Roma'da barış ve güvenlik ortamının sağlandığı, doğudan getirilip batıya giden (Roma) ticaret ürünlerinin oldukça arttığı yazılmaktadır²⁶.

Misan (Kurha) şehrinde Tedmarya adında ticareti yönlendiren ve tekellerinde bulunduran bir ticari topluluk vardı. Bu grubun kendilerine has düzeni ve mabedleri bulunmaktaydı. Ayrıca Kurhelilerin Irakta, Enbat denilen topluluklarla da ilişkileri bulunuyordu. Bunlar (Enbat) Fırat şehri adını verdikleri yerde ticaret yapmakta ve özellikle doğudan getirilip batıya gönderilecek olan ticaret ürünlerinin, Misan (Kurha) yoluyla o bölgelere ulaştırılmasın da büyük rol oynamaktaydılar. Fıratın önündeki bir diğer şehir olan Eblehe'nin ise oldukça önemli bir şehir olduğu ve burada büyük bir limanla, büyük bir eşya deposunun olduğu bilinmektedir. Özellikle bu depolarda, Hindistan'dan gelip batıya gidecek olan eşyalarla, Misan'lı tüccarlara ait Yunan rakıları, kırmızı renkli ipekler, hurma ve inci yüklerinin bulunduğu ve özellikle bu depolardaki ipek yüklerinin, Suriye yoluyla Antakya'ya gönderildiği anlatılmaktadır²⁷.

²³ Ahmed Fahri; *Tarîhu Şarki'l Ednâ'l-Kadîm*, s. 48.

²⁴ Erol Sever; *Asur Tarihi*; İstanbul, 1993, s. 154.

²⁵ Rıza Cevad Haşimi; *et-Tarîh ve Asaru'l-Halîci'l-Arabî*, Bağdat, 1985, s. 8-9.

²⁶ Muhammed Seyyid Ğuleb; *Et-Ticare fî Asri mâ Kable'l-İslam*, Riyad, 1974, s. 189

²⁷ Muhammed Seyyid Ğuleb; *Et-Ticare*, s. 191

Misan devletinin sonu hakkında yeterince bilgi yoktur ancak (128 – 147) yılları arasında ki malumatlara göre Misan'ın başkenti, Kurha Misan'dan, Fırat şehrine götürülmüştür. Misan'ın sonuncu kralı olan Bandu'nun, Fars kralı Erdeşir tarafından öldürülmesinin (222) ardından Erdeşir burada ki şehirlerin adını değiştirerek Misan Kurh şehrine, İstirabad Erdeşir, Fırat şehrine ise Behman Erdeşir adını vermiştir²⁸.

Kurha ve Ebleh şehirleri, Farslılar'ın ihtilali döneminde, Hindistan ile ticaret yapmakta ve özellikle Ebleh şehri, Yemen'e bir çok ticaret ürünü yollamaktaydı²⁹.

Roma imparatoru Trocen'in (98–117) yıllarında Haliç'te bulunduğu zamanlar, Kurha Misan'da gördüğü büyük hacimli bir ticaret gemisinden oldukça etkilendiği ve yine Haliçteki limanlar da Madaratan³⁰ adı verilen büyük yük gemilerinin bulunduğu ve bu gemilerin hurma lifleriyle bağlanarak yapıldığı ve bunların güney Arabistan mıntıklarına yük taşıdıkları bilinmektedir.

Miladi üçüncü asra kadar önemini koruyan ve deniz ile çöl ticaretinin yapıldığı yerlerden olan Car'a şehri, özellikle buhur ve koku (ıtır) ticaretinin yapıldığı bir merkezdi. Hadramevt'ten gelen kokular da yine burada toplanmakta ve ihraç edilmekteydi. Arap kabilelerinin, Farslılar döneminde Bahreyn'de birleşerek Menazira denilen devleti kurmaları, Car'a şehrinin yıkılmasına neden olmuştur.

Haliç sahilinde bir kaç Arap kabilesi bulunmaktaydı ki bunlar Zara şehri (Katif) yakınlarında yaşayan Zurazi ve Temim kabileleriydi.

Arap kabilelerinin birleşerek Menazira devletini kurmalarının ardından, Bahreyn de uzun bir süre bu devlete tabi olmuştur. Farslıların içinde bulunduğu iç karışıklıklardan faydalanan Menazira devleti, bazı yerleri Farslıların elinden almıştı ki, bunlardan en önemlisi Kirman şehridir.

Sasanilerin kurucusu olan I. Erdeşir, Ahvaz ve Misan Arap krallarını mağlup edip öldürdükten sonra Haliç'e yerleşmiş ve Bahreyn'de bir çok insanı katletmiştir. Tüm bunların ardından Erdeşir, Haliç'te bir çok şehir kurmuştur³¹.

---

²⁸Salih Abdulaziz; *er-Rihla ve'l Keşfu'l Eseriyye 'Asru'l Hadis fi Şibhi Ceziretu'l-'Arab*, Kuveyt, 1981, s. 91.

²⁹Muhammed Şakir; *Tarihu'l Halici'l-Arabî*, s. 51.

³⁰Abdulkadir Kenai; *Tarihu Sina'ati's- Sefine fi'l-Kuveyt ve Enşitatuha'l-Muhtelifa*, s. 128.

³¹Muhammed Şakir; *Tarihu'l Halici'l-Arabî*, s. 52-54.

Sasanilerin-Bizans'la yaptıkları mücadelelerin ardından, Haliç'in önemi daha da artmış ve özellikle deniz ticareti büyük bir önem kazanmıştı. Ancak buradaki karışıklıklardan dolayı, çöl yolları eski güvenli ortamını kaybetmişti.

Sasanilerin ticaret ve donanma gemilerinin toplandığı liman şehri Katif idi. Ancak Sasanilerin son zamanlarında deniz güçlerinin neredeyse yok denilecek bir halde olduğu, Araplar'ın Ebleh şehrini işgal ettikleri zaman onların donanmalarından herhangi bir gemiye rastlayamamalarından anlaşılmaktadır³².

Sasanilerin zayıflamasından faydalanan Arap kabileleri, Haliç mıntıkasına saldırarak doğu sahillerinin önemli bir kısmı ele geçirmişlerdi. Sasani kralı II. Sabur, Haliç bölgesine geldiği zaman bu Araplar'la savaşmayı düşünmüş ancak oldukça kalabalık olan bu kabileleri hakimiyeti altına alamayacağını anlayınca bundan vazgeçmiştir.

Yemen hakimi Hassan b. Esad Malkikerb (M. 420-425) yılında babası ile birlikte bir kaç kuzey Arap kabilesini (Necid'deki kabileler) hakimiyeti altına almıştı. Ardından bu Arap kabilelerinden Rabia ve Mudar kabilelerini yanına alarak Bahreyn'de savaşmış ve bu bölgeye hakim olmuştur. Hassan b. Esad Malkikerb, bu bölgedeki işleri yoluna koyunca burayı kardeşi Hacer b. Amr'ın idaresine bırakarak kendisi buradan ayrılmıştır. Hacer b. Amr ise bu bölgeyi 40 yıl idare ettikten sonra yerini oğlu Maksur'a bırakarak çekilmiştir. Maksur'un ardından başa geçen oğlu Haris'in döneminde ise Araplar tekrar biraraya gelerek bunlara karşı koymuş ve bunun üzerine Haris, Bizanslılar'a yanaşmak zorunda kalmıştı. Haris'in ardından ise yönetimi ellerine alan oğulları Serhabil ve Muselleme bu bölgenin idaresini aralarında ikiye bölüşmüş ancak daha sonra iki kardeş arasında çıkan anlaşmazlıklar, Kinde memleketi³³ denilen bu devletin sonunu getirmiştir. Arap tarihçileri bunları, Kahtanilerden ve onların Kehlan kolundan saymaktadırlar³⁴. Söylendiğine göre bunlar önceleri Bahreyn ve Yemame bölgelerinde el-Muşakkar denilen yerde oturuyorlardı. Daha sonra ise buradan çıkartılarak Hadremevttteki Kinde denilen bölgeye sürülmüşlerdir. Himyerli

---

³² Said Ahmet Sami; *Tarihu Halici'l Arabî min Akdemi'l Usûr hattâ Tahrîri'l Arabî*, Basra, 1985, s. 43.

³³ Neşet Çağatay; *İslam Öncesi Arap Tarihi*, s. 76-77.

³⁴ Muhammed Mebruk Nafi'; *Asr ma Kabl el-İslam*, Kahire, 1952, s. 143.

hükümdarları, Kindelilerin dürüstlüklerini ve kahramanlıklarını begendiklerinden dolayı, onları önemli işlerde ve ordu hizmetlerinde kullanıyorlardı³⁵.

Günümüzde Kuveyt sınırları içindeki Kazima denilen mıntıkada, İyad kabilesi yaşamaktaydı. Ancak daha sonra Bekr b. Vail kabilesi buraya gelip yerleşmiştir. Yine bu dönemde Siraf'ın doğu sahillerinde, Katariya (Katar) ortaya çıkmıştır. Katar'da, yedinci asra kadar Ebransiya Hristyanları ön planda olup, kazılar sonucu çıkarılan bir yapıtın, burada yaşamış olan Ruhbanlara ait olduğu ve yine bu yapıtın kiliseyle birbirine bağlandığı görülmüştür. Buradanda anlıyoruz ki Arap Haliç'i, Hristyanlığın Hindistan'a ve Uzakdoğu'ya gitmesinde de önemli bir rol oynamıştır.

Sasani kralı Kisra Ebruyiz zamanında (590-628) Temim kabilesiyle Sasaniler arasında Safaka denilen harp olmuştu, bu savaş Fars ile Yemen arasında ticaret yapan kervana Temim kabilesinden bazı kişilerin yağmada bulunmasından kaynaklanmıştı. Sasani kralı Kisra, bu savaşın ardından el-Munzir b. Numan'ı, Umman, Bahreyn, Yemen ve Taif mıntıklarına vali tayin ederek, Arap kabilelerini kontrol altında tutmak istemiş ancak bunda başarılı olamamıştır³⁶.

III. İslam Öncesi Arap Kabilelerinin Basra Körfezinde Yayılımları

İslam'dan önce Basra Körfezi bölgesinde birçok Arap kabilesi yaşamış ve bunlar zamanla Arap Yarımadasının çeşitli bölgelerine doğru yayılmışlardı. Tarihi rivayetlere göre, eski dönemlerde bu mıntıkada insan nüfusu oldukça yoğun olup, birbirine yakın çok sayıda şehir ve kasaba bulunmaktaydı. Bölgedeki nüfusun çokluğu ve kabilelerin sürekli bu bölgeye göç etmelerinin en önemli sebebi ise başta buranın hava yönünden oldukça temiz olması, toprağının verimli olması ve bu bölgedeki denizcilik faaliyetleriydi. Ancak körfez bölgesinde ki Arap kabilelerinin tarihiyle ilgili, onların tam olarak ne zaman buraya gelip yerleştiği ve burayı iskan ettikleri hakkında, kaynakların bize vermiş olduğu bilgiler neredeyse yok denecek kadar az olup, bu bilgiler genelde mübalağa ve efsanelerle doludur.

Hemedani'nin dediğine göre Ezd kabilesi Bahreyn'de kalan en eski kabilelerden biridir³⁷. Bu kabile buraya Yemen'den gelmiş olup bunların Yemeni terk etmeleri Ma'rib seddinin yıkılmasının ardından olmuştur. Öyleki bu kabile öncelikle Ummana

³⁵ Neşet Çağatay; *İslam Öncesi Arap Tarihi*, s. 76.

³⁶ Muhammed Şakir; *Tarihu'l Halîci'l-Arabî*, s. 54.

³⁷ el-Hemedani; *Sıfatu Cezîretî'l-'Arab*, Riyad, 1974, s. 278.

gelmiş oradanda Bahreyn taraflarına gelip yerleşmişlerdi. Bunların yaşadıkları yere, Aval cezaresi adı verilmekte olup bunlar orada önemli bir siyasi rol oynamışlardır. Yine bir başka Arap kabilesi olan İyad ise, Tahama denilen bölgede kalıyordu. Lakin, İyad kabilesi, Rabi'a ve Mudar kabileleriyle olan sorunlarından dolayı burayı terk ederek Bahreyn'e gitmek zorunda kalmış ancak daha sonra Bahreyn'den de, Abdu'l-Kays kabilesiyle yaşadıkları sorunlardan dolayı göç etmek zorunda kalmışlardır. Neticede Bahreyn'de kalan en önemli Arap kabilelerinden biri Bekr b. Vail kabilesi olmuştur. Bu kabilenin Bahreyn'de ki hicretleri daha geniş bir alanı kaplamış ve bunlar İraka kadar (Sevad) yayılmışlardır. Beni Temim ve onun kollarından bazıları ise yine Bahreyn'de yaşamaya devam etmiş ve zamanla sayıları burada oldukça artmıştır³⁸. Temim kabilesinin yaşantısı tamamen çöl kültürüne göreydi ki buda onların hür olduğunu gösteren en önemli kanıttır. Fars sultanına tabi olmayan Temim kabilesi, en küçük bir otorite boşluğu gördüğü anda Fars şehirlerine ve ticaret kervanlarına hücum etmekten geri durmamıştır.

Abdu'l-Kays kabilesi, Tahame'den Bahreyn'e gelişlerinin ardından buradaki İyad ve Ezd kabilelerine üstünlük sağlamış ve Bahreyn ile Haliç sahili şeridinde, sayıca oldukça artmışlardır. İslami dönemde Hz. Muhammed'e (s.a.v) İslamı kabul etmek için giden kabile reislerinin en önemlileri ise Abdu'l-Kays kabilesinden olmuştur³⁹. O dönemdeki Arap alemi, Basra ile Umman arasında olan sahilleri, Abdul-Kays hattı veya Abdu'l-Kays sahilleri diye adlandırmaktaydılar.

Bahreyn'deki bir diğer kabile ise Arap olmayıp bu bölgeye oldukça yabancı olan ve Sasaniler tarafından Hindistan'dan getirilen Zut kabilesidir. Aşağıda da bahs edeceğimiz üzere Bu kabile buraya yerleştirilerek askeri sahada bunlardan faydalanılmıştır. Ancak daha sonra bu kabile Bahreyn'de ki isyancılarla birlik olmuş ve ardından da İslam ordusunun saflarına geçerek fetihlere katılmışlardır. Yine Zut kabilesi gibi Farşlılar tarafından Hindistan'dan getirilen bir diğer kabile Seyabice kabilesiydi. Bu kabile de aynı dönemde İslam ordusunun saflarına katılmıştı. Sasani gemilerinde çalışan bu kabile mensupları daha sonra ki dönemde İslam donanmasın da görev almışlardır.

---

³⁸ Muhammed Mebruk Nafi'; *Asru ma Kable'l-İslam*, s. 168.

³⁹ İbni Hacer; *El-İsâbe fî-Temyizi's Sahabe*, c. 1, Daru İhyâü't-Turasi'l-Arabî, Beyrut, (Trz), s. 217-218.

Umman'da bir çok Arap çöl kabilesi var olup, bunların en önemlisi Ehlafl denilen bölgede yaşamış olan Ad, Tasam ve Cedis kabileleriydi. Tarihi rivayetlerde Arapların bu bölgede yayılması hakkında bir çok farklı görüş bulunmaktadır. Bazı kabileler, Yemen'de ki Ma'rib seddinin yıkılmasının ardından buraya gelmişti ve bu kabilelerin sayıca en çok olanı Ezd kabilesi olup bunların buraya ilk hicretleri Malik b. Fehm'in liderliği altında olmuştu⁴⁰. Bu kabileler Umman dahilinde mustakil olarak yaşamış olup Farslıların nüfuzu altına asla girmemişlerdir. Tev'em denilen bölge, Arap kabilelerinin toplanma merkezi olmuştur. Bu bölgenin denize çıkan yolu ve büyük bir limanı bulunmaktaydı. Bu yüzden Ummanlı Araplar eski dönemlerden itibaren denizi tanımakta ve ticaret yapmaktaydılar. Mecusi Farslıların (Sasanilerin) ise merkezleri Rustak ve Suhâr şehri olup özellikle Suhâr şehri Sasanilerin askeri üssüydü.

Tarihi kaynaklarda bildirildiğine göre Malik b. Fehm el-Ezdî, Farslıların üzerine bir kaç sefer hucum düzenlemiş ve onları Umman'dan çıkarmaya muafak olmuş ve buradaki Farslıların İran'a gitmelerine müsaade etmişti. Anladığımız kadarıyla Farslılar Umman'dan çekilmişler ancak yine de bir kısmı Umman sahillerinde yaşamaya devam etmişlerdi. Daha sonraki dönemlerde Mesaha ve Atik gibi Ezd kabilesinden olan bazı ailelerin hicretleri buraya aynen devam etmiş ve sonraki dönemlerde Melik b. Fehm, Âhsa ve Bahreyn'in kuzeyini tamamen ele geçirmiştir. Bu bölgedeki Arap üstünlüğünün ardından birçok Arap kabilesi daha Umman'a gelip yerleşmişlerdir. Bunlardan biri Adnan kabilesine mensup olan Beni Same Luidi kabilesiydi. Bazı Umman kabileleri ise Bahreyn'deki gibi Haliç'in doğu sahillerine (Beni el-Cenadi b. Kurka kabilesi ve Beni Selime b. Malik b. Fehm kabilesi gibi...) yerleşmişlerdir⁴¹. Beni Malik b. Fehm kabilesinin Umman'daki varlığı pek fazla uzun sürmemiş ve buradaki hakimiyeti, Beni Maule b. Şems kabilesinden olan el-Celendî b. Mustekber ailesi ele geçirmiştir⁴².

Kaynaklarda bildirildiğine göre Umman'a bu adı veren Ezd kabilesi olmuştur. Öyleki bu kabile Yemen'de yaşadığı zaman bunlara ait olan bir vadinin adı Umman idi. Daha sonra Ezd kabilesi buraya gelip yerleşince o vadinin adını buraya da vermişlerdir. Yine Umman'ı İslam'dan önce Mazun ve Gabra diye de adlandırmaktaydılar. Umman'ın Ezdliler dönemindeki tarihi Malik b. Fehmin Farslılara karşı kazandığı

⁴⁰ John Tonsend; *Oman The Making of Modern State*, Londra, 1975, s. 25.

⁴¹ Muhammed Mebruk Nafi'; *Asru ma Kable'l-İslam*, s. 172.

⁴² Muhammed Şakir; *Tarihu'l Halîci'l-Arabî*, s. 61.

başarının ardından, Farşlıları buradan çıkarmasıyla başlamaktadır. Ezd kabilesinin ardından Arapların buraya göçü aynen devam etmiş ve özellikle Beni Curmu Kadayı kabilesi ile Abdu'l-Kays kabilesinden olan aileler gelerek Umman'a yerleşmişlerdir. İslam fütuhâtı döneminde ise bu kabilelerin İslam ordusu saflarında çok büyük rolleri olmuştur. Bu bölgeye gelen kabileler sürekli hareket halinde olmuş ve her defasında farklı bölgelere göç etmişlerdir⁴³.

Arapların, Irak bölgesiyle olan ilişkileri, İslamdan çok önceki dönemlere rastlamaktadır. Iraklılar, özellikle haliç etrafındaki Hire, Aynu't-Temr ve Ambar şehirlerinde yaşamaktaydılar. Bir çok Arap kabilesi ise bu şehirlerin etrafındaki Kufe ve Basra çöllerinde bedevi olarak yaşamlarını sürdürmekteydiler.

Araplar, Irak'ta yaşayanları Sevad kentlerinde (Mezopotamya) yaşayanlar ve çifçilikle uğraşan (Nabatlar) diye ikiye ayırmaktaydı. Yine bir başka tarife göre Iraklılar toprağı yumuşatıp işletenler ve Sevad denilen bölgede kentler dikenler olmak üzere iki kısımdı.

Arap Yarımadası'nda kalan Araplarla, Irak'ta kalan Araplar'ın çok güçlü ilişkileri bulunmaktaydı. Ancak bu ilişkiler sürekli değişiklik göstermekteydi. Bazen ilişkiler olabildiğine güçlü ve dostça giderken bazen tam tersine dönüp yerini şiddete ve saldırılara bırakmaktaydı. Bunun nedeni ise Irak'ta meydana gelen siyasi ve iktisadi gelişmelerle, kabileler arasındaki anlaşmazlıklardan ve mücadelelerden kaynaklanmaktaydı.

Irak bölgesindeki siyasi otoritenin yokluğundan faydalanan Arap kabilelerinden Evs ve Kada'a kabilesi, Irak'a gelerek burada bazı yerleri ele geçirmiş ve buraları kendilerine yurt edinmişlerdi. Daha sonraki dönemlerde başka Arap kabileleri de (İyad, Bekr b. Vail, Temim, Tağlib, Nemr, Kîlb ve Esed), Sevad (Mezopotamya) adı verilen bölgeye gelmişlerdir⁴⁴. Özellikle İyad kabilesi üçüncü miladi asrın başlangıcında Irak'a gelerek Hire denilen mıntıka da Fırat nehrinin batısında kalan Basra çölünün orta kısımlarına yerleşmişlerdir.

Bu kabilelerin buraya gelmelerinden rahatsız olan Sasaniler, Arap kabileleri üzerine bir çok kez hucumlar düzenlemiş ancak başarılı olmadıkları gibi Bekr b. Vail

⁴³ Muhammed Şakir; *Tarihu'l Halîci'l-Arabî*, s. 62.

⁴⁴ el-Bekrî (Abdullah bin Abdulaziz); *Mu'cem mâ İsta'cem min Esmâi'l-Bilâd ve'l Mevâki* (T. Mustafa Sakkâ), Kahire, 1959, c. I, s. 81-88.

kabilesinin Kazima ve Zûkar denilen bölgeye yerleşmesine ve bu bölgede yayılmasına da mani olamamışlardır. Hemedaninin zikrettiğine göre ise bu kabileye mensub aileler Bahreyn ve Yemameye kadar yayılmışlardı⁴⁵.

Bir diğer Arap kabilesi olan Temim'ler ise Basra çöllerinde ve Kufe'nin bazı mıntukalarında yayılmışlardı. Bu kabilenin Irak'a gelmesi ise miladi altınca asra dayanmaktadır. Özellikle yedinci asırdan itibaren bu kabilenin bu bölgedeki sayısı oldukça artış göstermiştir. Sasaniler bu kabilenin bu bölgede yerleşmesine özellikle mücadele etmişlerdi. Ama Kuda'a ve Beni Kîlb kabileleri Irak'a üçüncü yüzyılda gelmiş ve Ambar şehriyle Tikrit taraflarına yerleşmişlerdir. Bu bölgeye gelen bir diğer Arap kabilesi ise Kufe çöllerine yerleşmiş olan Esed kabilesidir. Arap kabilelerinin bu bölgede kısa zamanda sayılarının artmasının en önemli sebebi ise burada ki siyasi otoritenin zayıflığından kaynaklanmaktaydı.

Sasanilerin kurulması (226) ve bu bölgeye gelmeleriyle birlikte, Araplarla Sasaniler arasındaki mücadeleler de başlamıştı. Sasanilerin öncelikli hedefleri Arap kabilelerini bu bölgeden çıkarmak ve yayılmalarını önlemektir. Bu nedenle tampon bir bölge olarak Hire şehrini kurmuş ve böylece Arapların ilerleyişini engellemek istemişlerdi. Belli bir zaman herne kadar bunda başarılı olmuşlarsa da, altıncı yüzyılda Arapların Sevad taraflarına gitmelerine engel olamamışlardır. Daha sonraki dönemlerde ise Hire şehri tamamen Arapların eline geçmiştir. Hirenin halkı, başta Temim olmak üzere Tayi, Ezd, Lehim, Gassan, Kind, Beni Haris ve diğer Arap kabilelerinden oluşmaktaydı⁴⁶. Bu kabilelerden Temim dışındaki diğer kabilelerin hepsi Yemen tarafından gelen Arap kabileleriydi. Ayrıca Tenuh adı verilen ve Hire ile Anbar şehri arasında yaşamakta olan bir diğer kabile daha vardı ki bu kabile daha sonra diğer kabilelerle birleşerek Ahlaf adını almıştır.

Sasaniler, Irak ile savaşıp bu bölgeyi hakimiyetleri altına aldıktan sonra bu bölgede yaklaşık 400 yıl hüküm sürmüşlerdir. Iraktaki hakimler sınıfını, Farslılar ellerinde bulundurmuşlar ve bunlar özellikle Dicle nehrinin doğusunda kalan şehirlerde yaşamışlardır. Farslıların, Sevad (Mezopotamya) bölgesi diye bilinen yerin batı tarafındaki, Uyunu't-Taf, Ebleh, Hire, Azib, Kadisiye, Aynu't-Temr ve Ambar şehirlerinde askeri kuvvetleri bulunmaktaydı. Fırat ve Dicle nehirleri arasında kalan ve

⁴⁵ el-Hemadânî; *Sıfatu Cezîretî'l-'Arab*, s. 289.

⁴⁶ El-Bekrî; *Mu'cem mâ İsta'cem*, s. 89.

Sevad diye adlandırılan bölgede ise Farslılar yaşamaktaydılar. Farslılar herne kadar bu bölgede uzun bir zaman hüküm sürmüş olsalarda burada kalıcı olarak yaşama arzusunda olmamışlardı. Çünkü burası kendi kültürlerine uzak bir yapıya sahipti, bu yüzden sadece buranın zenginliklerinden faydalanmakla yetinmişlerdi. Sasaniler, Irak'ta yaşayan Araplar ile diğer bölgelerde yaşayan Arapların birleşmesini önlemek için buradaki kabileler arasında sürekli ihtilaf çıkarmakta ve onları birbirine düşürmekteydi. Özellikle el-Uyûn ve el-Abar kabilelerinin üzerine çok kanlı hücumlar yapılmasına zemin hazırlamışlardı⁴⁷. Nitekim daha önce bahs ettiğimiz üzere Hire şehride, Arapların yayılmasını önlemek ve Arapları birbirine düşürmek için kurulmuş bir şehirdi. Fakat tüm bunlara rağmen Hire şehri neticede Arapların toplanma merkezi olmuştur. Böylelikle Irak'ta ki Araplar ile, Arap Yarımadası'nda kalan Arapların birbirleriyle olan ilişkileri İslam'ın bu bölgeye gelmesine kadar (638) devam etmiş ve nitekim İslam fuhatı bu Arapların desteğiyle gerçekleşmiştir.

Ahvaz civarında da tıpkı diğer doğu Arap mntukalarında (Bahreyn, Umman) olduğu gibi eski dönemlerden itibaren bir çok Arap kabilesi yaşamıştır. İslam'dan önceki dönemlerde Beni Hanzala kabilesi en eski kabilelerden biri sayılmakta olup bunlar Ahvaz'da yaşamışlardır. Sonradan ise bu bölgeye Beni Kâb, Beni Nemr, Beni Kîlb, Beni Esed, gibi bir çok kabile göç etmiştir. Sonraki dönemlerde bu hicretlerin arkası kesilmemiş ve Temim, Ehlafl, Beni Taraf gibi başka kabilelerde gelerek burayı iskan etmişlerdir.⁴⁸

Sasaniler 241 yılında bu bölgeye girerek burayı işgal etmiş ancak bu durum kabileler üzerinde pek fazla olumsuz bir tesir oluşturmamıştır. Çünkü buradaki kabileler ticaretleriyle yine meşgul olup Sasani devletine tabi olmaksızın bağımsız olarak yaşamaya devam etmişlerdir. Örneğin Ahvaz'daki kabilelerin reisleriyle, Sasanilerdeki kabilelerin reisleri Melik diye adlandırılmaktaydı. Buda gösteriyorki bu kabileler yaşadıkları yerleri kendileri idare ediyor ve herhangi bir devlete bağımlı olarak yaşamıyorlardı. İslam'ın gelişinin ardından mustakil olarak yaşayan bu kabileler İslam fetihlerinde çok büyük rol oynamışlardır.

---

⁴⁷ el-Bekrî ; *Mu'cem mâ İsta'cem min Esmâ'l-Bilâd ve'l Mevâki*, s. 112-113.

⁴⁸ Yakut el- Hemavi; *el-Mucemu'l-Büldân*, c. 1, Beyrut, 1985, s. 347.

Umman'la, körfez'in doğu sahillerinde yaşayan Arap kabileleri arasında çok büyük bir ilişki vardı. Bu da gösteriyorki bu bölgeye gelen Arap kabilelerinin çoğu Umman'dan buraya göç etmiştir. Arapların doğu sahillerinde olmasını bir çok tarihi kaynak zikretmektedir. Ancak Farslıların daha sonra bu kabileleri bu bölgelerden (Bahreyn, Umman) çıkararak Fars iklimine taraf götürdükleri ve denizcilikten oldukça iyi anlayan bu kabilelerin denizcilik tecrübesinden faydalandıkları bilinmektedir.⁴⁹

Sasani hükümdarı II. Sabur, Basra Körfezi'nin batı sahillerine hucum ederek buradaki Arap kabilelerinden olan Tağlib, Bekr b. Vail, Beni Hanzala, Abdu'l-Fabin gibi kabileleri Kirman'a götürmüştür. Ancak Sasanilerin bu kabileleri yerlerinden taşıma siyaseti beklenen neticeyi göstermemiş ve tam aksine tesir ederek daha sonra başka başka Arap kabilelerinin buralara gelerek, Fars ve Mekran'a yerleşmelerine ve sayılarının oldukça artmasına neden olmuştur.

Basra Körfezi'nin doğu sahillerine doğru olan göçlerin ekseriyeti Ezd kabilesine mensup olan ve Calendilerin evlatları sayılan el-İmaralılar'a aittir. Calendiler, İslamdan önceki dönemde Haliç'in doğu sahillerinde yaşamış ve bu bölgede büyük yer kaplayarak nüfuzlarını burada dörtüzyıl boyunca sürdürmüşlerdir. Calendiler, Haliç'i koruyarak denizcilikle uğraşmakta ve bu bölgeye gelen tüccarlardan vergi almaktaydılar.⁵⁰

Ezd kabilesinden, doğu sahillerine giden aileler ve Fars'da yaşayan kabileler, Beni Kays ve el-Sefak ailesi olup bu kabileler Fars'ta oldukça büyük bir nüfuzla sahiptiler.⁵¹

Umman'dan Fars'a giden kabilelerden biri olan Beni Samah b. Luey kabilesi ise Beni Selime kabilesiyle birlikte İslam'dan önce Kirman'da yaşamaktaydı. Arap kabilelerinin doğu sahillerine göçleri İslami dönemde de devam etmiş olup bunun en önemli nedeni Umman ve Bahreyn'deki kabileler arasında olan problemlerden kaynaklanmaktaydı.

Fars'ta (İran) kalan kabilelerin reisleri de yine Melik olarak adlandırılmaktaydı. Buda gösteriyorki doğu sahillerini ellerinde bulunduran Araplar'ın nüfuzları oldukça

---

⁴⁹ John Tonsend; *Oman The Making of Modern State*, s. 25.

⁵⁰ El-Belâzûrî; *Fütûhu'l-Buldân*, (Thk. Selahuddin Müneccid) c. I, Dârü'n-nahzâ, Beyrut, (Trz), s. 92.

⁵¹ el-Hemedani; *Sıfatu Cezîretî'l-'Arab*, s. 138.

büyükü ve bu yüzden onlar da bu şekilde anılmaktaydı. Bu durum, İslam'dan sonrada aynen devam etmiştir.

Arap Yarımadası'nın doğu sahilinde kalan Körfez bölgesi, İslamdan önceki dönemde puta tapıcılığıyla ün salmıştı, Arap Yarımadası'na puta tapıcılığı ilk kez sokan kişinin ise Amir b. Lahi olduğu rivayet edilmektedir. Bunun akabinde körfezdeki bir çok kabilenin bu kişiye uyararak puta tapmaya başladığı ve özellikle de bu kabilelerin başında Temim ve Mazar kabilelerinin olduğu zikr edilmektedir. Başta Kureyş kabilesinin saygı gösterdiği Menat olmak üzere bunun yanı sıra Lat putuna ibadet etmek, Körfez kabileleri ve özellikle de Temim kabilesi arasında yayılmış ve revaç bulmuştu⁵².

İbn Hazm, Şems isimli bir putun, Temim ve Mazariye kabilelerinin putu olduğunu ve yine Temim kabilesine ait bir başka putun bulunduğu ve bunun adının da Rida olduğuna işaret etmektedir. Yine bir diğer kabile olan Ezdliler'in ise Nacir adlı putları bulunmaktaydı. Bekir b. Vail ve Tağlib kabilesi ise, Aval ve Muhrik isimli putlara tapmaktaydılar⁵³. Bir diğer önemli nokta ise günümüzde Aval ve Muhrik adlarının, Bahreyn sınırları içinde bulunan iki ada için halen kullanılıyor olmasıdır.

Irak'ın güney taraflarında ve Hire mıntkasında, Aramiler ve Nebatlılar arasında yayılmış olan Hristiyanlık, Haliç'in kuzeyinde yaşayan Araplar arasında da ilgi görmüştü. Ancak Hristiyanlık sadece Haliç'in kuzey tarafıyla sınırlı kalmamış ve Bahreyn ile Arap Yarımadası'nın diğer bölgelerine de uzanmıştı. Örneğin İbn Sad'ın rivayet ettiğine göre, beni Temim Hristiyanları arasında bir Psikopos bulunmaktaydı⁵⁴. Yine İbnü'l-Esîr'in naklettiğine göre, Bahreyn'in Hacer şehrinden olan bir Hristiyan Rahip, İslam'ın gelişinin ardından Müslüman olmuştur⁵⁵.

İbni Hazm'ın yapmış olduğu mubalağalı bir başka rivayete göre ise, Haliç mıntkasında ki Hristiyanlık oldukça yaygındı. Özellikle bunlar arasında İyad, Rabia, Bekr b. Vail, Tağlib, Nemr, Abdu'l-Kays, kabilelerinin hepsinin Hristiyan olduğu ve yine Gassam, Necranda'ki Beni Haris b. Kab ve Tenuh kabilesinin tamamıyla Hristiyan

⁵² Hişam b. Muhammed el-Kîlbi; *Kitâbu'l-Asnâm* (T. Ahmed Zeki, Kahire, 1924.), s. 42.

⁵³ İbn Hazm; *Cemheretu Ensâbi'l-'Arab* (T. Abdusselam Harun), Daru'l Me'arif, Kahire, 1981, s. 481.

⁵⁴ İbn Sa'd; *et-Tabakatu'l Kübrâ*, c. 1, s. 161.

⁵⁵ İbnul Esir; *El-Kâmil fi't-Tarih*, c. 2, Dar'ul Fikr, Beyrut, 1978, s. 371.

olduğunu, Kîlb kabilesinin bir çoğunun, Hirede oturan Temim, Lahm ve diğer kabilelerin ise hepsinin Hristiyan olduğunu rivayet etmektedir⁵⁶.

İbni Hazm'ın, Necran, Hire, ve Biladu'ş-Şam (Suriye) Arapları arasındaki Hristiyanlığın yaygın olduğuna dair vermiş olduğu bilgilerde herhangi bir abartı yoktur. Ancak bu bölgeler dışındaki beldeler hakkında vermiş olduğu bilgileri destekler herhangi başka bir kaynak bulunmamaktadır. Dolayısıyla İbni Hazm'ın Haliç mıntıkasıyla ilgili vermiş olduğu bilgiler abartılı olup, özellikle bu bölgedeki kabileler arasındaki Hristiyanlık denildiği kadar yaygın değildi.

Yakubi, Beni Temim kabilesi içinde olan Hristiyanları zikr ederek, onların çoğunluğunun İmrul Kays b. Menat oğullarından olduğunu belirtmektedir⁵⁷. Ayrıca yine Yakubi, Haliç mıntıkasında yaşamakta olan beni Tağlib, Tenuh ve Lahm kabilelerinde Hristiyan olduklarını zikr etmektedir⁵⁸.

Yine İslam'ın ilk yıllarında, Yahudilerden bir grup Bahreyn'de yaşamaktaydı. Bunu da el- Munzir b. Sava ile Hz. Muhammed arasındaki mektuplaşmalardan anlıyoruz. Munzir b. Sava, Hz. Muhammed'in mektubuna vermiş olduğu cevapta; *"Hacer ahalisine yazmış olduğun mektubunu okudum, onlardan bir kısmı İslam'ı sevdi ve Müslüman oldular, bir kısmı ise bunu hoş karşılamayarak yüz çevirdiler, benim toprağında Yahudiler ve Mecusiler de bulunmaktadır, ne yapmam gerektiği konusunda bana emrini bildir."* Hz. Muhammed ise buna karşı yazmış olduğu mektubunda, Yahudilik ve Mecusiliğe devam edecek olanlardan cizye almasını istemiştir⁵⁹.

Körfez Arapları, Umman, Bahreyn ve Irak'ın güneyinde, İranlılar ile komşu oldukları için, onların bir kısmının Mecusiliğe meyl ederek ateşe taptıkları bilinmektedir. Özellikle Temim kabilesinden olan, Zurare b. Ades et-Temimi ve oğlu Hacıp b. Zurare ile el-Akra b. Habis ve ebu Sevt adlı kişiler, Mecusi Araplar'ın ileri gelenlerindendiler⁶⁰.

Yine Hz. Muhammed (s.a.v) Hacer Mecusilerine yazmış olduğu mektubunda onları İslam'a davet etmişti. Eğer onlar bu daveti kabul etmeyip yüz çevirirlerse,

---

⁵⁶ İbn Hazm; *Cemheretu Ensâbi'l-'Arab*, s. 481.

⁵⁷ El-Yakubi; *Tarihu'l-Ya'kubî*, c. 1, Beyrut, 1980, s. 257.

⁵⁸ El-Yakubi; *Tarihu'l-Ya'kubî*, c. 2, s. 237.

⁵⁹ İbn Sa'd; *et-Tabakatu'l Kübrâ*, c. 1, s. 263.

⁶⁰ İbni Kuteybe; *el-Me'arif*, (Thk. Servet Ukkâşe), Kahire, 1960, s. 266.

onlardan cizye alınmasını, kadınlarının nikahlanmamasını ve kestikleri şeylerin yenilmemesini emr etmişti⁶¹.

Belâzûri'nin haber verdiği göre ise, Hacer Mecusileri, Ala b. Hadramî'yi iyi karşılamış ve başları için cizye vermeyi, toprakları için ise haraç vermeyi kabul etmişlerdir⁶².Bütün bunlardan anladığımız kadarıyla, körfez bölgesinde İslamdan önce başta puta tapıcılık olmak üzere bunun yanı sıra Hristiyanlık, Yahudilik ve Mecusilik bulunmaktaydı. Ancak tüm bu inançlar İslamın gelmesinden sonra hernekadar tamamıyla ortadan kalkmış olmasa da bu bölgedeki esas güç kısa bir süre içerisinde İslam dini üzerine şekillenmiştir.

---

⁶¹ İbn Sa'd; ; *et-Tabakatu'l Kübrâ*, c. 1, s. 263.

⁶² El-Belâzûri; *Fütûhu'l-Buldân*, (Thk. Selahuddin Müneccid) c. I, Dârü'n-nahzâ, Beyrut, (Trz), s. 89.

BİRİNCİ BÖLÜM

İSLAMİYETİN BASRA KÖRFEZİNDE YAYILMASI VE DÖRT HALİFE DÖNEMİ KÖRFEZİN DURUMU

I. Körfez Bölgesinin İslama Girişi

Hz. Muhammed İslam devletini Medine’de kurduktan sonra bu devleti belli esas ve kanunlar üzerine bina etmiş, ardından ise birçok Arap kabilesine, İslam sancağı altında toplanmaları için elçiler ve mektuplar yollamıştı. Hudeybiye barış antlaşması ile birlikte Müslümanlar ile Kureyşliler arasında bir barış ortamı oluşmuş ve mücadelelerin, çekişmelerin yerini daha sakin bir ortam almıştı. Bu barış ortamı ise beraberinde Müslümanların, İslamı, Hicaz’ın ve Arap Yarımadası’nın dışına taşımasına fırsat vermiştir.

Her ne kadar Arabistan Yarımadası’nın güney köşesini içine alan bir bölge olsa da, körfez fetihlerinin başlangıç noktasını teşkil etmesi bakımından önemli olduğu için Yemeni araştırmamıza dahil etmeyi uygun gördük. Çünkü Hz. Ebu Bekir’in hilafeti ile baş gösteren isyan ve dinden dönme faaliyetleri ilk olarak buradan filizlenmeye başlamış ve hızla Arap Yarımadası’nı da ki diğer Arap kabileleri arasında yayılmıştı. Halife Hz. Ebu Bekir öncelikle İslam askerlerinin bir kısmını buraya sevk etmiş ve bu bölgedeki sorunu giderdikten sonra buradaki birlikleri merkezden yollamış olduğu diğer birliklerle takviye ederek, İslam devletinin Bizans’tan sonraki en büyük düşmanı olan mecusi Sasani devletinin üzerine göndermişti. Basra Körfezi sahilindeki şehirleri ve köyleri feth ederek işe başlayan İslam ordusu neticede köklü bir geçmişe sahip olan Sasani devletini kısa zamanda tarih sahnesinden silmişti.

Hz. Peygamber İslamiyetin esaslarını ve kendi sünnetini öğretmek üzere Yemen’e elçiler yollamış ve bu elçileri orada yaşamakta olan Hristiyan, Yahudi ve Mecusilerin verecekleri cizyeleri toplamakla da görevlendirmişti. Tüm bu gelişmelerin ardından efendimiz (s.a.v), Halid b. Said b. el-Âs’ı, San’a topraklarına⁶³, Ziyad b. Lebid el-Ansarîyi Hadremevt’e⁶⁴, Ebu Musa el-Eş’ari’yi ise Zebid, Rima, Aden ve Sahil bölgesine⁶⁵ tayin etmiştir. Muaz b. Cebel’i ise Yemen’deki vergileri toplamak ve

---

⁶³ El-Belâzûrî; *Fütûhu’l-Buldân*, c. 1, s. 80.

⁶⁴ Halife b. Hayyât; *Tarîhu Halife b. Hayyât*, (Çev. Abdulhalik Bakır), Ankara, 2001, s. 97; El Belâzûrî; *Ensâb’ul-Eşrâf*, (Thk. Muhammed Hamidullah) c. 2, Daru’l-Ma’arif , Kahire, (Trz), s. 529.

⁶⁵ Halife b. Hayyât; *Tarîhu Halife b. Hayyât*, s. 97; el-Belâzûrî; *Fütûhu’l-Buldân*, c.1, s. 80.

oradaki adalet işlerini düzenlemek üzere Yemen'e göndermiştir⁶⁶. Hz. peygamber, sağlığında San'a topraklarına kadar islamiyeti yerleştirmeye muvaffak olmuştu ancak Hz. Muhammed'in vefatının ardından başa geçen Hz. Ebu Bekir zamanında, yukarıda da kısaca değindiğimiz üzere Yemen'de Esved el-Ansi liderliğinde bir isyan başlamış ve bu kişi etrafına topladığı Yemenlileri dinden döndürerek saptırtmıştı. Onun ardından burada daha bir çok yalancı peygamberler türemiş ve zekat vermek istemeyen Müslümanlar ise dinden dönmeye başlamışlardı. Bunun üzerine Hz. Ebu Bekir buraya kuvvetler göndererek bunlarla mücadeleye girişmişti. Hz. Ebu Bekir'in başlattığı bu mücadeleler, Hz. Ömer zamanında da devam ettirilmiş ve neticede Yemen bu dönemde Müslümanların kontrolü altına girmişti. Hz. Osman dönemine gelindiğinde ise kitap haline getirilen Kur'an-ı Kerim'in bir nüshası Yemen'e gönderilmiştir. Hz. Ali'nin hilafeti sırasında da Müslümanların kontrolü altında olan Yemen daha sonra Emevilerin başa geçmesinin ardından onların hakimiyetine girmiştir.

Arap Yarımadasının Necid bölgesinde yer alan Bahreyn, diğer bir adıyla da Hacer⁶⁷, kuzeyden Basra, güneyden Umman, doğudan Fars denizi, batıdan ise Yemame ile çevrili bir bölgeydi. Bahreyn'in eski coğrafî tanımı şimdiki durumundan oldukça farklılık arz etmektedir. Eski coğrafyacıların tanımına göre Basra'nın güneyinden, Umman'ın kuzey kısmına kadar Bahreyn toprakları uzanmaktadır⁶⁸.

İbn Havkal, Bahreyn'in doğal uzantısını, Necidden başlayarak, Irak, Fırat nehri ve Şam'a kadar olan bölgeyi tarif etmektedir⁶⁹.

Hemadânî gibi bazı coğrafyacılar ise bu bölgeyi *Aruz* diye adlandırmaktadırlar⁷⁰. Özellikle Hemadânî bize Bahreyn hakkında önemli bilgiler vermekte ve buranın şehirlerinden, köylerinden ve burada bulunan kabilelerden bahs etmektedir. Hemadânî, buradaki meşhur şehirleri Hacer, Ukayir, Katif ve İhsa olarak belirttikten sonra tek tek bu şehirler ve buradaki diğer önemli yerleşim yerleri hakkında bilgi vermektedir;

Hacer: Bahreyn'in en büyük şehri olup Abdu'l-Kays kabilesinden olan Beni Muharib'in (ticari bölgesi) çarşısıdır.

⁶⁶ Halife b. Hayyât; *Tarihü Halife b. Hayyât*, s.123.

⁶⁷ Yakut el- Hemavi; *el-Mucemu'l-Büldân*, c. 5, s. 393; Bkz. Abdulhalik Bakır; *İktisadi ve İdari Yönden Hz. Ali Dönemi*, Ankara, 1991.

⁶⁸ Yakut el- Hemavi; *el-Mucemu'l-Büldân*, c. 1, s. 347.

⁶⁹ İbn Havkal; *Kitabu Sureti'l-Arz*, Beyrut, 1965, s. 29.

⁷⁰ El-Hemadânî; *Sıfatu Cezîretü'l-'Arab*, s. 289.

Katif: O dönemde hurma yetiştiriciliğinin yapıldığı bir şehir olup burada Abdu'l-Kays kabilesinden olan Beni Cezime ailesi yaşamaktaydı.

Ukayir: Beni Muharip'ten Arapların yaşadığı ve hurmacılıkla uğraştıkları bir şehirdi.

Ahsa: Beni Temim ve bu kabileye bağlı Beni Sa'd ailesinin yaşadığı bir şehir olup buranın Cara' diye isimlendirilen bir pazar yeri bulunmakta ve burası tatlı su kaynaklarıyla meşhur olan bir şehirdi.

Sif: Denizin ortasındaki Aval adasında yer alıp, ticari hareketliliğin oldukça fazla olduğu ve bir çok farklı hayvan türünün yaşadığı bir şehirdi.

Setar: Beni Temim kabilesinin yaşadığı bir köy olup buradada hurma yetiştiriciliği yapılmaktaydı.

Futah: Setar ile Basra arasında yer alan bir yerleşim bölgesiydi.

Hin: Sakinlerini Beni Vada'a kabilesinin oluşturduğu bir köy olup buradada çok sayıda hurma ağacı bulunmaktaydı.

Yebir: Hurmalıkların ve su kaynaklarının oldukça bol olduğu bir yerleşim yeri idi.

Hemadânî, Bahreyn'in bu ismi almasını Nehr'ul Muhalleme ve Nehru' Ayn'u Cureyl diye isimlendirilen iki nehre dayandırmaktadır⁷¹.

Basra Körfezi'nin batı tarafında yer alan ve Sasani devletinin idaresi altında bulunan Bahreyn topraklarının da Abdu'l-Kays, Bekr b. Vail ve Temim gibi Arap kabilelerinden bir çok insan yaşamaktaydı⁷². Bahreyn'in fethi ve buradaki gelişmeler hakkında bir çok kaynakta farklı rivayetler bulunmaktadır. Bundan dolayı elimizdeki bilgiler ışığında en uygun değerlendirmeyi yapmaya çalıştık.

Rivayetlerde, Bahreyn'in İslam'a girişinin sulh yoluyla zorlamadan olduğu belirtilmektedir. Bahreyn'in kabile reislerinden Aşç Munzir b. Âyiz ve Emru b. Abdu'l-Kays İslam'ı ilk kabul edenler olmuştur ancak bunlar bazı nedenlerden dolayı Müslümanlıklarını ilk zamanlar gizlemişlerdi. Hz. Muhammed Mekke'yi fethettikten sonra Âla b. Hadramî'yi buranın reisi Munzir b. Sava'ya yollayarak onları İslama davet

⁷¹ el-Hemedani; *Sıfatu Cezîretî'l-'Arab*, s. 138.

⁷² el-Belâzûri; *Fütûhu'l-Buldân*, c.1, s. 59; Yakut el- Hemavi; *el-Mucemu'l-Büldân*, c. 1, s. 347.

etmiştir⁷³. Hiçbir zorlama altında kalmayan Sava' ile birlikte birçok insan da İslamiyet'i benimsemişti.

Hz. Muhammed zamanında oradaki Sasanilerin, Araplar üzerindeki valisi el-Munzir b. Sava idi⁷⁴. Hicretin 8. yılında Hz. Muhammed bu bölgenin halkını İslama davet etmesi üzere Âla b. Hadramî'yi buraya göndermişti. Rivayetlerdeki farklı görüşlere rağmen Âla b. Hadramî'nin bu bölgeye tam olarak ne zaman gönderildiği ve geldiği her ne kadar belli değılsede Hicretin 8. yılında yani Mekke'nin fethinin ardından İslam devletinin güçlendiğı dönemde geldiğı en kuvvetli ihtimaldir⁷⁵. Hz. Muhammed (s.a.v) Âla b. Hadramî'yi buraya elçi olarak gönderirken ona buradaki kabilelere karşı dostça davranmasını ve asla zorlama yapmamasını tavsiye etmişti. Nitekim de öyle olmuş ve Bahreyn hiçbir şekilde zorlanmadan İslam'ı kabul etmiştir. Hz. Peygamber, el-Munzir b. Sava ile Hacer şehrinin hakimi Sibuhü ve Bahreyn'in hakimlerinden olan Hilal'i, İslamiyeti kabul etmeye ve cizye ödemeye davet eden bir mektubu da Âla b. Hadramî ile birlikte gönderdi. Onlarla birlikte oradaki bütün Araplar ile bir kısım Farslılar da Müslüman olmuşlardır⁷⁶.

Hazreti Peygamberin Bahreyn'de ki bu üç kişiye yazmış olduğı mektuplar (Sibuhü, el-Sava, Hilal) bize gösteriyor ki o dönemde Fars nüfuzu bu bölgede zayıflamış ve buradaki hakimlerin Sasani yönetimine herhangi bir tabiiyeti kalmamıştı. Çünkü bu hakimlerin müstakil olarak davrandığını görmekteyiz.

Bölge halkından Mecusi, Yahudi ve Hristiyanlar ise Âla b. Hadramî ile antlaşmışlardı⁷⁷.

Hz. Muhammed ise Bahreyn halkına şu mektubu yazmıştı. Sizler namaz kılar, zekat verir Allah ve elçisine gönülden bağlanır hürmaların onda birini, hububat'ın yirmide birini verir ve çocuklarınızı Mecusileştirmezseniz, Müslüman olduğunuz sırada sahip olduklarınızın hepsi sizlere aittir. Ancak ateşgedeler, Allah ve elçisindedir. Şayet İslamiyet'i kabul etmezseniz cizye ödeyeceksiniz. Bahreyn'in, İslam devletine verdiği

⁷³ el-Belâzûri; *Fütûhu'l-Buldân*, c. 1, s. 95; el-Zehabi; *Siyeru A'lami'n-Nubela*, c. 1, Beyrut, 1982, s. 263.

⁷⁴ el-Belâzûri; *Fütûhu'l-Buldân*, c. 1, s. 95

⁷⁵ et-Taberi; *Târîhu'l Umem ve'l-Mulûk*, c. 3, Beyrut, 1962, s. 162; İbni Esir; *El-Kâmil fi't-Tarih*, c. 2, s. 205, Beyrut, 1978.

⁷⁶ Ebu'l Fida; *El-Muhtasar fi Ahbari'l-Beşer*, c. 1, Kahire, 1966, s. 46; el-Makdisî; *el-Bed' ve't-Tarih*, c. 2, Mısır, (Trz.), s. 229; el-Belâzûri; *Fütûhu'l-Buldân*, s. 97

⁷⁷ el-Belâzûri; *Fütûhu'l-Buldân*, c. 1, s. 96.

haraç ise meyvelerden ve bitki tohumlarından oluşmaktaydı. Hristiyanlardan ve Mecusiler'den ise kişi başına bir dinar cizye alınmıştır⁷⁸.

Âla b. Hadramî zekat ve haraç mallarından topladıklarını Medine'ye göndermiştir. Bu topladıklarının miktarı 80.000 dirhem olmakla birlikte, bu o zamana kadar Medine'ye gönderilen en yüksek mal miktarıydı⁷⁹. Ancak Makdisi diğer tarihçilerden farklı olarak bunun miktarının 180.000 dirhem olduğunu söylemektedir⁸⁰.

İslam'ı öğrenmek üzere Bahreyn'den Hz. Muhammed'in yanına iki grup gitmişti. Bunlardan birincisi Aşcil Munzir b. Ayiz el-Abdi ile Abdu'l-Kays kabilesinin içinde bulunduğu guruptur ki bunlar hicretin 8./630 yılında Medine'ye gelmişlerdir. Bu grupla gelenler geri döndüklerinde belli bir zamana kadar Müslümanlıklarını gizlemiş ve uygun vakti beklemişlerdi. Tarihçiler, Medine'ye gelen bu grupta ki insanların sayısı konusunda ihtilaftadır ancak kuvvetli ihtimale göre bunların sayısı yirmi civarındaydı. Bunlar Âla b. Hadramî'yle birlikte geri dönerek İslamı Bahreyn'in hükümdarı Munzir b. Sevaya götürmüşlerdir. Diğer grup ise hicretin dokuz veya onuncu yıllarında Carut b. Hans el-Abdi reisliğinde Hz. Muhammed'e gitmiştir⁸¹. Özellikle Carut önceden Hristiyan olmasına rağmen Hz. Muhammed'e gitmesinden sonra İslam dinine girmiş ve hayatının geri kalan kısmında iyi bir Müslüman olarak yaşamıştır. Ayrıca Âla b. Hadramî'nin yardımıyla Bahreyn'de İslam'ın yayılmasında çok büyük rolü olmuştur. Ridde savaşları döneminde İslamı Bahreyn'de korumuş ve kendi kabilesinin İslam da kalmasını sağlayarak Farşlıları bu bölgede elinden geldiği kadar engellemeye çalışmıştır⁸².

İbni Sa'd 'ın de eserinde zikrettiği üzere Hz. Peygamber, Kays ve Bekr b. Vail kabilelerinin reislerinede İslam'a davet mektupları yollamıştı⁸³. Yine ayrıca bu mektuplar, bu kabilelerdeki Budun, Afhaz... gibi bazı aileleri ve aşiretleride

⁷⁸ et-Taberi; *Târîhu'l Umem ve'l-Mulûk*, c. 3, s. 102; İbni Sa'd; *et-Tabakatu'l Kübrâ*, c. 1, Daru's Sadr, Beyrut, 1957, s. 263.

⁷⁹ El Belâzûrî; *Fütûhu'l-Buldân*, c. 1, s. 96.

⁸⁰ el-Makdisî; *el-Bed' ve't-Tarih*, c. 5, s. 102.

⁸¹ İbni Hacer; *El-İsâbe fi-Temyizi's-Sahabe*, c. 1, s. 217-218; İbni Esir; *Üsdü'l-Ğabe fi-Marifeti's-Sahabe*, c. 1, Kahire, 1970, s. 311.

⁸² et-Taberi; *Tarihu't-Taberi Tercümesi*, c. 3, s. 162.

⁸³ İbni Sa'd; *et-Tabakatu'l Kübrâ*, c. 1, s. 275.

kapsamaktaydı⁸⁴. Bu da gösteriyor ki bu bölgedeki kabileler İslam'ı benimseme konusunda fikir birlikteliğine sahip değillerdi.

Arap kabileleri, İslam dininin adını duydukları zaman bu yeni din hakkında bilgi almak üzere Medine'ye elçiler göndermiş ve özellikle Bahreyn'de ki Abdu'l-Kays kabilesi, aralarında yaşayan Nasturi Hristyanlarının Papazlarından Mekke'de bir peygamberin geleceğini ve onun dininin bütün dinlerden üstün olacağını duydukları için bu işin öncülüğünü yapmışlardı⁸⁵.

Hz. Peygamberin, Bahreyn'le bu kadar ilgilenmesinin asıl sebebi; hernekadar o bölgedeki Mecusi Farslıların nüfuzu kırılmış olsa da, yinede bura da etkileri bulunmakta ve bu yüzden buranın tamamen bunlardan temizlenmesi gerekmektedir. Ayrıca Medine ile Bahreyn arasında eskiye dayanan bir ticari ilişki bulunmaktaydı⁸⁶. Bu yüzden Medine'de sürekli Bahreyn'li tüccarlar bulunmakta ve bunlar sayesinde iki bölge arasındaki ilişki sürekli canlı kalmaktaydı. Öyle ki Bahreyn ve Medine arasındaki mesafe oldukça fazla ve meşakkatli olmasına rağmen yinede Bahreyn'liler Peygamberimizin sohbetlerinde bulunmuş ve hatta öyle ki İbni Sa'd, Tabakatında yaklaşık yirmi beş Bahreynli sahabeden bahs etmektedir⁸⁷.

Bahreyn'in güney tarafında bulunup, İstahrî'nin dediğine göre Bahreyn'le arasında ulaşılması zor bir karayolu bulunan Umman ise o dönemde Haliç Umman'ı olarak isimlendirilmekteydi⁸⁸. Hemadânî, Umman'ı güney tarafından komşu olduğu Yemen'den ayıran sınırları şöyle tarif etmektedir; Yemen ile geri kalan Arap Yarımadası arasındaki çizgi, Umman ve Yebrin sınırından başlayarak Yemen, Yemame ve Huceyre ile Teslis sınırlarına ve Curs nehirlerine kadar devam etmektedir⁸⁹.

Umman köklü bir tarihe ve medeniyete sahip olup , coğrafyacılar Ummanı Arap Yarımadası'nda ortaya çıkan Yemen, Hadramevt ve Hicaz⁹⁰ gibi devletlerden saymışlardır. Ayrıca burayı ahalisiyle birlikte mustakil olan geniş bir bölge olarak nitelendirmişlerdir⁹¹.

⁸⁴ İbni Hacer; *El-İsâbe fî-Temyizi's Sahabe*, c. 3, s. 378-377.

⁸⁵ İbni Hacer; *El-İsâbe fî-Temyizi's Sahabe*, c. 3, s. 171.

⁸⁶ El Belâzûrî; *Ensâb'ul-Eşrâf*, c. 2, s. 171.

⁸⁷ İbn Sa'd; *et-Tabakatu'l Kübrâ*, c.5, s. 557-566.

⁸⁸ Yakut el-Hamavî; *el-Mucemu'l-Büldân*, c. 2, s. 73.

⁸⁹ Wandell Philips; *Oman a History*, Londra, 1966, s. 91.

⁹⁰ İbn Haldun; *Tarihu İbni Haldun*, c. 4, Beyrut, 1958, s. 198.

⁹¹ el-İstahrî; *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, Dâru'l-İlm, Mısır, 1961, s. 28.

Umman'da, Nuzuv, Semedüşşan, Duma, Duba gibi birçok şehir bulunmaktadır. Ancak bunların içinde en önemlisi ve en meşhur olanı Suhâr şehridir. Burası Umman'ın başkenti olup sahil boyunca uzanmakta ve Arap Körfezi'nin en önemli liman şehirlerinden birini oluşturmaktaydı⁹².

Umman'daki Arap varlığının tarihi çok eskilere dayanmaktaydı. Buraya ilk göçler, kuraklık nedeniyle Nazariye kabilesine mensup aileler tarafından olmuştur⁹³. Umman'a ikinci göçler ise Yemen'de ki Ma'rid seddinin yıkılmasının ardından gerçekleşmiş⁹⁴ ve bu ikinci göçün liderliğini Ezd kabilesinden olan Malik b. Fehm yapmıştır⁹⁵. Bu göçlerin yapıldığı dönemde Umman, Fars nüfuzu altındaydı ancak Ezd kabilesi Farslıların buradaki gücünü kırarak özellikle sahilden uzak olan geniş alanlarda hakimiyetlerini kurmayı başaramışlardı. Umman'daki asıl unsur Ezd ve Nazariye kabilelerinden oluşmaktaydı. Ancak bu iki kabilenin yanı sıra bir çok Arap kabile mensubuda yine burada yaşamaktaydı. İslam'ın zuhuru esnasında ise Umman'daki hakimiyet Ezd kabilesine mensup olan el-Calendi ailesinin elindeydi. Nitekim Belazûrî'nin "*Umman'daki hakimiyet ve çoğunluk Ezdlilerin elindedir*" sözünde bunu ispat etmektedir⁹⁶.

Hz. Muhammed hicretin 8./630 yılında Hazrec kabilesinden Ebu Zeyd el-Ensari ile Amr bin êl Asi es-Sehmiyi, Umman'ın hakimi olan el-Cülenda'nın iki oğlu Abd ve Ceyfer'e bir mektupla gönderdi⁹⁷. Hz. Muhammed Abd ve Ceyfer'i İslamiyete davet ettiği bu mektubunda, eğer Umman halkı hakkı tanır, Allah'a ve elçisine itaat ederse, Amr, emir olacak, Ebu Zeyd ise halka namaz kıldırarak, İslamiyeti anlatacak, Kur'an ve sünneti öğretecektir şeklinde talimat vermişti⁹⁸.

Umman'ın melikleri olan Ceyfer ve Abd kardeşler bu mektubu alır almaz İslama girmiş ve Umman'ın güneyinde İslam dininin gelişmesi için çalışmalara başlamışlardı. Ceyfer, öncelikle Umman'da bulunan Muheyre ve Sahr⁹⁹ adlı kabilelere onları İslama

⁹² el-İstahri; *el-Mesâlik*, s. 28.

⁹³ John Tonsend; *Oman The Making of Modern State*, s. 25.

⁹⁴ Wendel Phillips; *Oman a History*, Londra, 1966, s. 18; Salim Abdulaziz; *Tarihu'l-Arab Kable'l-İslam*, İskenderiye, 1973, s. 140.

⁹⁵ John Tonsend; *Oman The Making of Modern State*, s. 26.

⁹⁶ El-Belâzûri; *Fütûhu'l-Buldân*, c. 1, s. 92.

⁹⁷ Sir Arnold T. Wilson; *The Persian Gulf*, Londra, 1978, s. 78-79.

⁹⁸ El-Belâzûri, *Fütûhu'l-Buldân*, c. 1, s. 92.

⁹⁹ Sahr; Bu kabile Aden ile umman arasında yer Alan bir bölgedeydi, Yakut el-Hamavî; *el-Mucemu'l-Bıldân*, c. 3, s. 323.

davet eden mektuplar göndermiş ve onlar da buna cevap vererek İslamı kabul etmişlerdi.

Hız. Muhammed'in İslama davet amacıyla gönderdiği mektuplar sadece Umman emirlerine has olmamış, bunun yanı sıra Umman'ın muhtelif bölgelerinde yaşayan ve Fars nüfuzu altında olan Arap reislerine de ulaştırılmıştı. Bundan anlıyoruz ki Umman emiri Ceyfer, tamamen bu bölgeye hakim olamamıştır. Örneğin Hız. Muhammed, Fars nüfuzu altında bulunan Dema köyü sakinlerine gönderdiği mektubunda şöyle buyurmuştu:

*Kelime-i şehadet getiriniz, ben Allahın Resuluyum, namazınızı kılınız ve zekatınızı veriniz, aksi takdirde hucuma uğrarsınız*¹⁰⁰.

Umman'ın, Suhâr, Semale ve Haden şehirlerinden oluşan bir heyet Medine'ye gelerek peygamberle görüşmüşlerdi. Hız. Peygamberde onlardan alınacak zekatı ve topraktan alınacak olan haracı belirten bir mektubu bunlara vermişti¹⁰¹.

Yine Ezd kabilesine mensup olup reisliğini Esed b. Beyrec et-Tahi'nin yapmış olduğu bir gurup daha gelerek Hız. Muhammed ile görüşmüşler ve dönüşlerinded e fendimizden kendilerine dini anlatacak birini oraya göndermelerini istemişlerdi. Umman'dan, Medine'ye gelen son heyet ise Selma b. Ayyaz el-Ezdî'nin önderliğinde olmuştur. Daha öncesinde müşrik olan bu heyettekiler Hız. Muhammed'in huzurunda Müslüman olmuş ve İslamı bizzat e fendimizden öğrenmişlerdir¹⁰².

Hız. Muhammed Amr b. el-Âs'ı Umman'a vali olarak atanmasına karşın yine de buradaki esas hakimiyet Ceyfer ve Abd'in elinde olmuştur. Çünkü buradaki en güçlü kabile olan Calendiler'in (Ezd kabilesi) reisleri bu iki kardeşti. Amr b. el-Âs'ın buradaki valiliği 3 yıl sürmüş ve Hız. Muhammed'in vefatının ardından Medine'ye geri dönmüştür¹⁰³. Abd ve Ceyfer'in Umman hakimiyetleri Dört Halife döneminde de devam etmiştir. İslamiyeti kabul etmek, Umman için önemli neticeler doğurmuştu. İslamiyetin gelmesinin ardından Sasanilerin buradaki nüfuzları zayıflamış ve az bir zaman sonrada buradan çekilmeleri, Ummanlıların daha hür bir şekilde yaşamalarını ve ticaretlerini bağımsızca sürdürmelerine ve geliştirmelerine imkan sağlamıştır.

¹⁰⁰ Muhammed Hamidullah; *Mecmu'atu'l-Vesâiku's-Siyasiyye*, Beyrut, 1969, s. 169.

¹⁰¹ Muhammed Seys Hattab; *Fethu Beledi Fars*, Beyrut, 1965, s. 348.

¹⁰² İbn Sa'd; *et-Tabakatu'l Kübrâ*, c. 1, s. 351.

¹⁰³ es-Selami (Muhammed Abdullah b. Hamid); *Tuhfetu'l-A'yan fi Sireti Ehlu 'Umman*, c. 1, Mısır, 1954, s. 8.

II. DÖRT HALİFE DÖNEMİNDE BASRA KÖRFEZİNİN GENEL YAPISI

2. 1. Hz. Ebu Bekir Hilafetinde Körfezin Durumu ve Bu Bölgedeki Fetih Hareketleri

1. Bahreyn

Hiz. Muhammed'in vefatı esnasında Eban b. Said b. el-Âs Bahreyn'de vali olarak bulunmaktaydı. Efendimizin vefat haberini alan Said, artık bu görevi yapmayacağını belirterek doğruca Medine'ye dönmüştü. Halife Hiz. Ebu Bekir ise bunun üzerine yaptığı istişarelerin ardından Âla b. Abdullah el-Hadramî'yi buraya vali olarak atamıştır¹⁰⁴.

Belâzûrî ve Halife b. Hayyat'ın eserlerinde ise Âla b. Hadramî'nin buraya vali olarak tayin edilmesinde Bahreyn'lilerin etkili olduğu vurgulanmaktadır. Çünkü Bahreyn'liler halifeye giderek onun Âla b. Hadramî'yi, Bahreyn'e vali olarak tayin etmesini istemiş ve halifede onların bu isteğini olumlu karşılamıştır¹⁰⁵.

Başka bir görüşe göre ise halife Hiz. Ebu Bekir, Bahreyn'e vali olarak Enes b. Malik'i tayin etmiştir.¹⁰⁶ Dolayısıyla bu haberi doğru kabul edersek, Enes b. Malik'in mi yoksa Ala'nın mı önce buraya vali olduğu konusunda net bir bilgi yoktur. Ancak anlaşılabilir odurki Enes b. Malik buraya valilikten ziyade sadece sadakaları toplamak amacıyla gelmiş olmalıdır. Âla b. Hadramî ise genel vali olarak burada bulunmuştur. Çünkü kaynakların çoğu bu konuda birleşmektedir. Âla b. Hadramî, Hiz. Ebu Bekirin hilafetinin büyük bir kısmında Bahreyn'de vali olarak bulunmuş ve ardından Hiz. Ömerin hilafetinde bu görevden azl olunarak onun yerine Osman b. Âs tayin olunmuştur¹⁰⁷.

1. 1. Bahreyn'de Ridde Olayları

Hiz. Muhammed Hicri 11./633 yılda vefatının akabinde Arap Yarımadası'nın bir çok yerinde dinden dönme hareketleri baş göstermiş ve nitekim bu hareketlerden Bahreyn'de nasibini almıştır. Bekr b. Vail ve Rabi'a kabileleri ise Bahreyn'deki bu dinden (ridde olayları) dönme hareketlerinin öncülüğünü yapmışlardır¹⁰⁸. Dinden

¹⁰⁴ Abdullatif Casim; *El-Bahreyn fi Sadru'l-İslam*, Bahreyn, 1985, s. 31.

¹⁰⁵ El Belâzûrî; *Fütûhu'l-Buldân*, c. 2, s. 99.

¹⁰⁶ Halife b. Hayyât; *Tarihü Halife b. Hayyât*, s. 151.

¹⁰⁷ İbni Kuteybe; *el-Me'arif*, s. 267-269.

¹⁰⁸ et-Taberi; *Tarihü't-Taberi Tercümesi*, c. 3, s. 254-255.

dönmüş olan bu Mürtedlerin toplanma merkezi ise Bahreyn'in baş şehri olan Hacer olmuştur. Bahreyn'de, çoğunluğunu Abdu'l-Kays kabilesine mensup Araplar'ın oluşturduğu Cevalılar¹⁰⁹ dışındaki hemen hemen bütün Arap kabileleri bu isyan ve dinden dönme hareketlerine katılmıştır¹¹⁰.

Hız. Muhammed'in vefatının ardından Bahreyn'in tek hakimi Munzir b. Seva olmuş ancak oda peygamberimizle aynı sene içinde vefat edince¹¹¹ Bahreyn'liler isyan etmekte gecikmemişti. Carut b. Ma'li ve Hutam b. Habi'a el-Abdi (Salebe b. Kays oğullarından)¹¹² gibi kabile reisleri, Bahreyn'in hakimiyetini Munzir'in elinden almak için hesap yapmaktaydılar. Nitekim Munzir'in ölümünün ardından hakimiyeti Carut b. Ma'li¹¹³ ele geçirmiştir. Carut'un nüfuzu Abdu'l-Kays kabilesinden dolayı oldukça güçlüydü. Carut, Abdu'l-Kays kabilesine bağlı kolları İslam bayrağı altında toplayarak onların bu isyanlara katılmasını engellemişti¹¹⁴. Kendi kabilesini bu hareketlerden uzak tutmayı başardıktan sonra, dinden dönenlerin lideri olan Hutam b. el-Abdiye karşı mücadeleye girişmiştir. Hutam'ın liderliğini yapmış olduğu bu kabile, Belazuri'nin de belirttiği üzere aslında İslama girmemiş ve sadece kendilerini Müslüman olarak göstermişlerdi¹¹⁵. Nitekim buradaki dinden dönme hareketlerinin ilk başlatıcıları bunlar olmuş ve başta zekat vermeyi reddetmek olmak üzere, Bahreyn'de ki İslami şiarların hepsini tahrip etmişlerdir. Rivayete göre Arap Yarımadası'nda Ridde olayları esnasında sadece üç mescid tahribata uğramamıştır. Bunlar Mekke'deki Mescid-i Haram, Medine'deki Mescid-i Nebevi ve Bahreyn'de ki Cevasa Mescidi'dir¹¹⁶. Bahreyn'de isyan eden kişilerden biri de Bekir b. Vail kabilesinin ileri gelenlerinden biri olan Malik b. Mesmua' b. Seyyardı. Bu kişi Bahreyn'den, Hız. Muhammed görüşmeye giden heyetin içinde yer almış ancak Hız. Muhammed vefatının ardından oğlu ile birlikte dinden çıkmıştır¹¹⁷.

¹⁰⁹ Cuvâsa: Abdu'l- Kays kabilesinin Bahreyn'deki kollarından biridir. Yakut el-Hamavî; *el-Mucemu'l-Büldân*, c. 2, s. 174.

¹¹⁰ Yakut el-Hamavî; *el-Mucemu'l-Büldân*, c. 2, s. 174.

¹¹¹ et-Taberi; *Târîhu'l Umem ve'l-Mulûk*, c. 3, s. 255.

¹¹² et-Taberi; *Târîhu'l Umem ve'l-Mulûk*, c. 3, s. 354.

¹¹³ Carut b. Mali: Bahreyn'deki Abdu'l-Kays kabilesinden olup, daha önceden Hristiyan iken Resulullah'ın huzurunda Müslüman olma şerefine nail olmuş sahabeler arasındadır.

¹¹⁴ İbn Sa'd; *et-Tabakatu'l Kübrâ*, c.5, s. 559.

¹¹⁵ el-Belâzûri; *Fütûhu'l-Buldân*, c. 1, s. 101.

¹¹⁶ el-Mesudi; *Mürûcu'z-Zeheb ve Me'adinü'l-Cevher fi't-Tarih*, c. 2, Beyrut, 1973, s. 301.

¹¹⁷ İbni Kuteybe; *el-Me'arif*, Mısır, (Trz), s. 119.

Hutam, isyancı gurupların düzenlenmesinde ve bir araya getirilmesinde büyük işler başarmış, ardından ilk iş olarak Bahreyn'e bir idareci atamıştır. Bahreyn'deki hakimiyeti yeniden Munzir ailesinin eline geçirerek, Munzir b. el-Munzir'in (bu kişinin Munzir b. Sava ile herhangi bir yakın akrabalık bağı yoktu) Bahreyn'e Melik olmasını sağlamıştır. Hutam, tüm bunların ardından Katif ve sahil mıntıkalarında yerleşmiş olan Hindistan kökenli, Zat, Seyabice ve el-Esavira¹¹⁸ gibi kabileleri yanına alarak güçlü bir ordu teşkil etmiştir¹¹⁹. Ayrıca Dareyn ehliyle, Müslümanlar arasında olan kötü ilişkidende faydalanarak, Dareynlileri Müslümanlar'ın üzerine kışkırtmayı başarmıştı¹²⁰. Böylece Hutam'ın, Bahreyn'de oluşturmuş olduğu ordu, güç ve sayı bakımından, Müslümanlarınkine göre kat kat üstün bir duruma gelmişti. Neticede Hutam bu gücünden faydalanarak, Hacer, Katif ve Darin şehirlerini ele geçirerek, dinde sebat etmiş olan Carut ve ehlini Cevasa kalesinde sıkıştırarak kuşatmaya almıştı. Müslümanlar, durumun keyfiyetini Hz. Ebu Bekir'e bildiren bir mektup yollayarak yardım istemişler ve bunun üzerine halife, yeni bir ordu hazırlayıp, Âla b. Hadramî'yi de bu ordunun kumandanlığına tayin etmişti¹²¹. Kaynakların bir çoğu buna işaret etmekteyken, Belâzûrî tam tersine Âla b. Hadramî'nin, Ridde olayları esnasında Bahreyn'de olduğunu zikr etmektedir¹²².

Belirtildiğine göre sahabeler, "La ilahe illallah" diyenlerin malının ve kanının haram olduğuna işaret ederek, Bahreyn'e hareket edecek bu ordunun gönderilmesine karşı çıkmışlardır¹²³. Buradan anlaşılıyor ki Bahreyn ehlinin tümü dinden çıkmamış, sadece Hz. Muhammed'in vefatının ardından zekat vermeyi red etmişlerdi. Dinde kalıp zekat vermeyi red eden kabileler, Beni Yerbua ve Malik b. Nuveyre kabileleriydi¹²⁴. Ancak Allah'ı ve Resulullah'ı (s.a.v) inkar ederek tekrar müşrikliğe dönen kabileler ise başta Bekr b. Vail kabilesi olmak üzere bunun yanı sıra Ezd, Rabia ve bir kısım Farslı topluluklardı¹²⁵.

¹¹⁸ et-Taberi; *Târîhu'l Umem ve'l-Mulûk*, c. 3, s. 256.

¹¹⁹ et-Taberi; *Târîhu'l Umem ve'l-Mulûk*, c. 3, s. 257.

¹²⁰ et-Taberi; *Târîhu'l Umem ve'l-Mulûk*, c. 3, s. 257.

¹²¹ Halife b. Hayyât; *Tarihu Halife b. Hayyât*, s. 143.

¹²² el-Belâzûrî; *Fütûhu'l-Buldân*, c. 1, s. 101.

¹²³ el-Makdisi; *el-Bed' ve't-Tarih*, c. 5, s. 153.

¹²⁴ İbn-i Ebul Hadid; *Şerhu Nehc'ul Belağa*, c. 7, Kahire, 1965, s. 202-205.

¹²⁵ Ebu'l-Fida; *El-Muhtasar fî Ahbari'l-Beşer*, c. 2, s. 65.

Her ne kadar olaylar bu şekilde seyr etse de Hicaz'dan hareket eden Âla b. Hadramî komutasında ki 1000 kişilik¹²⁶ İslam ordusu, Bahreyn'deki Temim ve Beni Hanife kabilesinde yardım alarak Bahreyn'deki mürted topluluklarının ana karargahı olan Hacer şehrine doğru yola koyulmuşlardı¹²⁷. Âla b. Hadramî, Hacer şehrine girdikten sonra burayı kuşatmaya almış ve buradaki mürtedlerin başında Hutam b. Habi'a olduğundan, Carut b. Ma'li ve onunla birlikte olan Abdu'l-Kays kabilesinde İslam ordusuna destek vermiştir. Yine ayrıca Âla b. Hadramî, Bahreyn'e yaklaştığında Sümame b. Asal adındaki bir kabile reisi yanındaki kalabalık toplulukla onlara katıldı¹²⁸. Ardından o mntıkada ki diğer emirlerde gelip Âla b. Hadramî'ye katılarak İslam ordusunun gücüne güç kattılar.

Düşman ordusu, kalabalık bir şekilde gelerek İslam ordusunun bitişiğinde ordugahını kurmuş ve geceyi onların yanında geçirmişlerdi. Her iki taraf da kendi ordugahlarının etrafına hendekler kazarak bu hendeklerin çevresinde uzun ve şiddetli çarpışmalara girişmişlerdi. Müslümanlar ilk zamanlar düşman karşısında zorlanmış ve her iki tarafta ağır kayıplar vermişti. Bunun üzerine Âla b. Hadramî, halifeden yardım istemişti. Halife onun bu yardım talebi üzerine Yemame de bulunan Halid b. Velid'in oraya gitmesini emretmiştir¹²⁹. Halid, oraya kavuşmadan, İslam ordusu düşmanın sarhoş olduğu bir sırada gece baskını yaparak düşman ordusunu bozguna uğratmıştır.¹³⁰ Böylece yaklaşık bir ay kadar süren kuşatma, Âla b. Hadramî'nin orduya hücum emrini vermesiyle sona ermiş ve mürtedlerin başı olan Hutam öldürülerek bir çok esir alınmıştır¹³¹. Bu savaşta, Beni Hanife'nin reisi olan Tememe el-Hanefi ise şehit olmuştu. Bu savaşın ardından kendilerini kurtaran mürtedlerden bazılarının gemilerle Darine ve kuzeye kaçtığı ancak Âla b. Hadramî'nin, Müsennâ b. Şeyban'a bunların yakalanması yönünde verdiği emirin ardından Müsennâ, Temim kabilesinden aldığı yardımla mürtedlerin hepsini Darine geri dönmek zorunda bırakmıştı. Hutam'ın öldürülmesinin ardından Bekr b. Vail kabileleri tekrar İslam'a dönmüşlerdir. Ancak Darin üzerine saldırmak isteyen Âla b. Hadramî onların müslümanlığından tam olarak emin olmak istiyordu. Çünkü Darin'de ki müşrikleri ortadan kaldırmak için bu

¹²⁶ Muhammed Hamidullah; *Mecmu'atu'l-Vesâiku's-Siyasiyye*, s. 292.

¹²⁷ et-Taberi; *Târîhu'l Umem ve'l-Mulûk*, c. 3, s. 256.

¹²⁸ İbn Kesir, *El-Bidaye ve'n-Nihaye*, (Çev. Mehmet Keskin) c. 6, İstanbul, 1974, s. 470-471.

¹²⁹ El-Belâzûri, *Fütûhu'l-Buldân*, c. 1, s. 103.

¹³⁰ Halife b. Hayyât; *Tarihu Halife b. Hayyât*, s. 144.

¹³¹ Ali Seyyid Emir; *Târîhu'l-'Arab*, s. 30- 31; et-Taberi; *Târîhu'l Umem ve'l-Mulûk*, c. 3, s. 258.

gerekliydi aksi takdirde iki taraf arasında kalarak tehlikeye düşebilirdi. Neticede onların imanından emin olunca Darin üzerine hucum ederek buradaki mürtedleri öldürmüş ve Ridde olaylarını bitirerek, Bahreyn'i İslam devletine tabi kılmıştır¹³². Kaynaklarda zikredildiğine göre Âla b. Hadramî'nin Darin'e gitmek için geçmesi gereken Haliç'in Allahın lutfuyla ikiye ayrıldığı ve İslam askerlerinin bu şekilde geçtiği ve yine bir diğer mucize olarak, su sıkıntısı çeken Müslümanların savaşmak üzere buraya giderken üzerlerine gökten rahmet olarak yağmur yağdığı zikr edilmektedir¹³³. Düşman askerlerine kavuşan Âla onları büyük bir hezimete uğrattı ve çocuklarla kadınlar hariç, Darin ahalisinin hemen hemen hepsini öldürdü¹³⁴. Malları, kadınları ve çocukları ise ganimet olarak alınmış ve taksim edilmişti. Ganimetin beşte biri hazineye verilmek üzere Medine'ye gönderildikten sonra geri kalanı gaziler arasında bölüşülmüştü, buna göre süvarilere altı piyadelere ise ikibin dirhem ganimet düşmüştü¹³⁵. Bu zaferin ardından Bahreyn'liler, Hz. Ebu Bekir'den Âla b. Hadramî'yi oraya vali olarak tayin etmesini talep etmişlerdir¹³⁶.

Bahreyn'deki irtidat hareketlerinin bastırılmasından sonra buradaki durum sakinleşmişti. ancak Feyruz b. Cureyş önderliğindeki Mecusilerin çıkarmış olduğu isyan Müslümanları rahatsız etmişti. Bunlar Katif şehri civarındaki Zara denilen mevkiye bir araya gelerek zekat vermeyi red etmiş ve İslamiyeti bırakarak tekrar eski inaçlarına dönmüşlerdi. Âla b. Hadramî savaşmak üzere harekete geçince bunlar Zara kalesine çekilmek zorunda kalmışlardı. Müslümanlar oldukça uzun bir süre bu kaleyi muhasarada etmek zorunda kalmışdır ki buda bize o dönemde buranın oldukça sağlam bir kale olduğunu göstermektedir¹³⁷. Rivayete göre Âla b. Hadramî, bu kaleyi Hz. Ebu Bekir zamanında ele geçirmiş¹³⁸ ve buradan elde ettiği ganimetlerin beş'te birini Medine'ye gönderdikten sonra, geri kalanını yine askerler arasında bölüştürmüştür¹³⁹.

Bu isyanın bastırılmasının ardından, Sasanilerin bu bölgedeki nüfuzları tamamen ortadan kalkmıştı. Çünkü bu dönemde Sasanilerin karşısındaki esas problem Bizans

¹³² et-Taberi; *Târîhu'l Umem ve'l-Mulûk*, c. 3, s. 259.

¹³³ et-Taberi; *Târîhu'l Umem ve'l-Mulûk*, c. 3, s. 260.

¹³⁴ el-Belâzûri; *Fütûhu'l-Buldân*, c. 1, s. 125.

¹³⁵ Muhammed Hamidullah; *Mecmu'atu'l-Vesâiku's-Siyasiyye*, sf. 292; et-Taberi; *Târîhu'l Umem ve'l-Mulûk*, c. 3, s. 261.

¹³⁶ Sir John Bgot Glkub; *The Great Arab Conguests*, Londra, 1960, s. 108-109.

¹³⁷ el-Belâzûri; *Fütûhu'l-Buldân*, c. 1, s. 99.

¹³⁸ ez-Zehebi; *Siyeru A'lami'n-Nubela*, c. 1, Beyrut, 1982, s. 265.

¹³⁹ el-Yakubi; *Tarihu'l-Ya'kubî*, c. 2, Beyrut, 1980, s. 134.

olduğundan dolayı, güçlerinin büyük bir kısmını o tarafa kaydırmak zorunda kalmışlar ve Haliç mıntıkasıyla gerektiği kadar ilgilenememişlerdi.

Sasaniler her ne kadar Bahreyn'e hakim olarak görünseler de burada yaşayan kabileler İslam'dan önceki dönemlerde asla onların tabiiyetini kabul etmemiş ve mustakil bir şekilde yaşamışlardı ancak İslamiyete girmelerinin ardından Hicaz'daki İslam devletine tabi olmuşlardır. Bahreyn'in özellikle Irak'la olan ilişkileri buradaki bazı kabilelerin (Abdu'l-Kays, Ezd...) Irak'a hicret etmelerine zemin hazırlamıştır. Emeviler döneminde göreceğimiz üzere bu ilişkiler aynen devam ederek Bahreyn'in, Basra'ya tabiiyeti sürmüştür.

2. Umman

Hiz. Muhammed vefat edince Ummanlılar (Ezd kabilesi) başlarında bulunan Zu't-tac (Lakit b. Malik el-Ezdî) eşliğinde (cahiliye döneminde ise Cülendi olarak tanınmaktaydı) İslamiyet'i terk ettiler ve Lakit peygamberlik iddasında bulunup beraberindekilerle birlikte Deba'ya çekilerek burayı kendine karargah edinmişti¹⁴⁰. Böylece Umman'a hakim olan Lakit, buranın asıl yöneticileri olan Ceyfer ile Abd kardeşleri ise hükmü altına almış ve halkında dağlık ve deniz kıyıları olan üçra yerlere yerleştirmişti. Ceyferle birlikte çok az bir topluluk burada İslamiyet'e bağlı kaldıklarından dolayı Müslümanların sayısı Müşriklere göre oldukça azdı. Bu fırsattan yararlanan Lakit, dağ ve sahil bölgelerinde yaşayan Müslümanların kuşatılmasını emretmişti. Ceyfer bu olanlar üzerine Hz. Ebu Bekir'e haber göndererek ondan kendisine yardım göndermesini talep etti.¹⁴¹ Bu acil durum üzerine Hz. Ebu Bekir derhal harekete geçerek, Huzeyfe bin Mihzan el-Himyeri'yi Umman'a göndermiş¹⁴² ve daha sonra Huzeyfe ile giden bu orduyu, Ezd kabilesinden Arrafce el-Bariki idaresindeki kuvvetlerle destekleyerek bu ordunun kumandanlığını yine Huzeyfe'de bıraktırmıştı¹⁴³. Huzeyfe'nin, Umman'a giden bu orduya kumandan olarak atanmasının iki nedeni vardı. Bunlardan birincisi Huzeyfe, Umman'daki Deba şehrinin ehlinde olup bu bölgeye yabancı değildi ve ikinci olarak ise o, Hiz. Muhammed döneminde buradaki sadakaları toplamakla görevlendirildiğinden dolayı, Umman toprakları hakkında yeterince bilgi sahibi olmuş ve nerde nasıl hareket edeceğini çok iyi biliyordu. Ayrıca Müseylemetül

¹⁴⁰ el-Belâzûri; *Fütûhu'l-Buldân*, c. 1, s. 92.

¹⁴¹ el-Belâzûri; *Fütûhu'l-Buldân*, c. 1, s. 92.

¹⁴² et-Taberi; *Târîhu'l Umem ve'l-Mulûk*, c.3, s. 261.

¹⁴³ et-Taberi; *Târîhu'l Umem ve'l-Mulûk*, c. 3, s. 261.

Kezzap olayında şahsi davranarak İslam askerlerinin bir çok şehit vermesine sebep olan İkrime b. Ebu Cehl'i¹⁴⁴ de Huzeyfe ve Arrafce'nin yanında yer alması için Umman'a göndermiştir. Ancak tarihçiler, İkrime b. Ebu Cehl'in öncelikle Yemame'ye mi yoksa Umman'a mı gittiği konusunda ihtilaf içerisinde oldukları ancak ağır basan görüşe göre Hz. Ebu Bekir'in emri üzerine Huzeyfeye yardıma gitmiştir¹⁴⁵. Umman'a kavuşmadan bir araya gelen İkrime ve Huzeyfe-Arrafce ikilisi Umman'a yaklaştıklarında Ceyfer ile yazışarak bilgi almışlardı. İslam ordusunun gelmekte olduğunu haber alan Lakit, askerleriyle birlikte Deba garnizonuna çekilerek burada ordugahını kurup, kendisini garantiye almak içinde bütün malları ve çocukları askerlerin arkasına yerleştirerek onları cesaretlendirmeyi hedeflemişti. Deba, Umman'ın önemli şehirlerinden biri olup¹⁴⁶ aynı zamanda ticari pazarların kurulduğu önemli bir ticaret merkezidi¹⁴⁷. Ceyfer ile Abd ise Suhâr denilen mevkide ordusunu yerleştirmişti. Halifenin yollamış olduğu orduyla birleşen Ceyfer ve beraberindekiler, Lakit'in ordusuyla şiddetli bir savaşa tutuşmuş ve İslam birlikleri her ne kadar savaşın başlarında bozulmayla yüz yüze gelmiş olsalar da, takviye olarak gelen Beni Naciye ve Abdu'l-Kays kabileleri sayesinde Lakit ve yanındakilerin hepsi öldürülmüşlerdir¹⁴⁸. İslam askerleri bu savaş sonucunda bir çok ganimetin yanı sıra Deba şehrindeki ticaret mallarının ve eşyalarının hepsini ele geçirmişlerdi. Bu ganimetin beşte biri, Arrafce ile birlikte Medine'ye gönderilmiş¹⁴⁹, diğer kısmı ise gaziler arasında bölüştürülmüştü. Yine ayrıca Deba halkından alınan esirlerin de beşte birinin Hz. Ebu Bekir'e gönderildiği ve halifenin de bunları 400 dinara sattığı rivayet edilmektedir¹⁵⁰. Bu savaşın ardından Ezd kabilesi tekrar İslamiyete geri dönerek, burası artık Müslümanların kontrolü altına girmiştir.

Bu savaşın ardından Huzeyfe'nin, Umman'da kalarak burada durumu istikrara kavuşturması kararlaştırılırken, İkrime ise Mehre bölgesindeki isyanları bastırmaya gönderilmiş ve Umman ehlinde bir çok kişi ona katılmıştır¹⁵¹. Yine Umman halkından bazı zümreler dinden dönerek Şıhr şehrine gitmişlerdi. Bunun üzerine İkrime'e onların

¹⁴⁴ Halife b. Hayyât; *Tarihu Halife b. Hayyât*, s. 144.

¹⁴⁵ el-Belâzûri; *Fütûhu'l-Buldân*, c. 1, s. 92.

¹⁴⁶ et-Taberi; *Târîhu'l Umem ve'l-Mulûk*, c. 3, s. 262.

¹⁴⁷ Yakut el-Hamavî; *el-Mucemü'l-Büldân*, c. 2, s. 435.

¹⁴⁸ el-Yakubi; *Tarihu'l-Ya'kubî*, c. 2, s. 131.

¹⁴⁹ et-Taberi; *Târîhu'l Umem ve'l-Mulûk*, c. 3, s. 263.

¹⁵⁰ el-Yakubi; *Tarihu'l-Ya'kubî*, c. 2, s. 131.

¹⁵¹ et-Taberi; *Târîhu'l Umem ve'l-Mulûk*, c. 3, s. 263.

üzerine yürüyerek onları da mağlup etmiş ve bir kısmını öldürerek ganimetlerle geri dönmüştü. Buradaki Kuda kabilesinden bazı zümrelerin de toplanarak isyan etmeleri üzerine İkrime onların üzerine de yürümüş fakat bunlarla savaşmayarak sadece zekat almakla yetinmişti¹⁵².

Ridde olayları döneminde, Umman'da olan olaylar hakkında tarihçilerin bir çok farklı görüşleri vardır. Umman'daki Ridde (dinden dönme) olayları Bahreyn'de ki kadar çok olmamıştır. Ceyfer ve Abd'in bu bölgedeki nüfuzlarından ve çabalarından dolayı Umman bu olaylardan fazla etkilenmemiştir. Ancak Abd ve Ceyfer'in ardından buranın hakimiyetini İmad b. Abd ele almış ve özellikle Hz. Osman zamanında meydana gelen iç karışıklardan faydalanarak oldukça hür davranmıştır. Fakat Umman da yaşayan kabilelerin fetihler dönemindeki rolleri göz ardı edilemeyecek kadar büyük olmuştur. Özellikle Fars ülkesine deniz tarafından yapılan seferleri, deniz tecrübesi olan Ummanlılar üstlenmişlerdi. Müslümanların (637) Irak'ta, Celule denilen yerde Farslılara karşı galebe çalması¹⁵³ Ummanlıların çok büyük rolü olmuş ve Ezd ile Abdu'l-Kays kabilesinden yaklaşık 3000 kişilik bir kuvvet, deniz tarafından Müslümanlara yardıma gelmişti.

Ummanlıların özellikle denizcilikte ki rollerini unutmamak gerekir. Onlarda tıpkı Iraklılar ve Bahreynliler gibi Haliç'in doğu sahillerine gidip yerleşmişler ve burada denizcilik faaliyetleriyle uğraşmışlardı. İslam'dan önce burada nüfuz olarak oldukça güçlü olan Sasani devletine tabi olmayan Ummanlılar, İslam gelince hiç tereddüt etmeden Hicaz'a tabi olmuş ve Müslümanların Sasaniler'e karşı bu bölgedeki en büyük askeri gücünü oluşturmuşlardır. Her nekad Sasaniler'in sayı olarak burada bir üstünlükleri olmamışsada nüfuz olarak oldukça güçlülerdi.

Özellikle Ridde olayları zamanında Hz. Ebu Bekir, el-Celandi ailesinden istifade ederek buradaki mürtedlere karşı koymuştur. Böylelikle İslam devleti Umman'a elçiler yollayarak sürekli Umman ve el-Calandi ailesiyle ilişkisini devam ettirmiştir.

3. Yemame

İrtidat savaşları arasında sonucu ve durumu bakımından en problemlisi savaş ve mücadele, Yemame'lilerle (Beni Hanife kabilesi) yapılan Akraba savaşları olmuştur.

¹⁵² el-Belâzûri; *Fütûhu'l-Buldân*, c. 1, s. 93.

¹⁵³ Halife b. Hayyât; *Tarihu Halife b. Hayyât*, s. 168.

Hatta bu savaşlar Müslümanların Bedir'den sonra o güne kadar yapmış oldukları en şiddetli ve en kanlı savaşlar olmuştur. Necid'in güney doğusun da ve Bahreyn'in batısın da ziraate elverişli topraklarda yaşayan Yemamelilerin çoğunluğunu Beni Hanife kabilesi oluşturmaktaydı. Halife Hz. Ebu Bekir bu savaşlar için Halid b. Velid'i görevlendirmişti.¹⁵⁴ Halife onu bu bölgeye gönderirken de şu tavsiyede bulunmuştu; "Sen Beni Hanife'ye dikkat et, onlara benzeyen bir kabile ile henüz daha savaşmadın! Onların hepsi, senin aleyhindedir; kendilerinin geniş toprakları vardır. Bu işi bizzat idare et..."¹⁵⁵ gibi hususları zikrederek başkumandanı Halid b. Velid'i uyarıyordu.

İrtidat savaşlarına başlarken, "Allaha yemin ederim ki, Müseylime'yi ortadan kaldırmadan savaşa son vermeyeceğim" diyen Halid b. Velid "yirmi ordu ile karşılaştım ancak, kılıç darbelerine çok sabırlı bir şekilde karşı koyan, çok iyi kılıç sallayan ve savaşa çok iyi dayanan Yemame'deki Beni Hanife'den daha zorlu bir kavim görmedim" diyerek bu savaşın ne kadar zor ve ağır şartlarda geçtiğini açıkça belirtmiştir¹⁵⁶.

Beni Hanife ve Müseylime'nin yapmış olduklarından dolayı harekate geçen Halid b. Velid, bir dizi tedbirler alıp çeşitli müdahalelerde bulunduktan sonra Yemame topraklarında ilerlemeye devam etmiş¹⁵⁷ ve neticede Akraba denilen yerde Müseylime'nin ordusunun savaşa hazır olarak beklediği haberini alınca komutanları ile bir istişare yaparak, Akraba'ya, Müseylime üzerine yürümeye karar vermişti.

İki taraf da ordugahını kurduktan sonra ordularını savaş düzenine geçirdiler ve Halid büyük sancağı Hz. Ömer'in kardeşi Zeyd b. Hattab'a, Ensar'ın sancağını ise Sabit b. Kays'a verdi. Sağ kola Huzeyfe b. Utbeyi, sol tarafa ise Şücaa' b. Vehbi geçirmişti. Süvari birliğinin başına ise önce el-Bera b. Malik'i daha sonra ise savaş başlamadan bunu görevden alarak onun yerine Suriye seferinden kendisine yardıma gelen Usame b. Zeyd'i getirdi. Bütün bunların ardından Halid, kurmayları ile çadırda bir toplantı daha yaptı. Bu toplantıya esir olarak aldığı Beni Hanife'nin ileri gelenlerinden Mücca'a (Mücca'a Hz. peygambere bağlı olan birisiydi fakat Halid tarafından yinede emniyet açısından esir olarak tutulmaktaydı. Mücca'a ile birlikte yirmi kişi daha esir alınmış fakat Halid onları öldürüp, Mücca'a'yı ise zincire vurdurmuştu)¹⁵⁸ ile Hz. Muhammed

¹⁵⁴ Halife b. Hayyât; *Tarihu Halife b. Hayyât*, s. 133.

¹⁵⁵ Mustafa Fayda; *Halid b. Velid*, İstanbul, 1992, s. 273.

¹⁵⁶ Mustafa Fayda; *Halid b. Velid*, s. 274.

¹⁵⁷ Halife b. Hayyât; *Tarihu Halife b. Hayyât*, s. 133.

¹⁵⁸ Halife b. Hayyât; *Tarihu Halife b. Hayyât*, s. 133.

ileri gelen sahabileri de iştirak etmişti. Halid, savaş müzakereleri yaparken Beni Hanife kabilesi askerlerinin kılıçlarını çekerek karşılıklı birbirlerinin üzerine yürüdüklerini görünce ordusuna:

“Ey Müslümanlar! Allah’ın sizleri düşmanınızdan korumuş olduğunu müjdelerim. Baksanıza, onlar kılıçlarını çekmişler ve sizi uzaktan korkutmak istiyorlar; bu onların korktuklarının ve aralarında ihtilaf baş gösterdiğinin bir alametidir “ dediği zikredilmektedir¹⁵⁹.

El-Bera’nın başlattığı hamle sonucu Müslümanlar, Müseylime’nin en büyük destekçisi olan Muhakkim’i öldürdü ve düşman askerlerini, etrafı duvarlarla çevrili bir bahçeye çekilmeye mecbur ettiler. Tarihe, Hadikat’ül-Mevt olarak geçen bu yerde düşman askerini muhasara eden İslam ordusu, Müseylimetül Kezzap dahil daha bir çok düşman askerlerini öldürdüler.¹⁶⁰ Bu savaş sırasında bir çok sahabi (500) şehit olmuştur. Özellikle bu şehitlerin çoğunun Kur’anı-Kerim hafızı olması Müslümanlar açısından oldukça büyük bir kayıp olmuştur.¹⁶¹

Savaş sonucunda Beni Hanife’nin ileri gelenlerinden olup Halit b. Velid elinde tutsak bulunan Mücca’a ile bir anlaşma yapıldı¹⁶². Beni Hanife’nin ellerinde bulunan altın, gümüş, zırh ve esirlerin yarısının Müslümanlara verilmesi şartıyla anlaşma karara bağlandı. Fakat Mücca’a anlaşma şartlarını kabilesine anlatmak ve onların rızasını almak üzere yanlarına gitmek için izin almış ve kaleye girince, oradaki kadın ve çocuklara zırh giyerek kalenin duvarlarına asker gibi dizilmelerini söylemişti. Daha sonra Halid’in yanına geri dönen Mücca’a, kaledekilerin yaptığı antlaşmayı kabul etmediklerini ve eğer isterse bir şeyler yapabileceğini belirtti. Bunun üzerine Halid, bunların ne olduğunu sorunca Mücca’a esirlerin dörtte birini alır dörtte üçünden ise vazgeçersin diye teklif etmiş ve bu şartı Halid b. Velid tarafından kabul edilmişti. Fakat daha sonra kale kapıları açılınca oradaki askerlerin yalnızca kadın ve çocuklardan oluşan, savaşamayacak kimseler olduğu anlaşıldı ancak antlaşma karara bağlanmıştı.¹⁶³

Halife Hz. Ebu Bekir, Ensardan Seleme b. Selâme b. Vaks ve Abdüşhel oğullarından olan ebu Nuheyk b. Evs’i Halid b. Velid’e göndererek, Beni Hanife

¹⁵⁹ et-Taberi; *Tarihu’t-Taberi Tercümesi*, c. III, İstanbul, 1983, s. 128.

¹⁶⁰ Halife b. Hayyât; *Tarihu Halife b. Hayyât*, s. 134-136.

¹⁶¹ Halife b. Hayyât; *Tarihu Halife b. Hayyât*, s. 138.

¹⁶² Halife b. Hayyât; *Tarihu Halife b. Hayyât*, s. 137.

¹⁶³ Halife b. Hayyât; *Tarihu Halife b. Hayyât*, s. 137.

oğullarından buluş çağına gelen herkesi öldürmesini emr etmişti. Ancak onlar buraya kavuşana kadar, Halid onları teslim almış ve antlaşma imzalamıştı¹⁶⁴. Yemame savaşının ardından Beni Hanife kabilesi tekrar İslama geri dönmüştür.

4. Katif

Doğu Arabistanda Basra Körfezi sahilinde yer alan ve verimli bir vaha olan Katif¹⁶⁵ tıpkı Bahreyn gibi oda İslamiyet'ten önce Sasanilerin hakimiyeti altındaydı. İslamiyet'in ilk yıllarında ise Katif şehri Abdu'l-Kays kabilesinden olan Beni Cezime ailesinin yoğun olarak yaşadıkları bir bölge olup yine bu kabilenin kontrolü altında bulunmaktaydı¹⁶⁶. Hz. Muhammed sağlığında burayada elçiler yollanmış ve bu bölgedeki Araplar da İslamiyeti kabul etmişlerdi fakat Hz. Peygamber'in vefatının hemen ardından burada da tıpkı diğer bölgelerde olduğu gibi isyan ve dinden dönme olayları baş gösterince, Âla b. Hadramî, Bahreyn seferini başarıyla neticelendirdikten sonra buraya hareket etmiş ve buradaki isyan faaliyetlerini bertaraf ederek Katif'i tekrar İslam devletinin kontrolü altına almıştır.

5. Katar

Doğu Arabistan'ın Basra körfezi sahilinde, kuzey-güney istikametinde uzanan bir yarım ada olan Katar'ın batısında, Bahreyn Körfezi, doğusunda ise Bahr el-Banat Körfezi bulunmaktadır. Özellikle Ortaçağ boyunca Katar Yarımadası denizcilik faaliyetleri açısından çok önemli bir yere sahip olmuştur.

el-Ezd kabilesinin hakim olduğu Katar'da tıpkı diğer şehirler gibi İslamiyeti kabul etmiş ve gereksinimlerini yerine getirmeye çalışmıştı fakat bu bölgedeki kabile mensupları da Hz. Muhammed'in vefatının ardından isyanlara girişmiş ve dinden dönmüşlerdi¹⁶⁷. Bunun üzerine Âla b. Hadramî, bu bölgede de, zorlada olsa İslamiyet'i tekrar benimsetmiştir.

6. Maskat

Arabistan'ın doğu sahilinde, Umman Körfezi kıyısında yer alan Maskat şehri, Aden ile Basra Körfezi arasında büyük gemilerin sokulacağı bir liman olması hasebiyle

---

¹⁶⁴ Halife b. Hayyât; *Tarihu Halife b. Hayyât*, s. 137.

¹⁶⁵ Besim Darkot; "Katif", *İ.A* c. 6, Eskişehir 1997, s. 439- 440.

¹⁶⁶ el-Hemedani; *Sifatu Cezîretî'l-'Arab*; s. 279- 281.

¹⁶⁷ Besim Darkot; "Katar", *İ.A*, c. 6, Eskişehir 1997, s. 420- 422.

önemli bir yere sahip olmuştu¹⁶⁸. Ayrıca Basra Körfezi'ne hakim bir mıntıkada bulunması dolayısıyla da büyük bir ehemmiyete sahiptir. Ön Asya memleketleri arasında yapılan ticari münasebetlerde de önemli bir merkez olan Maskat şehri, eski dönemlerde Himyerli muhacirler tarafından tesis edilmişti.¹⁶⁹

Hız. Muhammed risaletinin ardından buraya da elçiler yollanarak İslama davet girişimlerinde bulunmuş ve bölge halkı İslam'a girmişti ancak Hız. Peygamber'in vefatının hemen ardından bu bölgede de isyan ve dinden dönme faaliyetleri baş göstermiş ve buradaki isyanlarda bu bölgedeki düzeni sağlamak üzere görevlendirilen İslam orduları tarafından bastırılarak durum tekrar kontrol altına alınmıştır.

7. Irak'taki Fetih Hareketleri

Beni Şeyban kabilesi, Sasani imparatorluğunun Zu-kar savaşından (M. 605) sonra zayıflamasından faydalanarak Sasanilerin elinde bulunan Irak'ta ki Sevad bölgesini (Mezopotamya) ele geçirmek için planlar yapmaya başlamış ve neticede de Müsennâ b. Harise Şeyban reisliğinde harekete geçmişlerdi. Müsennâ, Hız. Ebu Bekir'e giderek onunla fikir alış verişinde bulunmuştu. Ridde hareketleri sırasında bu olaylara karşı duranlardan biri de Müsennâ'ydı.

Daha sonra Müsennâ Medine'ye gelmiş ve Hız. Ebu Bekir ile görüşerek ondan kendisini, topraklarına yakın yerlerde oturan İran'lularla savaşması için kabilesinin başına tayin etmesini istemiş, ayrıca o bölgeyi halife adına koruyabileceğini bildirmiştir. Hız. Ebu Bekir, onun bu teklifini kabul ederek kendisine bir de ahid-name vermişti.¹⁷⁰ Müsennâ, Irak'a dönerek Sasanilerle mücadeleye başlamış ve bir yıl kadar kendisi Hire çevresindeki; amcasının oğlu Süveyd b. Kutbe ise Basra Körfezi ile Ubülle ve çevresindeki Sasani topraklarına akınlar düzenlediler.¹⁷¹ Bir müddet sonra, Müsennâ b. Harise, kardeşi Mes'ud b. Harise'yi Medine'ye göndererek yardım istemiştir. Ayrıca, eğer halife'nin kendisine yardım ettiğini öğrenirlerse, Arapların çok çabuk bir şekilde ordusuna katılacaklarını ve Farslıların da kendilerinden korktuğunu haber vermiştir.

Hız. Ebu Bekir'in, Irak'taki Farslılara karşı harekete geçmesi ve İslam ordularını bu bölgeye göndermesi, Müsennâ'nın Hız. Ebu Bekir'e verdiği bilgilerin ardından

¹⁶⁸ G. Yver; "Maskat", *İ.A.*, c. 7, Eskişehir, 1997. s. 348- 352

¹⁶⁹ G. Yver; "Maskat", *İ.A.*, c. 7, Eskişehir, 1997. s. 348- 352.

¹⁷⁰ el-Belâzûri; *Fütûhu'l-Buldân*, s. 295.

¹⁷¹ Halife b. Hayyât; *Tarihu Halife b. Hayyât*, s. 145.

gerçekleşmişti. Müsennâ'nın vermiş olduğu bilgilerin ardından Irak tarafına gidilmesi fikrini diğer sahabilerde desteklemiştir. Sahabeler bu önemli olayı, yani Irak'a yapılması düşünülen fetuhatların, Müsennâ'nın komutanlığı altında yürütülmesinde bir mahsur görmemişlerdi. Çünkü gerek halife gerekse sahabiler, Müsennâ'ya güvenmekteydiler. Arap Yarımadasında murtedlere karşı yapılan başarılı mücadelelerin ve bu bölgenin mürtedlerden temizlenmesinin ardından Hz. Ebu Bekir, İslam ordusunun başındaki Halid b. Velid'e emir vererek onun bu bölgeye yardıma gitmesini istemiştir.¹⁷² Öyle anlaşılıyor ki Bahreyn'deki ridde olaylarıyla Irak'ın kurtarılmasının başlangıcı arasında bir ilişki bulunmaktadır. Buda şundan ileri gelmekteydi; İslamdan dönen kabileler Bahreyn ve Irak'ın güneyinde ki bölgelerde yerleşmişlerdi. Fars'lılar bunları gerek askeri gerekse ekonomik yönden destekleyerek bunların güçlenmesini sağlayıp onları İslam devletine karşı kullanma amacını gütmüşlerdi. Neticede de bunları Munzir b. Numan'ın reisliği altında biraraya getirmeyi becermişlerdi. Bundan dolayı Müsennâ bu bölgeye girmeye mecbur kalmış ve neticede buradaki mürtedleri çıkarmayı başarmıştır. Bu bölgedeki Araplar, eğer Farslıların etkisinden kurtarılsa İslam devletinin bayrağı altında bir araya gelmeleri daha kolay olacaktı bu yüzden de Halid b. Velid (633) yılında 10.000 kişilik İslam ordusuyla birlikte Irak tarafına hareket etmiş¹⁷³ ve bu orduya yaklaşık 8.000 kişide Irak'ta katıldıktan sonra ordunun sayısı onsekizbin'e ulaşmıştı. Hz. Ebu Bekir, Halid b. Velid'e yazdığı mektupta, Irak'a girip, Hint Faracından başlayarak (Ubulle şehri), düşmana yardım eden ve onlarla birlikte olan bütün kavimlerle savaşıp düzeltmesini emr etmişti.¹⁷⁴

Halid b. Velid, Irak tarafına gitmeden önce Hürmüz'e mektup yazarak onun İslamı kabul etmesini, aksi takdir de onunla savaşmaya geleceğini yazmıştı. Yine bu mektupta Hurmuza'nın ya İslam'a girip selamet bulacağını, yada kavmiyle birlikte Zımme ehli olacaklarını belirtmişti. Hürmüzan, Halid b. Velid'in bu çağrısına hiç kulak asmayarak Müslümanları küçümsemiş ve kendisinin onlardan çok daha güçlü olduğunu düşünerek boyun eğmek istememişti. Hürmüzan hakkında nakledilen rivayetlerde, ondan daha pis ve daha kafir bir insanın olmadığı belirtilmektedir.¹⁷⁵

---

¹⁷² Mustafa Fayda; *Halid b. Velid*, s. 317-319.

¹⁷³ İbnu'l-Esir; *El-Kâmil fi't-Tarih*, c. 2, s. 355.

¹⁷⁴ İbnu'l-Esir; *El-Kâmil fi't-Tarih*, c. 2, s. 354.

¹⁷⁵ İbnu'l-Esir; *El-Kâmil fi't-Tarih*, c. 2, s. 355.

Hürmüzan daha sonra ordusunu toparlayarak Kazima tarafına gitmişti. Kazima denilen bölge, kervanların Basra yolundaki istirahat yeri idi. Bunun ardından Halid b. Velid'de ordusuyla birlikte buraya hareket etmiş ve böylelikle Kazima da, tarihe Zati-Selasil (zincirlerin sahibi) diye geçecek olan ilk büyük Müslüman - Fars savaşı meydana gelmiştir. Bu savaş da Farşlıların bir çoğu savaş meydanından kaçmamak için kendilerini zincirlerle birbirlerine bağlamışlardı.¹⁷⁶

İslam ordusunun galibiyetiyle biten bu savaşta kaç kişinin öldüğü ve Farşlıların sayısının ne kadar olduğu tam olarak bilinmemektedir. Hürmüzan öldürülerek birçok kıymetli eşya ve ganimet ele geçirilmiştir. Halid b. Velid ele geçirdiği ganimetlerin bir kısmını askerlere bölüştürdükten sonra geri kalan kısmını Medine'ye Hz. Ebu Bekir'e göndermiştir. Bu, Farşlıların halifeye giden ilk ganimetleri olmuştur. Bu savaşın intikamını almak isteyen Farşlılarla, Halid b. Velid arasında Mezar, Valce ve Elis (Fırat nehri yakınlarında) gibi bir çok mücadele yapılmış ve bütün mücadeleler müslümanların zaferiyle sonuçlanmıştır¹⁷⁷. Özellikle bu mücadeleler, Müslümanların Hire taraflarına gitmelerini kolaylaştırmıştı. Müslümanların Ahvaz'a gelmesini başlangıçta kabullenemeyen halk, direnmeye çalışmış ancak daha sonra Halid b. Velid'e elçiler göndererek sulh yapmak zorunda kalmışlardı. Bu sulh ile birlikte Müslümanların üstünlüklerini kabul etmiş ve yılda 190.000 Dinar İslam devletine cizye ödemeyi kabul etmişlerdir. Böylelikle Irak'ın ele geçirilmesini sağlayan mücadeleler Halid b. Velid'in komutanlığı altında yaklaşık bir yıl kadar devam etmişti. Bu bir yılın ardından Hz. Ebu Bekir 634 yılının Safer (Şubat) ayında Halid b. Velid'e emir vererek onun Bilad-ı Şam'ın kurtarılması için Irak'tan çıkarak, Suriyedeki İslam ordusuna yardıma gitmesini istemişti¹⁷⁸. Halid'in, Irak'tan ayrılmasının ardından buradaki ordunun komutanlığı Müsennâ'ya verilmiş ve böylelikle Irak'taki mücadeleler azalmış ve bunun aksine Suriye'deki savaşlar şiddetlenmeye başlamıştı.

Halid b. Velid'in tayin emrini nerede aldığı hususunda farklı rivayetler bulunmaktadır. Belazûrî'nin iki ayrı yerde naklettiğine göre, Bahreyn'deki irtidad hareketini bastırmakta olan Âla b. Hadramî, Hz. Ebu Bekir'e mektup yazıp yardım istedi. Bunun üzerine halife, Halid b. Velid'e mektup yazıp Yemame'den çok çabuk

¹⁷⁶ İbnu'l-Esir; *El-Kâmil fi't-Tarih*, c. 2, s. 355.

¹⁷⁷ İbnu'l-Esir; *El-Kâmil fi't-Tarih*, c. 2, s. 356-357.

¹⁷⁸ Halife b. Hayyât; *Tarîhu Halife b. Hayyât*, s. 147.

onun yardımına gitmesini emretti. Halid onun yanına geldiğinde, Âla b. Hadramî, Hutam'ı öldürmüştü. Halid onunla beraber el-Hatt'ı kuşattı. Daha sonra Halid b. Velid'e, Hz. Ebu Bekir'in Irak'a gitmesini emreden mektubu geldi; o da Bahreyn'den oraya gitti¹⁷⁹.

Halife b. Hayyat ise Hz. Ebu Bekir'in Halid b. Velid'i Basra toprağına gönderdiğini; buraya Arzu'l- Hind denildiğini (Hind Toprağı) haber vermek suretiyle, açıkça Halid b. Velid'in Basra'ya gittiğini belirtmektedir. O ayrıca, Hire'den önce, Ubulle'nin, Nehru'l-Murre'nin, Meysan'ın; Hezmurced, Nehrul Melik ve Barusma'nın, Keşkerin, Zendeverdın ve Uleys'in fethedildiğininide zikr etmektedir¹⁸⁰.

Bu konuda her ne kadar farklı görüş ve rivayetler bulunsa da Belazûrî'nin, Halid'in Bahreyn'e gitmesi ve tayin emrini orada iken alması haberi ile Yemame'de bulunduğu sırada aldığı haber veren rivayetleri de, birbirini destekler niteliktedir. Buradan yola çıkarak Halid b. Velid'in, Yemame'den Basra Körfez'ine giden yolu takip ederek doğruca Basra Körfez'indeki liman şehri Ubulle'ye gittiğini ve ilk fetih hareketlerine bu bölgeden başlayarak Fırat nehrinin güney sahilini batıya doğru takip edip yolda bazı savaşlar yapıp Hire'ye geldiğini söyleyebiliriz.

Yakut el-Hamevi de tıpkı Belâzûrî gibi Halid b. Velid'in fetihlerine Basra Körfezi tarafından başladığını söylemektedir¹⁸¹.

Ebu Yusuf ise, Halid b. Velid'in Medine'den Irak'a doğru yola çıktığını arkasından da onun Muğisa, Uzeyb, Kadisiyye, Necef ve Ulleys'i fethettiğine temas ettikten sonra Hire'ye ulaştığını zikretmektedir¹⁸².

Yemame'den ayrılan Halid b. Velid ordusuyla birlikte Basra Körfez'ine doğru hareket ettiği yol güzergahında, öncelikle Nibac denilen yerde konaklamış ve burada Müsennâ b. Harise ile buluşmuştur. İslam ordusu gerekli ihtiyaçlarını temin ettikten sonra Halid b. Velid, Nibac'dan hareket ederek, Basra Körfezi'ne gelmiştir. Orada Bekr b. Vail kabilesinden Kutbe b. Katade ez-Zühîl ile buluşmuştu. Kutbe, Müsennâ b. Harise'nin, Hire şehri çevresindeki faaliyetleri gibi bu bölgedeki Sasani nüfuzunu

¹⁷⁹ el-Belâzûrî; *Fütûhu'l-Buldân*, c. 1, s. 295.

¹⁸⁰ Halife b. Hayyât; *Tarîhu Halife b. Hayyât*, s. 145-146.

¹⁸¹ Yakut el-Hamavî *el-Mucemu'l-Büldân*, c.1, s. 38.

¹⁸² Ebu Yusuf, *Kıtabu'l-Haraç*, (Thk. A.A. el-Kubeysî, Türkçe. terc. Ali Özek) c. II, Bağdat, 1975, İstanbul, 1973, s. 229.

ortadan kaldırmak için akınlar yapmakta olan komutanlardandı. Halid ile buluşan Kutbe, Ubülle, halkının kendisi aleyhine olduklarını ve kendisinden hiç çekinmediklerini haber verdi. Arkasından da Halid'in böyle bir ordu ile gelmesinden dolayı onların korktuklarını belirtti. Halid b. Velid bunun üzerine Kutbeye, gündüz Basra'yı terk ederek, gece gizliden onun ordugahına askerlerini koymayı teklif etti. Bu plan aynen tatbik edilerek, Müslüman askerler herkesin göreceği bir şekilde Hire tarafına hareket etmiş, ve gece vakti gizlice geri dönülerek Kutbe'nin ordugahına saklanılmıştı.

Halid b. Velid'in, Ubülle'den ayrılmış olduğunu zanneden Ubülle halkı, ertesi gün Kutbe'nin üzerine yürümüş ancak onun ordugahındaki kalabalığı görünce şaşırmış ve buna pişman olmuşlardı. Müslümanlar onlara hücum ederek bir kısmını öldürmüş, bir kısmını ise savaş meydanından kovalamışlardır¹⁸³.

Ubülle, Basra Körfezi'nde denize çok yakın bir mesafede, Fırat ile Dicle nehirlerinin birleştikleri kanal bölgesinde kurulmuş, Hind ve Sind ile İran arasında ki deniz ticaretinin gerçekleştiği mühim bir liman şehri idi. Ubülle'nin, o sırada henüz kurulmamış bulunan Basra şehrinin yerine çok yakın bir bölgede olduğu bilinmektedir¹⁸⁴.

Halid b. Velid, Nibac'da kendisine katılan Müsennâ b. Harise'den sonra yine Bekr b. Vail'in diğer bir kolu olan Zühl kabilesi ile de burada birleşmek suretiyle, Sasani devletinin bu bölgedeki muhafız birliği ve onlara iştirak eden Ubülle şehir halkını mağlup etti ve kontrol altına aldı fakat bu liman şehri hicretin 14./636 senesinde Hz. Ömer zamanında yeniden feth edilmiştir¹⁸⁵.

İslam ordusu, Ubülle'den sonra Hureybe üzerine yürümüştü. Sasani devletinin muhafızlarını yok ettikten ve bazı kimseleri de esir ettikten sonra burayı fetheden Halid b. Velid, Beni Sa'd b. Bekr kabilesinden Şureyh b. Amir'i buraya vekil olarak bırakmıştır. Hureybe, Hz. Ömer zamanında Basra şehrinin kurulduğu yerde bulunan çok

---

¹⁸³ Mustafa Fayda, *Halid b. Velid*, s. 332.

¹⁸⁴ Mustafa Fayda, *Halid b. Velid*, s. 332-333; İbn Batuta; *İbn Batuta Seyahatnamesi*, (Çev. Mümin Çevik), İstanbul, 1993. s. 189.

¹⁸⁵ el-Belâzûri; *Fütûhu'l-Buldân*, c. 1, s. 295-296; İbnu'l-Esir; *El-Kâmil fi't-Tarih*, c. 2, s. 356..

mühim bir Sasani muhafız birliğinin bulunduğu bölgeydi. Müsennâ b. Harise burayı harabeye çevirdiği için buraya “Hureybe” adı verilmiştir¹⁸⁶.

Halid b. Velid idaresindeki İslam kuvvetleri daha sonra Halife b. Hayyat’ın eserinde Nehru’l-Mer’e, Belazuri’nin eserinde ise Nehru’l-Mur’e diye bilinen ırmağın yanındaki büyük kaleyi fethetmiştir. Buranın sahibi Nesri kızı Kamindar adlı bir kadındı. Bu kadının amcası Nuşecan adlı kişi, yeğeninine adına Halid b. Velid ile bir antlaşma yaptı. Halife b. hayyat, bu antlaşmada oniki bin Dirhem yıllık cizye ödemeleri şart koşulduğunu belirtmektedir¹⁸⁷.

Tüm bunların ardından Halid b. Velid, bütün bölgenin idaresini Kutbe b. Katade’ye bırakarak, artık bu bölgedeki bütün Acemler’in kendisine boyun eğeceklerini belirtmişti¹⁸⁸.

7. 1. Ulleys’in Fethi

Halid b. Velid ordusuyla Hire’ye doğru ilerlerken Ulleys’e ulaşmış ve burada Sasani kumandanı Caban, bir ordu ile Halid’e karşı koymuştu. Bunun üzerine Müsennâ, sonradan Kan Nehri adı verilecek olan nehrin yanında yaptığı savaşta onu mağlup etmişti.¹⁸⁹

Uleys halkı ise Sasanilere karşı Müslümanların ajanları, ihtiyaç halinde yol göstericileri ve yardımcıları olmanın yanı sıra, yıllık 1000 Dinar ödemek şartıyla Müslümanlarla antlaşma yaptılar.

Halife b. Hayyat, Ulleys halkıyla yapılan bu antlaşmanın Recep ayının üçüne müteakip cumartesi günü (634) tarihinde gerçekleştiğini zikretmektedir¹⁹⁰.

Ulleys’ten sonra Halid b. Velid yoluna devam ederken, bu defa bir başka Sasani hudud muhafız birliği ile karşılaştı. Nehirlerin birleştiği bir yerde, kumandanlığını Azadbih’in yaptığı bu Sasani askerleriyle savaşan İslam ordusu onları da mağlup edip yoluna devam ederek Hire’ye gitmiştir.¹⁹¹

¹⁸⁶Yakut el-Hamavî; *el-Mucemu’l-Büldân*, c. II, s. 363.

¹⁸⁷Halife b. Hayyât; *Tarihu Halife b. Hayyât*, s. 146.

¹⁸⁸el-Belâzûri; *Fütûhu’l-Buldân*, c. 1, s. 296, Yakut el-Hamavî; *el-Mucemu’l-Büldân*, c. II, s. 364.

¹⁸⁹İbnu’l-Esir; *El-Kâmil fi’t-Tarih*, c. 2, s. 357-358.

¹⁹⁰Halife b. Hayyât; *Tarihu Halife b. Hayyât*, s. 146.

¹⁹¹İbnu’l-Esir; *El-Kâmil fi’t-Tarih*, c. 2, s. 358.

7. 2. Hîre'nin Fethi

Hire halkı, Azadbih'in mağlubiyetini öğrenince kalelerine çekilmişlerdi. Yüksek surlarla çevrili şehirde Kasru'l-Ebyad (beyaz saray) Kasru İbn Bukayle ve Kasru'l-Adesiyyîn adlı üç tane kaleye sığınmışlardı. İslam ordusunun süvarileri, şehrin çevresinde atlarını koşturunca şehir halkı, Sasani tahtında oturan III. Yezdicerd'ten yardım geleceğini ümit etmediklerinden ve muhafız birlikleri de mağlup olduğundan teslim olmaya karar vermişlerdir.

İbn Bukayle diye bilinen Abdülmesih adlı yaşlı bir papaz ile Sasanilerin Hire valisi İyas b. Kabisa et-Tai, konuşmak üzere Halid b. Velid'e gelmiş ve Halid b. Velid onlara İslama girmelerini ancak bu şekilde Müslümanlarla aynı haklara sahip olabileceklerini söyleyerek, bunun aksi bir durum olduğu taktirde cizye ödemeleri gerektiğini belirtmişti. Bunun üzerine Hire halkı ile bir antlaşma yapılarak, yıllık 190 bin dinar cizye miktarı yanında, onların yerine getirmekle mükellef oldukları bir çok husus bu antlaşma metnine eklenmişti.¹⁹²

Ebu Yusuf'un rivayetine göre bu antlaşmanın maddeleri arasında, casusluk yapmamaları, kimseyi isyana teşvik etmemeleri ve yıllık 60.000 dirhem cizye ödemeleri gibi bir takım şartlar öne sürülmüştü¹⁹³.

Ebu Yusuf'un geniş bir şekilde naklettiği bu haberlerin bir kısmı, diğer kaynaklarda da yer almaktadır. Mesela Belâzûrî fitne ve bozgunculukla uğraşan müslümanların başlarına iş açmamalarını müslümanlara ajanlık edip İranlıların durumuna haber vermelerini Halid b. Velid'in bir şart olarak ileri sürdüğünü kaydedmektedir¹⁹⁴.

Hire, Hicri 12./634 yılın Rebiülevvel (Mayıs) ayında fethedilmiş ve Halid, onlarla yaptığı bu antlaşmaya binaen yazılı bir belge vermişti. Ancak Sevad bölgesinin halkı daha sonra tekrar küfre dönünce bu belgeyi kaybetmişlerdi. Bunun üzerine Müsenna ikinci defa burayı feth edince yeni şartlarla bir antlaşma yapılmış ve bunların yıllık vergisi 400 bin dirhem yapılmıştı.¹⁹⁵

¹⁹² İbnu'l-Esir; *El-Kâmil fi't-Tarih*, c. 2, s. 359-360.

¹⁹³ Ebu Yusuf; *Kitabu'l-Haraç*, c. II, s. 211.

¹⁹⁴ el-Belâzûrî; *Fütûhu'l-Buldân*, c. 1, s. 297-300.

¹⁹⁵ İbnu'l-Esir; *El-Kâmil fi't-Tarih*, c. 2, s. 361.

Hire şehri, Kufe'nin güneyinde, Necef'in ise güney doğusundadır. Burası, çoğunluğunu Nasturi Hristiyanların teşkil ettiği mühim bir merkezdi. İslam ordusu, Arap Yarımadası'ndaki bu Sasani merkezini sulh yoluyla İslam devleti hududlarına katmak suretiyle hem Fırat nehri boyunca gerçekleştireceği fetihleri taçlandırdı hem de daha sonra Sasanilere karşı Hz. Ömer zamanında devam edecek olan bir çok askeri harekate kolaylık sağlayarak, önce Sevad'ın (Mezopotamya) sonra da bütün İran ve Cezire'nin kapılarını İslam'a açmış oldu.

Diğer taraftan İslam ordusunun başındaki Halid b. Velid, Hire'nin fethinden sonra Sasanilerin başşehri Medain'de bulunan Merzubanlar (toprak sahipleri) ile hudut muhafızlarına aşağıdaki mektubu yazarak onları rehin göndermeye ve cizyelerini ödemeye davet etti. Bu şartları yerine getirmediikleri takdirde onları savaş ile tehdit etmişti.¹⁹⁶ Öyle anlaşılmaktadır ki Halid b. Velid bu mektubu, topraklarını ele geçirdiği halde orada bulunmayan kimselere yazmıştı. Mektubun metni şöyledi:

Bismillahirrahmanirrahim,

Halid b. Velid'ten, Rüstem, Mihran ve Acem reislerine!

Selam hidayete erenlere olsun. Ben sizinle beraber tek olan Allah'a hamd ederim. Muhammed (s.a.v) O'nun kulu ve Resülü'dür. "Çalışmalarınızı dağıtan topluluğunuzu parçalayan sözlerinizde sizi ihtilafa düşüren, kuvvetinizi zayıflatan, mülk ve hakimiyetinizi elinizden alan Allah'a hamd olsun!

Bu mektubum size ulaşınca bana rehin gönderiniz! Benim himayeye riayet etmekte olduğuma inanınız! Cizyeleri toplayıp bana gönderiniz. Eğer dediklerimi yapmazsanız, eşi ve naziri olmayan Allah hakkı için, öyle bir milletle size geleceğim ki onlar sizin hayatı sevdiğiniz gibi ölmeye can atarlar.

Selam hidayete erenlerin üzerine olsun¹⁹⁷.

7. 3. Bankya-Barusma Fethi

Halid b. Velid, Hire'nin fethinden sonra bir müddet orada kalmış ve Hire çevresiyle, Fırat'ı geçerek Sevad bölgesinde bulunan yerlere akınlar düzenlemiştir. Bu

¹⁹⁶İbnu'l-Esir; *El-Kâmil fi't-Tarih*, c. 2, s. 361.

¹⁹⁷Ebu Yusuf; *Kitabu'l-Haraç*, c. II, s. 220-221, İbn Abdırabbih; *el-İkdu'l-Ferîd*, c. 1, Beyrut, 1949, s. 142.

akınlara zaman zaman kendisi de iştirak etmekteydi. Halid, Beşir b. Sa'd el-Ensârî'yi, Hire'nin kuzeyinde ve Fıratın sağ tarafında bulunan Banıkya üzerine gönderdi. Başlarında Ferruhcündaz adlı Acem kumandanının bulunduğu Sasani birliği ile karşılaşan Beşir ve beraberindekiler, bunlarla savaşa tutuşmuş ve yapılan savaşta Beşir, Ferruhcündaz'ı öldürdü; ancak kendisi de bu mücadele sırasında yaralandı. İlerde ele alacağımız Aynu't-Temr'in fethi sırasında orada yarası açılmış ve şehit olmuştur.

Bu mücadelenin ardından, Banıkya yakınında ve Fırat nehrinin sol tarafında bulunan Barusma'nın sahibi İbn Saluba, Halid b. Velid'in yanına gelip yapılan savaştan dolayı ondan özür dileyerek cizye ödemek üzere antlaşma yapmak istediğini bildirmiş ve kendisiyle bir antlaşma yapılmıştı¹⁹⁸.

Banıkya'nın fethine dair değişik bir rivayet daha bulunmaktadır. Ebu Yusuf'un eserinde yer alan bu rivayette, Halid b. Velid'in, içinde silah deposu bulunan bu köydeki bir kaleyi çok şiddetli bir savaştan sonra fethettiği; mukavemet edenleri öldürdüğü kadın ve çocukları esir aldığı sonra da buranın halkı adına sulh talep eden Hani b. Cabir et-Tâfile yıllık 80.000 dirhem cizye ödemek şartıyla antlaşma yaptığı anlatılmaktadır. Aynı rivayette Barusma halkı ile tekrar bir gece savaşı yapıldığı da zikr edilmektedir¹⁹⁹.

7. 4. Anbar'ın Fethi

Fırat nehrinin sol sahilinde ve bugünkü Bağdat'a 70 km. mesafede, yakınından Fırat'ı Dicle'ye bağlayan iki büyük kanalın geçmesi sebebiyle büyük bir ehemmiyeti olan Anbar şehri Sasani imparatorluğunun mühim bir erzak ve silah ambarı olup, Hire ile Anbar arasında ki mesafe ise yaklaşık 180 km. idi. Halid b. Velid, Hire'nin fethine katılmış olan askerleriyle birlikte Anbar'ın üzerine yürüdü. Buraya Anbar adının verilmesinin nedeni ise burada çokça yemek pişirilmesi ve depolanması olmuştu. Burada Sasani askerleri yanında bilhassa İslam düşmanlığıyla bilinen Beni Tağlip kabilesi bulunuyordu²⁰⁰.

Halid b. Velid, Hire'de bulunduğu sırada Anbar ile Aynu't-Temr'in fethini birlikte gerçekleştirmeyi kararlaştırarak harekete geçmişti. Anbar yakınlarına geldiğinde, bir adam kendisine gelip Fırat nehrinin ucunda bulunan ve bazı Arap

¹⁹⁸ İbnu'l-Esir; *El-Kâmil fi't-Tarih*, c. 2, s. 361.

¹⁹⁹ Ebu Yusuf; *Kitabu'l-Haraç*, c. II, s. 221.

²⁰⁰ İbnu'l-Esir; *El-Kâmil fi't-Tarih*, c. 2, s. 362.

kabileleriyle bilhassa Fars ve Ahvaz tüccarlarının geldiği ve ayda bir defa kurulan Bağdat panayırının yerini haber verdi. Bunun üzerine Halid b. Velid bu panayıra Müsennâ bin Harise'yi göndererek kendisi Hire'ye yöneldi, yapılan baskında ele geçirilen ganimet ile dönen Müsennâ ve askerleri daha sonra Anbar'ın fethine yetişmişlerdi.

Anbar halkı, Halid'i ordusuyla birlikte görünce kalelerine sığındılar ve teslim olmayı kabul etmediler. Muhasaranın netice vermeyeceğini gören Halid b. Velid, şehrin etrafındaki bazı yerlerin yakılıp yıkılması emrini verince Anbar halkı teslim olmaya karar verdi ve Halid b. Velid'in şartalarını kabul ederek bir antlaşma yaptılar²⁰¹.

7. 5. Aynu't-Temr'in Fethi

Fırat nehrinin batı tarafında Anbar'a çok uzak olmayan ve Suriye-Arabistan çölünün birleştiği yerde bulunan Aynu't-Temr, ticaret kervanlarının uğradığı önemli bir menzil yeriydi. Halid, Anbar'ın fethinden sonra buraya hareket etmiş ve Sasanilere ait büyük bir muhafız birliğinin bulunduğu Aynu't-Temr'de şiddetli bir savaşa tutuşmuştur. Buranın halkı meydana çıkıp Müslümanlarla akşama kadar savaştı fakat daha sonra kalelerine çekilmek zorunda kalmışlardı. Bunun üzerine Halid, onların çok şiddetli bir şekilde muhasara edilmelerini emretti. Çok zor durumda kalan Aynu't-Temr halkı aman isteyip teslim olmayı teklif ettiler ise de Halid b. Velid bunu kabul etmeyerek bazılarını esir almış, bazılarını ise öldürmüştür.²⁰² Bu arada kiliseye sığınmış birçok kimseyi de esirler arasına koydu. Aynu't-Temr savaşında esir alınanlar arasında sonradan Müslüman olup meşhur olan bir çok şahsiyet bulunuyordu ki bunlar arasında Şirin Ebu Muhammet b. Şirin, Yahya b. Şirin, Enes b. Şirin ve Ma'bed b. Şirin kardeşler de vardı. Bunlar, Enes b. Malik hazretlerinin azatlılarından olup hadis ve fıkıh ilmiyle meşgul olmuşlardır. Yine Mağrib'teki fetihleriyle tanınan Musab b. Nusayr da Aynu't-Temr esirlerindedir²⁰³.

Halid b. Velid, Aynu't-Temr çevresindeki bazı bedevi zümreleri üzerinden akınlar yaptı ve birlikler göndererek onları itaat altına aldı. Bunlar arasında özellikle Hilal b. Akka meşhurdur. Hilal, Halid b. Velid ile savaşmak üzere bir birlik toplayıp

²⁰¹ el-Belâzûri, *Fütûhu'l-Buldân*, c. 1, s. 300-301.

²⁰² İbnu'l-Esir; *El-Kâmil fi't-Tarih*, c. 2, s. 363.

²⁰³ İbnu'l-Esir; *El-Kâmil fi't-Tarih*, c. 2, s. 363.

meydana çıkmış ve yapılan savaştan sonra esir alınarak, Halid b. Velid tarafından ibret olması amacıyla astırılmıştır²⁰⁴.

Halid b. Velid, Aynu't-Temr'in çevresine baskınlar düzenlemek üzere en-Nüseyr b. Deysem'i görevlendirmişti. Nüseyr, Beni Tağlib kabilesinin bir su yerine geceleyin baskın düzenleyip, bir kaç kişiyi öldürdükten ve esir aldıktan sonra Tikrit'e kadar ilerlemiş ve yine bazı kalelere baskın düzenledikten sonra Halid b. Velid'in yanına dönmüştür²⁰⁵.

Aynu't-Temr'in ele geçirilmesiyle birlikte İslam ordusu bu bölgedeki fetihlerini tamamlamış oldu. Esasen Aynu't-Temr ve çevresi, Arap Yarımadası tarafında ki Fırat nehri sahillerinin, sağında ve kuzeybatı istikametinde kalan Sasani devletinin hakimiyet sahasına giren en son topraklardı. Böylece İslam ordusu, halife Hz. Ebu Bekir'in emirlerini yerine getirmiş ve askeri hedeflerini gerçekleştirmiş oldu.

Müslümanların, başta Halid b. Velid olmak üzere Âla b. Hadramî, Müsennâ b. Harise, Sad b. Vakkas gibi daha pek çok savaşçı ve kahraman şahsiyetlerin kumandanlığı altında, Yemen'den, Basra körfezindeki sahil şehirlerine ve oradan da Hire'ye ve Aynu't-Temr'e kadar ki Fırat nehri boyunca uzanan çok geniş ve aynı zamanda sulak ve verimli toprakların İslam devleti hudutları dahiline alınması büyük bir başarı olmuştur. Müslümanların Dünyaya açılmasına, İslam'ın insanlığa sunulmasına, Müslümanların iktisadi bakımdan gelişmesine vesile olan bu fetihlerin o sıralarda dünyanın en büyük iki devletinden biri olan Sasani imparatorluğuna karşı başarılı olmasının ayrı bir yeri ve önemi vardır. Burada şu nokta bilhassa unutulmamalı, Sasanilere karşı İslamiyetten önce bu bölgelerde yaşayan Araplar'ın asırlarca süren saldırıları olmuş, fakat tek bir hedef ve çatı etrafında birleşemediklerinden bu her seferinde muvaffakiyetsizlikle sonuçlanmıştı. Bu fetihlerden anladığımız kadarıyla Sasani devleti merkezden hiçbir ciddi ordu gönderememiş ve Halid b. Velid'in bu fetihlerini yalnızca muhafız birlikleriyle, onlara destek olan bazı Hıristiyan-Arap ve Arami guruplarla önlemek istemişlerdir. Ancak onların İslam ordusu karşısındaki çabaları, İslam kumandanlarının askeri becerisi ve korkusuzluğu karşısında dayanamamış ve hezimete uğramıştır.

²⁰⁴ İbnu'l-Esir; *El-Kâmil fi't-Tarih*, c. 2, s. 363.

²⁰⁵ el-Belâzûri, *Fütûhu'l-Buldân*, c. 1, s. 302-304; Yakut el-Hamavî; *el-Mucemu'l-Bıldân*, c. IV, s. 176.

Halid b. Velid'in ve diğer İslam kumandanlarının idaresi altında Müslümanların ard arda almış olduğu başarılar ve yaptığı fetihler, yönetimini zulüm ve şiddet üzerine inşa etmiş olan Mecusi Sasani devletinin ortadan kaldırılmasına hazır hale getirdiği için gerek İslam tarihi gerekse dünya tarihi bakımından önemli bir yere sahip olmuştur.

2. 2. Hz. Ömer Dönemi Körfezin Siyasi ve Sosyal Durumu

Hz. Ömer hilafeti devr alınca, Umman'dan alınan mürted esirleri tekrar geri göndermiş ve buna sebep olarakta, Arap'lardan esir alınmasını kanun haline getirmek istemediğini belirtmişti²⁰⁶.

Bahreyn ise, Hz. Ebu Bekir döneminde olduğu gibi İslam devletine boyun eğmiş ancak burada ki Zara kalesinde yaşayan Mecusiler, Feyruz b. Cuşeyş liderliğinde isyan ederek cizye vermeyi red etmiş ve İslam devletinin karşısında olduğunu göstermişti. Bu durum üzerine Âla b. Hadramî komutasındaki²⁰⁷ İslam ordusu, uzun bir kuşatmanın ardından burayı feth etmiş ve akabinde Âla b. Hadramî Bahreyn'e vali olarak atanmış ve o, Hz. Ebu Bekir'in vefatına kadar orada vali olarak kalmıştı. Ancak Hz. Ömer'in hilafete gelmesinin ardından, Hicri 14./636 yılın sonlarına doğru Âla b. Hadramî, Bahreyn valiliğinden azl edilerek yerine Osman b. Âs tayin edilmiştir²⁰⁸. Hicri 15./636 yılda Yemame bölgesinde Osman b. Âs'ın idaresine verilerek, Bahreyn ve Yemame tek valilik haline getirilmişti ancak Hicri 16./637 yılda Osman b. As, Bahreyn valiliğinden azl olunarak tekrar buraya Âla b. Hadramî atanmıştır. Âla b. Hadramî, buradaki görevini bir yıl kadar sürdürmesinin ardından Hicri 17./638 yılda gelen emirle tekrar bu valiliği bırakmak zorunda kalmış²⁰⁹ ve yerine Kudaa b. Ma'zun tayin edilmiştir²¹⁰. Kudaa ile birlikte gönderilen Ebu Hureyre ise buradaki sadaka ile haracı toplamak ve şer-i işlere mahsus olan görevleri yerine getirmekle sorumlu tutulmuştu. Ancak Kudame'nin de buradaki görevi uzun sürmemiş ve Hz. Ömer onu içki içtiği gerekçesiyle aynı yıl içinde valilikten azl ederek, Âla b. Hadramî'yi üçüncü kez buraya vali olarak atamıştır. Âla b. Hadramî'nin Bahreyn'de görev yaptığı süre içerisinde herhangi bir karışıklık olmamış ve burada istikrar sağlanmıştı. Hicri 17./638 yılda Arap Halicinin doğu sahillerindeki Fars bölgelerine saldırıyı planlayan Âla, denizden

²⁰⁶ el-Yakubi; *Târihu'l-Ya'kubî*, c. 2, s. 139.

²⁰⁷ el-Belâzûri, *Fütûhu'l-Buldân*, c. 1, s. 103.

²⁰⁸ İbni Kuteybe; *el-Me'arif*, s. 267-269.

²⁰⁹ et-Taberi; *Târihu'l Umem ve'l-Mulûk*, c. 4, s. 82.

²¹⁰ ez-Zehebî; *Siyeru A'lami'n-Nubela*, c. 1, s. 161.

saldırmak üzere gemiler tahsis ederek harekete geçerek, ordusunu üç kısma ayırmıştı. Birinci kısmın başına Carut b. Mualla'yı, ikinci kısmın başına Sevvar b. Hümam'ı, üçüncü kısmın başına ise Huleyd b. Munzır'ı getirmiş ve aynı zamanda tüm ordunun genel kumandanlığında ona teslim etmişti. İslam ordusu Körfez'in doğusuna doğru hareket ederek, Hürmüzan'ın sahipliğini yaptığı İstahr şehrine varmışlardı. Müslümanlar şehre doğru ilerleyince, Farslılar'da İslam donanmasına yönelerek bütün gemileri yakıp, onların geri dönüş yolunu kesmişlerdi. Bu durum üzerine komutan Huleyd b. Munzır, askerlerine bir hutbe vererek onları coşturmuştu²¹¹. Nitekim İstahr şehrindeki Tavs denilen bölgede iki taraf arasında başlayan şiddetli mücadelede ilk önce birinci kısmın kumandanı Carut, onun ardından ise Sevvar öldürülünce İslam ordusu dağılmaya yüz tutmuş ve bunun üzerine Huleyd askeri planda değişiklik yaparak askerlerine atlarından inip, ayakları üzerinde savaşmalarını emr etmiştir.²¹² Bu değişiklik üzerine hernekadar belli bir noktaya kadar başarılı olunmuşsada Müslümanlar ağır kayıp vermişlerdi. İslam ordusunun içine düştüğü bu zor durumun haberi halife Hz. Ömere ulaştınca, hemen Basra valisi Utbe b. Gazvan'a mektup yollayarak, bir ordu hazırlayıp İstahr şehrine yardıma göndermesini emr etmişti. Hz. Ömer, Utbe b. Gazvan'a şu mealde bir mektup göndermişti:

"Âlâ b. Hadremî askerleriyle birlikte Farslıların üzerine gitmiş, bu hususta bana isyan ederek emrimi dinlememiştir. Farslılar da onların yollarını kesmişlerdir. Öyle inanıyorum ki, onun böyle yapmasını Allah da dilememiştir. Şimdi onların muzaffer olmamalarından, mağlub olmalarından ve ok yağmuruna tutulmalarından korkuyorum. Askerlerini toplayarak onların yanına git ve tamamen kırılıp yok olmadan önce onları kendi yanına al."

Utbe, Subre b. Ruhm komutasında onikibin kişilik bir orduyu hazırlayıp, Basra'dan, İstahr şehrine hareket ettirmişti. Bu ordu içerisinde başta Asım b. Amr olmak üzere, Arrafce b. Herseme, Huzeyfe b. Muhzin, Haşim b. Vakkas, Ahnef b. Kays gibi savaş konusunda uzman ve tecrübe sahibi kişiler bulunmaktaydı²¹³. Deniz

²¹¹ et-Taberi; *Târîhu'l Umem ve'l-Mulûk*, c. 4, s. 213.

²¹² İbnu'l-Esir; *El-Kâmil fi't-Tarih*; c. 2, s. 377.

²¹³ et-Taberi; *Târîhu'l Umem ve'l-Mulûk*, c. 4, s. 113.

kıyısındaki yolu takip ederek Istahr şehrine giren bu ordu, Müslümanları içinde bulunduğu durumdan kurtarıp bir çok ganimet alarak Basra'ya geri dönmüştür²¹⁴.

Âla b. Hadramî'nin, halife Hz. Ömer'den emir almaksızın bu işe kalkışmasındaki sebep ise, Sad b. Vakkas'la, Âla arasında olan çekişme ve yarışmaydı. Zira Âla b. Hadramî, Sad b. Vakkas'ın aldığı başarıları alabilmek için böyle bir işe kalkışıp, denizden üzerinden Farslılara hucum etmişti²¹⁵. Hz. Ömer, Âla'nın bu tasarrufu üzerine çok kızmış ve onu Bahreyn valiliğinden azl ederek, valilerine deniz üzerinden sefer yapmalarını yasaklamıştır. Halife; “*sanırım o, bütün bunları Allah için yapmadı*” diyerek²¹⁶, Âla'nın maksadının sadece Sad b. Ebi Vakkas'la yarışmak olduğunu dile getirmişti. Bütün bunların ardından Hz. Ömer, Âla'yı en ağır şekilde cezalandırıp onu Sad b. Ebi Vakkas'ın ordusuna katılarak onun emri altına girmesini istemiştir.

İbn Sa'd, Âla b. Hadramî'nin, Sad'ın emri altına girmesini onun için yüz kızartıcı ve çok ağır bir ceza olduğunu dile getirmektedir²¹⁷.

Denilmektedir ki Hz. Ömer, Âla b. Hadramî'yi Bahreyn'de ki görevinden azl ettikten sonra onun Basra'ya gitmesini emr etmiş ancak o Basra'ya varamadan Beni Temim toprağı olan Tiyas bölgesinde vefat etmiştir²¹⁸.

Tarihçiler, Âla b. Hadramî'nin Bahreyn'de ki valiliğe atanmasının ve azlinin tarihi konusunda görüş ayrılığına düşmüşlerdir. Bazıları onun Fars bölgesine saldırtıktan sonra Hicri 17./639 yılda direkt olarak azl edildiğini belirtirken,²¹⁹ diğerleri ise onun aynı zamanda ölüm tarihi olan Hicri 20./643 yıla kadar Bahreyn'de vali olarak kaldığını zikretmişlerdir²²⁰.

Tarihçilerin genel olarak birleştiği nokta birinci görüş olduğu için bizde bunu doğru kabul ediyoruz ancak Bahreyn ve Umman'a atanan valilerin azl ve tayin tarihleri tam olarak net değildir. Hz. Ömer döneminde bazen Basra valisine geniş idari yetkilerin verildiğini ve onlarında belli dönemlerde halifeye danışmaksızın Bahreyn ve Umman'a

²¹⁴ İbnü'l-Esir; *El-Kâmil fi't-Tarih*; c. 2, s. 377.

²¹⁵ et-Taberi; *Târîhu'l Umem ve'l-Mulûk*, c. 4, s. 212.

²¹⁶ et-Taberi; *Târîhu'l Umem ve'l-Mulûk*, c. 4, s. 213.

²¹⁷ İbn Sa'd; *et-Tabakatu'l Kübrâ*, c. 3, s. 285.

²¹⁸ Halife b. Hayyât; *Tarihu Halife b. Hayyât*, s. 156.

²¹⁹ İbnü'l-Esir; *El-Kâmil fi't-Tarih*; c. 2, s. 376.

²²⁰ el-Belâzûri; *Fütûhu'l-Buldân*, c. 1, s. 99.

valiler tayin ettiği görülmektedir. Buna en güzel örnek ise Bahreyn'e vali tayin edilen Rabia b. Ziyad el-Harisi'nin, "*ben Basra valisi Musa el-Eş'ârî tarafından vali tayin olundum*" sözüdür. Ebu Musa el-Eş'ârî Basra valisi iken onu Bahreyn'e vali olarak tayin etmiş ve bu konuda halifeye danışmamıştı. Hz. Ömer belli dönemlerde valililerini Medine'ye davet ederek onlarla görüşüyor ve sorunlarını dinliyordu. İşte bu bağlamda Medine'ye gelen Rabia'yı ilk kez gören Hz. Ömer onun kim olduğunu ve görevinin ne olduğunu sorunca, o Bahreyn valisi Rabia b. Ziyad olduğunu belirtmişti²²¹. Buradan anlıyoruz ki Hz. Ömer, Bahreyn valisi hakkında herhangi bir bilgiye sahip olmayıp, idari açıdan Basra valisine geniş yetkiler vermişti.

Hz. Ömer, Âla b. Hadramî'yi Bahreyn valiliğinden azl etmesinin ardından, Hicri 17./639 yılda Ebu Hureyreyi vali olarak buraya tayin etmişti. Ancak Ebu Hureyre Hicri 20./642 yılda haraç mallarından zimmetine para geçirmek suçuyla görevinden alınmıştır. O hernekadar bu malları at ticaretinden kazandığını söylemişse de Hz. Ömer'i ikna edememişti²²². Hz. Ömer, ben senin geçinmen için yeterli maaşı tayin ettim, bu senin için daha hayırlıdır diyerek onun elindeki mallarını müsadere edip, Bahreyn'deki görevine tekrar geri dönmesini emr etmiş ancak Ebu Hureyra bunu kabul etmemiştir²²³. Bunun üzerine Hicri 15./637 yılda Bahreyn'de valilik yapmış olan Osman b. Âs tekrar buraya vali olarak atanmıştır²²⁴.

Belâzûrî burada farklı bir rivayet nakl ederek, Kudame b. Maz'un ile Ebu Hureyra'nın, Bahreyn'e vali olarak görevlendirilmeyip sadece sadaka toplamak ve oradaki yargı işlerine bakmak üzere orada bulduklarını belirtmektedir.²²⁵ Belâzûrî'nin bu dediklerini hemen hemen bütün kaynaklar desteklemektedir. Bu bilgiler ışığında, Osman b. el-Âs, Hicri 14. veya 15. yılda (636-637), Âla b. Hadramî'nin valilikten azl edilmesinin ardından ilk defa buraya vali olarak atanmış ve bu sırada Kudame ile Ebu Hureyre ise burada sadaka ve mahkeme işlerini görmekle sorumlu olmuşlardır²²⁶.

Tarihçiler, Bahreyn ve Umman'ın idari açıdan yönetimiyle ilgili olarakta ihtilafdadırlar. Bir kısmı Hz. Ömer'in Hicri 15./637 yılda Bahreyn ve Umman'ı tek

²²¹ İbnu Abdurabbih; *el-İkdu'l-Ferîd*, c. 1, Beyrut, 1949, s. 14-15.

²²² el-Belâzûrî; *Fütûhu'l-Buldân*, c. 1, s. 101.

²²³ İbni Kuteybe; ; *Uyûnu'l-Ahbar*, c. I, Kahire, 1963, s. 54.; İbnu Abdurabbih; *el-İkdu'l-Ferîd*, c. 1, s. 17; el-Belâzûrî; *Fütûhu'l-Buldân*, c. 1, s. 100.

²²⁴ et-Taberi; *Târîhu'l Umem ve'l-Mulûk*, c. 4, s. 168.

²²⁵ el-Belâzûrî; *Fütûhu'l-Buldân*, c. 1, s. 100

²²⁶ Halife b. Hayyât; *Tarihu Halife Bin Hayyât*, s.192.

valilik altında birleştirdiğini zikr ederken²²⁷, diğer kısmı ise Hicri 15./637 yılda Bahreyn ve Yemame'nin tek bir valilik altında birleştirilerek Osman b. el-Âs'ın buraya vali olarak atandığını, Umman'ın ise Bahreyn'den ayrı olup, valisinin Huzeyfe b. Mihzan olduğunu belirtmektedirler²²⁸.

Tarihçiler arasındaki bu ihtilaflar ne olursa olsun bizi ilgilendiren taraf, Bahreyn özellikle Osman b. el-Âs'ın valiliği döneminde, İran taraflarına (Sasani) yapılan İslam fetihlerinde askeri bir üs olarak büyük rol oynamıştır. Osman b. el-Âs'ın Bahreyn'de ki valiliği sırasında Müslümanlar, Fars iklimine bir ordu yollamış ve bu ordu Taç şehrin de Farşlılarla (Sasani) yaptığı savaşta onları mağlup ederek büyük bir zafer kazanmıştı. Bu savaşın ardından Osman b. el-Âs, Taç şehrini kendisine karargah edinince, Fars kralı Yezdecir, Müslümanların güçlendiğini ve kendisini tehdit eder hale geldiklerini anlayarak bütün hazinesini ve mallarını Çin taraflarına kaçırmak zorunda kalmıştır²²⁹.

Ömer b. Hattab'ın 22. Cemeziyyelâhir (Haziran) 634 yılında halife olmasının ardından, Irak'ta yaşayan Araplar'ın İslama daveti ve buradaki Farşlılara karşı yapılan mücadeleler devam ettirilmişti. Ancak Arapların, Farşlılara karşı durması ve savaşması oldukça zor geliyordu, çünkü Farşlılar, Araplar'ın alışık olduğu şeklin dışında bir savaş yöntemi kullanarak Arapları yıldırma hedefliyordu. Müsennâ b. Haris'e buna bakmayarak insanları manevi açıdan destekleyip her seferinde Müslümanların, Farşlılara karşı kazandıkları başarıları dile getirerek onların kendilerine olan güvenlerini kazanmalarını ve Farşlıların karşısında durabilmelerini sağlamıştı. Hz. Ömer ise merkezden yollamış olduğu mektuplarla bu bölgedeki halkı sürekli destekleyip onların morallerini canlı tutmayı amaçlıyordu.

Irak'taki Farşlılara karşı giden ordunun hazırlanmasının dördüncü gününde Arap kabilelerinden yaklaşık 1000 kişilik bir grup, başlarında Ebu Ubeyd Mesut es-Sakafî denilen kişi olmak üzere gelip İslam ordusuna katılmış ve daha sonra halife tarafından bu kişiye Irak ordusunun kumandanlığı verilmişti²³⁰. Es-Sakafî, Muhacir veya Ensar'dan olmamasına rağmen dürüstlüğü ve samimiyeti dolayısıyla bu göreve layık görülmüş ve oda kendisiyle birlikte bir çok kişinin İslam ordusuna girmesine katkıda bulunmuştur. Hz. Ömer ona Hz. Muhammed'in sahabelerine kulak asmasını ve bir işe

²²⁷ el-Belâzûri; *Fütûhu'l-Buldân*, c. 1, s. 100.

²²⁸ et-Taberi; *Târîhu'l Umem ve'l-Mulûk*, c. 4, s. 168.

²²⁹ el-Makdisi; *el-Bed' ve't-Tarih*, c. 5, s. 183.

²³⁰ Halife b. Hayyât; *Tarihu Halife b. Hayyât*, s. 153.

kalkışmadan önce onların görüşlerine başvurmasını ve savaş kaide kurallarına uymasını tavsiye etmişti. Ebu Ubeyd es-Sakafî ordusuyla Irak tarafına hareket edip, Irak'taki İslam ordusuna katılarak Müsennâ b. Harise'nin emri altına girmiştir. İslam ordusu Farslılarla karşılaşmadan önce, yolu üzerinde bulunan Arap kabillerinin bir çoğunu kendi tarafına çekerek onları Farslılara karşı savaşmaya razı etmiş ve böylece hem İslam ordusunun sayısı artmış hemde toplanan bu orduyla, Farslıların bazı kuvvetlerine karşı başta Namarik olmak üzere bir çok üstünlük sağlanmıştı²³¹. Bu muharebelerin Müslümanların üstünlüğüyle sonuçlanması Farslıları korkutarak onları büyük bir ordu hazırlamaya teşvik etmişti. Farslılar hazırlamış oldukları ordu ile Müslümanları, Muruha denilen yerde karşılaşmış ve böylece tarihe köprü savaşı diye geçecek olan mücadele başlamıştı.

Kaynakların zikrettiğine göre Farslıların ordusu Fırat nehrinin doğusunda, İslam ordusu ise batı tarafında yerleşmişti. Müslümanlar daha önceki başarılı mücadelelerinden dolayı moral olarak üstün oldukları için köprüler kurarak Farslılar'ın tarafına geçmiş ve savaş bu tarafta yapılmıştı. Bu durum Farslıları birkaç açıdan avantajlı duruma getiriyordu, çünkü Farslıların ordusu yaklaşık 4000 kişi olup bunlar oldukça iyi silahlarla donatılmış ve yine ayrıca bu ordu bir kaç tanede fille desteklenmişti. Müslüman savaşçılar ilk kez fili gördüklerinden ne yapacaklarını ve nasıl davranacaklarını şaşırılmış ve bu durum askerlerin dağılmasına neden olmuştu²³². Ebu Ubeyd es-Sakafî bu durumu engellemek için fillerden birini öldürmek isterken şehit edilmiş ve İslam ordusu bunun üzerine geri çekilmek zorunda kalmıştı²³³. Hicretin 13./635 yılının Ramazan ayında meydana gelen bu savaşta Müslümanlar çok büyük kayıp vermişti. Ebu Ubeyd'in şehadetinin ardından, Müsennâ b. Harise, Müslümanları buradan alıp Elis tarafına götürmüş ve oradaki Arapları da cihada davet ederek yeni bir ordunun kurulması için hazırlıklara girişmişti²³⁴.

Ezd kabilesinden birtakım kişilerin Hz. Ömer'e gelerek Şam'da savaşmak istediklerini belirtmeleri sonucu Hz. Ömer, onların Irak'ta savaşmalarını isteyip oraya davet etmiştir. Bunun üzerine kararı Hz. Ömer'e bırakarak kendisi nerede isterse orada savaşacaklarını söyleyip onun yanında olduklarını ifade etmişlerdi. Bunların ardından,

²³¹ İbnu'l-Esir; *El-Kâmil fi't-Tarih*; c. 2, s. 398.

²³² İbnu'l-Esir; *El-Kâmil fi't-Tarih*; c. 2, s. 401.

²³³ Halife b. Hayyât; *Tarihu Halife b. Hayyât*, s. 153; İbnu'l-Esir; *El-Kâmil fi't-Tarih*; c. 2, s. 402.

²³⁴ el-Belâzûri; *Fütûhu'l-Buldân*, c. 1, s. 360.

Becelli'yede ki Sarah denilen bölgeden Cerir b. Abdullah adında ki biri gelerek kabilesiyle birlikte Irak'ta savaşa gitmek istediğini ancak ele geçirilen ganimetlerin %25'inin kendi kavmine verilmesini talep ederek bunu halife kabul ettirmişti²³⁵.

Hiz. Ömer, İslam ordusunda ki askerlerin sayısının az olmasından ve kendi döneminde mücadelelerin şiddetlenmesinden dolayı, Hiz. Ebu Bekir zamanında var olan kaideyi bozarak, Ridde olaylarına karışmış olan kabilelerden asker almak zorunda kalmıştı. Hiz. Ömer, ridde olaylarına katılmış olan bütün kabilelere mektuplar yazıp onları Farşlılara karşı birlik olmaya çağırmış ve böylece Arapları ve Müslümanları bir bayrak altında toplayıp, bunları cihat şuurıyla bütünleştirebilmişti. Böylelikle Irak cephesi oldukça güçlenmiş ve bu gücü görüp bundan cesaret alan başka başka birçok Arap kabileside gelerek İslam ordusunun saflarına katılmaya başlamıştı. Müsennâ, hızlı bir şekilde ordusunu hazırlayarak, Farşlıları Kufe yakınında ki Buveyb denilen yerde karşılamıştı²³⁶. Fırat nehrinin iki ordu arasında sınır teşkil ettiği bu bölgede, Farşlıların komutanı Müsennâ'ya bir mektup göndererek savaşın hangi tarafta yapılacağını belirlemesini istemişti. Köprü savaşında düşman tarafına geçmenin acısını çeken İslam ordusu bu kez savaşı kendi tarafların da kabul etmişlerdi. Böylelikle, Buveyb'in doğu sahillerinde karşı karşıya gelen iki ordu arasında ki mücadelede Müslümanlar oldukça kahramanca savaşarak Farşlılara üstünlüklerini ıspatlayıp, hem Köprü savaşının intikamını almış hemde kendilerine olan güvenlerini tekrar kazanmışlardı²³⁷. Bu savaşta Tağlip Hristiyanları, kendi kavmimizle (Araplar) birlik olup Farşlılara karşı durmalıyız diyerek, Müslümanların yanında yer almışlardı. Hatta Farşlıların başı olan Mahrem, Tağlibli bir genç tarafından öldürülmüştü²³⁸. Böylece Farşlılar, komutanlarını ve birçok askerini kaybedip geri çekilmek zorunda kalarak, Müslümanların gücünü ve bu coğrafyadaki üstünlüklerini daha iyi kavramaya başlamışlardır.

İslam ordusunun, Farşlıları sıkıştırması ve onların üzerine hücumlar düzenlemesi bu savaşın ardından aralıksız onsekiz ay boyunca devam etmiş ve Kadisiye savaşına gelinceye dek Farşlılarla, Hire, Keşker, Felluceteyn, Nehru'l-Mer'e ve Aynu't-Temr

---

²³⁵ el-Belâzûri; *Fütûhu'l-Buldân*, c. 1, s. 362.

²³⁶ İbnu'l-Esir; *El-Kâmil fi't-Tarih*; c. 2, s. 403-404.

²³⁷ İbnu'l-Esir; *El-Kâmil fi't-Tarih*; c. 2, s. 406.

²³⁸ İbnu'l-Esir; *El-Kâmil fi't-Tarih*; c. 2, s. 405.

olmak üzere küçük çaplı bir çok savaş yapılarak Farslılar oldukça yıpratılmış ve İslam ordusunun gücü her geçen gün dahada artmıştı²³⁹.

Kaynaklar Kadisiye savaşının tam olarak ne zaman yapıldığı konusunda fikir birliğine sahip değildir. İbnu'l Esir bu savaşın tarihini Hicretin 14./636 yılı²⁴⁰ olarak verirken, Halife b. Hayyat'ın bildirdiğine göre bu savaş Hicretin 15./637 yılında²⁴¹, Belazuriye göre ise Hicri 16./638 yılda olmuştur²⁴². Neticede İslam tarihi açısından oldukça önemli olan bu savaş Farslılarla – Müslümanlar arasındaki en büyük mücadele olmuştur. Bu savaş, Hire yakınında, Fırat nehrinin batı sahilinde yer alan Kadisiye bölgesinde meydana geldiği için tarihe, Kadisiye savaşı olarak geçmiş olup, geceli gündüzlü üç gün boyunca devam etmiştir.²⁴³

Sasani hükümdarı Yazdicerd yenilip, baş şehrini kaybettikten bir süre sonra tekrar yeni bir ordu hazırlayarak Müslümanlara saldırmış ve Celula (637) denilen bölgede Sa'd b. Ebi Vakkas'ın hazırlatmış olduğu ordu tarafından tekrar yenilgiye uğratılmıştı²⁴⁴. Bu savaşın ardından, Sevad (Mezopotamya) bölgesi tamamen müslümanların kontrolüne geçmiştir.

Körfezin kuzey kısmını teşkil eden Ahvaz ise İslam ordularının bir diğer mücadele sahasını oluşturmaktaydı. Ahvaz (Huzistan-Arabistan), Yakut el-Hamevi'nin dediğine göre, Ahvaz Çarşısı, Remhermaz, Ebzec, Eşker-Tekrum, Tester, Cundu Sabur, Sus, Şark, Nehri Niri ve Menazir denilen ticaret merkezlerinden oluşmaktaydı. Ahvaz, Sasanilerin en önemli iktisadi ve ticari merkezi konumundaydı. Burada ipek böceği yetiştiriciliği, pamuk, prinç ve şeker kamışı gibi ürünler yetiştirilmekteydi²⁴⁵.

İslami dönemde Ahvaz bölgesi müslümanlar için en önemli askeri merkezlerden biri olmuştur. Çünkü Sasanilerin bu bölgede askeri güçleri bulunmakta²⁴⁶ ve bunlar Müslümanları sürekli tehdit ettiklerinden dolayı kontrol altında tutulmaları gerekmektedir. Ayrıca buradaki birliklerin heran Irak taraflarına saldırı düzenleme ihtimalleri vardı bu yüzden halife Hz. Ömer, Utbe b. Gazvan'ı bu bölgeye göndererek

²³⁹ el-Belâzûri; *Fütûhu'l-Buldân*, c. 1, s. 364.

²⁴⁰ İbnu'l-Esir; *El-Kâmil fi't-Tarih*; c. 2, s. 412.

²⁴¹ Halife b. Hayyât; *Tarihu Halife b. Hayyât*, s. 162.

²⁴² el-Belâzûri; *Fütûhu'l-Buldân*, c. 1, s. 366.

²⁴³ Halife b. Hayyât; *Tarihu Halife b. Hayyât*, s. 163.

²⁴⁴ Halife b. Hayyât; *Tarihu Halife b. Hayyât*, s. 168.

²⁴⁵ Yakut el-Hamevi; *el-Mucemu'l-Buldân*, c. 1, s. 178.

²⁴⁶ İbnu'l-Esir; *El-Kâmil fi't-Tarih*; c. 2, s. 496.

onun Farşlılarla mücadele etmesini istemişti. İslam ordusu, yaptığı hücumların ardından, Eblehe şehrini ve onun civarındaki bazı yerleri ele geçirerek, Farşlıların, Sevad bölgesindeki tehlikesini ortadan kaldırmıştı. Utbe b. Gazvan daha sonradan halifeye yazdığı mektubunda Eblehe'nin çok güzel bir liman şehri olduğunu ve buraya Çin'den, Hindistan'dan, Umman'dan, Bahreyn'den ve Fars'dan yük gemilerinin geldiğini belirtmişti²⁴⁷.

Ancak daha sonradan Sasanilerin meşhur yöneticilerinden olan Hürmüzan'ın bu bölgeye gelmesi, olayların seyrini bir anda döndererek, durum Müslümanların aleyhine olmak üzere değişmişti. Çünkü Hürmüzan'ın bu bölgede çok büyük bir nüfuzu bulunmakta ve buradaki halk onu oldukça sevmekteydi. Bunun üzerine Utbe, Sad b. Vakkas'dan yardım istemiş, oda Naim b. Mesutla, Naim b. Makrun'u kendisine yardıma göndermiştir. Ancak bundan daha önemli olan Ahvaz Arap'larının gelip Müslümanlara katılması olmuştur. Beni el-Am Arabi kabilesi başta olmak üzere birçok kabile gelerek, kendi kavimlerinden olan Müslüman Arap'larla birlikte savaşmaya başlamışlardı. Özellikle bu kabilerden bazılarının Menazir ve Nehri-Nir'i denilen yerlerde çıkarmış oldukları problemlerin, müslümanların, Hürmüzanla savaşması sırasında büyük yardımı olmuş ve Hürmüzan barış yapmaya mecbur kalmıştı. Hürmüzan'ın, kendisiyle yapılan antlaşmaya sadık kalmayarak Beni el-Am kabilesinin reisleriyle sınır yüzünden problem çıkararak antlaşmayı bozması üzerine Hz. Ömer, Utbeye, Beni el-Amm kabilesine yardıma gitmesini emretmiş ve neticede Farşlılarla – Müslümanlar arasında Ahvaz çarşısının köprüsü üzerinde şiddetli bir savaş meydana gelmişti. Müslümanlar, Tester ve Ahvaz çarşısına girerek Hürmüzan'ın geri çekilmesi sağlamış ve Ahvaz ile Tester'in geri verilmemesi şartıyla Hürmüzan'ın sulh isteği kabul edilmişti.²⁴⁸

Hz. Ömer, Farşlıların arasına fazla girmek istemiyor onlara dışarıdan müdahaleyi daha uygun görüyordu. Müslümanlar, bu dönemde Zağros dağlarının sınırlarına kadar ilerlemişlerdi ki buda Sevad (Mezopotamya) denilen bölgenin en son sınırlarını teşkil etmekteydi. Bu yerleri Sasanilerden, Celula ve Medain savaşıyla, kuzeyde yapılan Ahvaz mücadelelerinde ele geçirmişlerdi²⁴⁹.

---

²⁴⁷ İbnu'l-Esir; *El-Kâmil fi't-Tarih*; c. 2, s. 447-449.

²⁴⁸ İbnu'l-Esir; *El-Kâmil fi't-Tarih*; c. 2, s. 496-499.

²⁴⁹ Halife b. Hayyât; *Tarihu Halife b. Hayyât*, s. 170-174.

Hız Ömer, Âla b. Hadarami'yi, Haliç'in doğu sahiline yaptığı seferden dolayı herne kadar cezalandırılmışsa da, kendisininde asıl maksadı gemilerle birlikte buraya sefer düzenlemektir ancak o bunun için uygun zamanın gelmesini beklemekteydi. Neticede Hicretin 16./638 yılında Müslümanların Celula savaşında galip²⁵⁰ gelmesinin ardından Hz. Ömer, Bahreyn valisi Osman b. el-Âs'tan denizi geçerek Farslılara karşı savaşmasını emretmişti²⁵¹. El-Âs, çoğu Ezd'den olmak üzere, Rasib, Naciye, Abdu'l-Kays gibi kabilelerden topladığı ordusuyla birlikte Ceyfer adasından geçerek İbn Kevan adasına gitmiş ve buradaki Fars hakimini teslim almıştır. Daha sonra ise Gasam adasını ele geçirerek Farslıların, Arap topraklarının güney kısmında ki nüfuzlarını tamamen ortadan kaldırmıştır.

Müslümanların, Ahvaz'da yapmış olduğu mücadelelerin bu denli uzamasının en büyük nedeni Müslümanların bu tür savaşlara alışık olmamasıydı. Çünkü daha önce bu şekilde büyük kaleler, savaşan filler ve Farslıların kullandıkları diğer savaş araçlarını görmemişlerdi. Ancak Müslümanların maneviyatları, onları Farslılardan çok daha üstün duruma getirmiştir. Buda gösteriyorki Müslümanlar, Ahvaz'da ki savaşlarda Farslılara karşı başarılı olunca, birçok Arap kabilesi gelip Müslümanların safına katılmış ve İslam futuhatına katkıda bulunmuşlardır.

2. 3. Hz. Osman b. Avfan Dönemi Bahreyn ve Umman

Hız Osman, Hicri 23./644 yılda hilafeti devr almış ve onun hilafeti Hicri 35./656 yıla kadar devam etmiştir²⁵². Onun döneminde, kaynaklarda Arap Yarımadası'nın doğu kısmında kalan körfez bölgesi (Bahreyn, Umman) ile ilgili herhangi bir bilginin yanı sıra bu ikiye bölgeye atanan ve azl edilen valiler hakkında da pek bir bilgi bulunmamaktadır. Bunun en önemli nedenlerinden birisi ise İslam ordularının daha çok yönünü batıya doğru dönmüş olmalarıydı. Ancak Hz. Ömer, hilafeti Hz. Osman'a devretmeden önce, kendisinden sonra bütün valileri bir yıl süreyle görevde bırakmasını vasiyet etmiş, Hz. Osman'da onun bu vasiyetini yerine getirmişti²⁵³.

Hız Osman döneminde Bahreyn ve Umman'a ait tek bilgiye sadece İbni Kuteybe'nin kitab-ı Maarif'inde değinilmiştir ki o da Osman b. el-As'ın Bahreyn ve

²⁵⁰ İbnu'l-Esir; *El-Kâmil fi't-Tarih*; c. 2, s. 476.

²⁵¹ İbnu'l-Esir; *El-Kâmil fi't-Tarih*; c. 2, s. 506.

²⁵² İbnu'l-Esir; *El-Kâmil fi't-Tarih*; c. 3, s. 84.

²⁵³ İbn Sa'd; *et-Tabakatu'l Kübrâ*, c. 3, s. 359.

Umman valiliğini bırakarak Basraya gittiğidir²⁵⁴, ancak onun ardından Hz. Osman'ın buraya kimi atadığı konusunda herhangi bir bilgi yoktur.

Umman'ın yerel tarihi kaynaklarında ise, İbad b. el-Cülendi'nin Hz. Osman zamanının da Umman'a vali olduğu ve onun bu görevi Hz. Ali'nin hilafetine kadar devam ettirdiği belirtilmektedir²⁵⁵.

2. 4. Ali b. Ebu Talip'in Körfez Siyaseti

Hz. Ali, hilafeti devralır almaz Hz. Osman zamanında atanmış olan bütün valilerin görevlerine son vererek, Hicri 36./657 yılda onların yerine kendi seçtiği valileri tayin etmeye başlamıştır²⁵⁶.

Hz. Ali'ye biat edildiği zaman Bahreyn ve Umman'da kimlerin vali olduğu konusunda herhangi bir bilgi yoktur. Hz. Ali, hilafeti devr alınca, Bahreyn ve Yemame'yi Hz. Zübeyre, Yemen'i ise Hz. Talha'nın idaresine vermişti. Ancak Talha ve Zübeyr'in bu tayin işini akrabalık bağıyla ilişkilendirmeleri üzerine Hz. Ali bu kararından vaz geçerek onları bu valiliklerden azl etmiş ve ardından Ömer b. Seleme el-Mahzumî'yi Bahreyn'e vali olarak tayin etmiştir.²⁵⁷

Ömer b. Ebi Seleme'nin, Bahreyn'deki valiliği uzun sürmemiş ve Hz. Ali Sıffin savaşı dolayısıyla onu kendi yanına çağırıp yerine Numan b. el-Eclan'ı tayin etmiştir. Hz. Ali'nin, Ömer b. Seleme'yi görevden almasının herhangi bir sebebi yoktu sadece yapacağı savaş'ta onu yanında görmek istiyordu. Ebi Seleme, halifenin mektubu kendisine ulaşır ulaşmaz hemen Bahreyn'i terkederek onun yanına gitmiş ve Sıffin savaşı öncesinde yapılan Cemel muharebesinde de Hz. Ali'nin yanında olmuştu²⁵⁸.

Yeni vali Numan b. Eclan'ın, haraç mallarını kendi hesabına geçirmesi üzerine Bahreyn'liler bu durumu halifeye şikayet edince, Hz. Ali onu uyaran ve tehdit eden bir mektubu kendisine göndermişti. Hz. Ali bu mektubunda özetle şöyle diyordu:

“Halifeye ihanet etmeye heveslenen, nefisini ve dinini bazı kötü huylardan temiz kılmayan bir kişi, dünyada kendini ifsad etmiş olur. Üstelik üzerindeki bu ayıp uzun süre kötü ve kalıcı bir iz bırakır. Allaha kork! Çünkü sen iyiliklerle tanınmış bir aşiret'in

²⁵⁴ İbni Kuteybe; *el-Me'arif*, s. 269.

²⁵⁵ Muhammed Emin Abdullah; *Saltanatu'l-Umman*, Umman, 1983, s. 48.

²⁵⁶ et-Taberi; *Târîhu'l Umem ve'l-Mulûk*, c. 5, s. 161.

²⁵⁷ et-Taberi; *Târîhu'l Umem ve'l-Mulûk*, c. 4, s. 452; Halife b. Hayyât; *Tarihu Halife b. Hayyât*, s. 200.

²⁵⁸ ez-Zehebi; *Siyeru- A'lam El Nübela*, c. 3, s. 408.

mensubusun. Hakkında her zaman iyi bir intiba' bırakmaya çalış! Hakkında duyduğum haber gerçek ise, hatanı düzelt! Seninle ilgili iyi niyetimi değiştirme! Haracını topla sonra bana yaz ki, sana emrimi ve görüşümü bildireyim"²⁵⁹.

Bunun üzerine Numan başına gelecek olan şeylerden korkarak, Bahreyn'i terk edip yanında ki haraç mallarıyla birlikte Şam'da bulunan Muaviye'ye sığınmıştır²⁶⁰.

Hz. Ali'nin, Numan'dan sonra boşalan Bahreyn valiliğine kimi tayin ettiğini, Halife b. Hayyât'ın eserinde görüyoruz. Halife b. Hayyât, Bahreyn'e atanan valileri, Ömer b. Seleme, Numan b. 'Aclan ve Kudame b. 'Aclan el-Ansari olarak sıralamaktadır²⁶¹. Buradan anlaşılıyor ki Numan'ın buradaki valiliğini terk etmesinin ardından bu göreve Kudame getirilmişti. Bu iki kişi arasında ki isim benzerliği ise bunların belkide iki kardeş olduğuna bir işarettir.

Taberi ise bu olaydan sonra Hz. Ali'nin buraya birdaha herhangi bir yönetici atamadığını ve burayı, Yemen'de vali olarak bulunan Ubeydullah b. Abbas'ın idaresi altına verdiğini rivayet etmektedir.²⁶²

1. Hureyt b. Raşit el-Haricî İsyanı

Hicri 38 yılında Kufe'de isyan eden Hureyt, beraberinde ki üçyüz (300) kişilik grupta, Kufe'de bir çok insanı öldürmüştür. Bunun üzerine Kufe ehli bu isyana karşı biraraya gelerek, Hureyt'i ve yanındakileri Kufe'den çıkarmaya muvaffak olmuşlardı. Hureyt, kendisini bu durumdan zor kurtararak önce Basra'ya uğrayıp buradaki hazineyi soymuş ve ardından da Bahreyn'e ulaşmıştır. Asıl niyeti Umman'da karar kılmak olan Hureyt, Bahreyn'de de aynı şekilde hazineyi soyarak, Umman'a hareket etmiştir²⁶³.

Bu hareketin temel hüviyetini, Hureyt'in yapmış olduğu işlerden takiple anlayabiliyoruz. Hureyt, Basra ve Bahreyn'de ki Beytu'l-Mal'ı soyduktan sonra Umman'a gidip oradaki Haricî fırkalarıyla ilişkiye geçmişti. Çünkü o dönemde Umman, Haricî fırkalarının ana merkeziydi. Nitekim Hureyt'in, Hz. Ali ile olan diyalogları onun Haricî olduğuna işaret etmektedir. O, Hz. Ali'ye,"*Vallahi ey Ali, senin emrine itaat etmeyeceğim ve arkanda namaz kılmayacağım ve yarın senden ayrılacağım*" demişti.

²⁵⁹ el-Yakubi; *Tarihu'l-Ya'kubî*, c. 2, s. 177.

²⁶⁰ el-Yakubi; *Tarihu'l-Ya'kubî*, c. 2, s. 201.

²⁶¹ Halife b. Hayyât; *Tarihu Halife b. Hayyât*, s. 48.

²⁶² et-Taberi; *Târîhu'l Umem ve'l-Mulûk*, c. 5, s. 155.

²⁶³ el-Yakubi; *Tarihu'l-Ya'kubî*, c. 2, s. 194-195.

Bunun üzerine Hz. Ali ona cevaben, “*O zaman annen seni yitirir ve Rabbine asi olarak, vermiş olduğun sözü bozup ancak kendine zarar vermiş olursun*” demiştir²⁶⁴.

Hureyt, Umman’da büyük bir askeri güç oluşturmuş ve bu kuvvetlerin çoğunluğunu ise Beni Naciye, halifeye sadaka vermeyen guruplar ve yeni İslam’a girmiş olan Hristiyanlar teşkil etmekteydi. Hz. Ali’nin Umman valisi el-Huluv b. Avfan el-Ezdî bunlara karşı cephe alarak mücadeleye girişmişti ancak Hureyt çıkarttığı isyanda valiyi öldürerek, Beni Naciye kabilelerini dinden döndürmüştür. Bu gelişme üzerine Hz. Ali, Makal b. Kays el-Reyyahi’yi hazırlamış olduğu orduyla birlikte buraya göndererek onlarla savaşıp yok etmesini istemişti. Hz. Ali bu komutanla birlikte Umman ehline okunmak üzere bir de mektup yollamıştı. Bu mektubunda özetle, Murtedleri ve Hristiyanları ve Müslümanları, İslam’a ve onun emirlerine uymaya davet ediyor, ayrıca onları hayinlerden olmamaları konusunda uyarıyordu. Bütün bu uyarılara rağmen şayet eski durumlarında diretecek olurlarsa onlarla savaşacağını ifade ediyordu²⁶⁵. Makal’in, Hz. Ali’nin kendisine vermiş olduğu mektubu Umman ehline okuması, onlar üzerinde büyük bir tesir oluşturmuş ve kendilerine verilen emanı kabul ederek, Hureyt ve ashabını terk etmişlerdi. Makal b. Kays, daha sonradan ordusuna hitaben yapmış olduğu konuşmada “*sizler İslamdan dönen insanlar ile savaşacaksınız, onlar halifeye ettikleri biatı bozdular ve zekat vermeyi red ettiler, sizden bugün her kim öldürülürse mükafatı cennet olacaktır*” diyerek ordusunu gayrete getirmiş ve yapılan savaşta Hureyt başta olmak üzere birçok isyancı öldürülmüş ve savaşın ardından, Beni Naciye ve irtidat edenlerin kadın ve çocukları esir alınmıştır²⁶⁶.

Hz. Ali’nin Erdeşir’deki²⁶⁷ valisi Muskala b. Hubeyre eş-Şeybani bu esirlerin satılmasını üstlenerek bunlara 500.000 dirhem değer biçmişti. Ancak esirleri satarak bu paranın 200.000 dirhemini hazineye gönderen Muskal’a, geri kalanını ödeyemeyince kendisine verilecek cezadan korkarak Şam’a, Muaviye’nin yanına kaçmıştır²⁶⁸. Hz. Ali, bu kaçış haberini alınca onun evinin yıkılmasını emr etmiştir.

²⁶⁴ İbnu’l-Esir; *El-Bidaye ve’n-Nihaye*, c. 3, s. 183.

²⁶⁵ et-Taberi; *Târîhu’l Umem ve’l-Mulûk*, c. 6, s. 77.

²⁶⁶ et-Taberi; *Târîhu’l Umem ve’l-Mulûk*, c. 6, s. 74.

²⁶⁷ Erdeşir; Arap Haliç’inin doğu sahili boyunca uzanmakta olup, Şirvan, Cur, Siraf, Feyruz gibi şehirlerin dahil olduğu, Fars ülkesinde ki önemli yerleşim yerlerinden biridir. Yakut el-Hamevi; *el-Mucemu’l-Büldân*, c. 1, s. 146.

²⁶⁸ el-Yakubi; *Tarihu’l-Ya’kubî*, c. 2, s. 195; İbnu’l-Esir; *El-Kâmil fi’t-Tarih*, c. 3, s. 183.

Hız. Ali'nin körfez bölgesiyle ilişkieri oldukça iyi olup özellikle de Bahreyn'den olan Abdu'l-Kays ve Rabia kabileleriyle aralarında çok sıkı bir bağ bulunuyordu²⁶⁹. Bunlar Hız. Ali ile birlikte başta Sıffin olmak üzere Cemel ve Nehravan savaşlarına katılmışlardı. Abdu'l-Kays kabilesinden olan Saham ailesinin liderleri, Reşit el-Hicri (Bahreyn'in Hacer şehrinden) ve Haris b. Murre gibi şahıslar Hız. Ali'nin yanında yer almaktaydılar²⁷⁰.

Hız. Ali'nin, Cemel savaşı ardından bu kabilelere o kadar güveni artmıştı ki, Abdu'l-Kays kabilesinden olan kırk (40) kadına, erkek elbisesi giyindirip kılıç kuşatarak, onları Hız. Aişe ile birlikte Medine'ye göndermiştir. Hız. Aişe bunların kadın olduğunu ancak Medine'ye varınca öğrenmiş ve ardından Allaha şükür secdesi yaparak Hız. Ali'yi övmüştür²⁷¹. Bahreyn ehlinin Hız. Ali taraftarlığı, onun vefatının ardından da devam etmiştir. Abdu'l-Kays kabilesinin büyüklerinden ve şeyhlerinden biri olan Mesmaa b. Abdulmelik, imam Cafer es-Sadıkın en yakınlarından biri olmuş ve ondan bir çok hadisi şerif nakl etmiştir²⁷².

Bahreyn ehlinin Şii olmasının nedeni iki sebebe dayanmaktaydı. Birincisi, Bahreyn'e atanan valilerin Hız. Ali taraftarı oluşu (Eban b. Sait, Ömer b. Ebi Seleme, Mabet b. el-Abbas gibi) ve burada onun lehine faaliyetlerde bulunmuş olmalarıydı. İkincisi ise Abdu'l-Kays ve Rabia gibi kabilelerin, Hız. Ali'nin yapmış olduğu Cemel, Sıffin, Nehravan gibi savaşlarda onun yanında yer almaları ve onu desteklemeleriydi. Bu iki etken, Bahreyn'de ki Şiiiliğin arkasında yatan en önemli sebeplerdendir. Arap dünyasının günümüzde dahi Şii nüfusunun çoğunluğunu özellikle Bahreyn ve Haliç sahilindeki (Kuveyt, Umman) ülkeler oluşturmaktadır ki bu geçmişten gelen birikimin bir sonucudur. Ancak nevar ki Hız. Ali döneminde dahi Haliç mıntıkası şirkten tamamen temizlenememiş ve bazı bölgelerde put perestler ve mecusi guruplar varlıklarını devam ettirmişlerdir. Basra Körfezi, Dört Halife ve sonraki dönemlerde, askeri açıdan en önemli stratejik noktalardan biri olmuştur. Örneğin Bahreyn Hız. Ömer döneminde, İran tarafına (Fars) yapılan saldırılarda İslam ordusu için önemli bir askeri üst görevi görürken, yine Bahreyn ve Umman, Hız. Ali doneminde Sind bölgesine yapılmış olan fetihlerde İslam ordusunun hareket merkezi olmuştur.

²⁶⁹ Mahmud Behcet; *El-Bahreyn Daretu'l-Halic*, Bahreyn, 1963, s. 56.

²⁷⁰ Mahmud Behcet; *El-Bahreyn Daretu'l-Halic*, s. 57.

²⁷¹ el-Mesudi; *Mürücu'z-Zeheb ve Me'adinü'l-Cevher fi't-Tarih*, c. 2, s. 375.

²⁷² Mahmud Behcet; *El-Bahreyn Daretu'l-Halic*, s. 56.

İKİNCİ BÖLÜM

EMEVİ VE ABBASİ SALTANATINDA KÖRFEZE BAKIŞ

I. Emevilerin Körfez Siyaseti

1. Muaviye b. Ebu Sufyan Dönemi Basra Körfezi ve Buraya Atanan Valilerin Durumu

Muaviye ile Hz. Hasan arasında yapılan antlaşmanın ardından, dört halife döneminde İslam ordusunun ulaştığı bütün topraklar (Basra Körfezi'ndeki bölgelerde dahil olmak üzere) Emevi devletine boyun eğmiştir. Muaviye'nin hilafeti sırasında, Irak eyalet olup bu eyalate başta Basra olmak üzere, Haliç mıntıkası (batı ve doğu kıyılarıyla birlikte), Hind ve Sind bölgeleri, Pencap bölgesi, Horosan, Sicistan, Mavereünnehr beldeleri, Ahvaz, Dicle kasabaları ve Irak-ı Acem denilen yerler ve Irak-ı Arabi denilen Babil ve eski Asur²⁷³ denilen bütün topraklar bağlıydı ve bunların herbiri bu dönemdeki idari bölgelerdi.

Yapmış olduğumuz araştırmada Bahreyn, Yemame ve Umman'ın idari açıdan Basra vilayetine bağlı olduğu ve Bahreyn ile Umman'a vali tayininin de yine buradan yapıldığı anlaşılmaktadır. Özellikle Muaviye'nin buraya vali ve vergi toplayıcılarını tayin ettirirken belli bir siyaset takip ettiği ve bilinen yakın akrabalarının yanı sıra idari kabiliyetine güvenmiş olduğu Müslüman kimseleri atadığı bilinmektedir. Hicri 41./6622 yılda, kardeşi olan Utbe b. Ebi Sufyan'ı Basra'ya vali olarak atamış ancak kardeşi özür beyan ederek bu göreve gitmemiştir. Bunun üzerine Muaviye bu bölgeye vali olarak Abdullah b. Amr'i tayin etmiştir²⁷⁴. Abdullah b. Amr, Muaviye'nin oğlu Yezid'in kayın pederiydi ve bu yakınlığı onun Basra valiliğine getirilmesinde etkili olmuştu. Amr'in, valiliği sırasında yetkilerinin sadece Basray'la kısıtlı olduğunu ve kendisine idari açıdan bağlı bulunan Bahreyn ve Umman işlerine karışamayarak basiretsiz kaldığını ve Basra'da ki fesatın ve karışıklıkların arttığını görmekteyiz²⁷⁵. Amr'in basiretsizliği ve kudretsizliği üzerine Muaviye Hicri 45./666 yılda onu valilikten azl etmiş ve bu sıkıntılı vilayete karşı koyabilecek kudretli bir vali aramaya başlamıştır. Neticede Haris b. Abdullâh el-Ezdî bu göreve atanmış ancak dört ay gibi kısa bir süre içinde onunda

---

²⁷³ İbnu'l-Esir; *El-Kâmil fi't-Tarih*, c. 3, s. 222; Ebu'l-Fida; *El-Muhtasar fi Ahbari'l-Beşer*; c. 2, s. 99-100.

²⁷⁴ Halife b. Hayyât; *Tarihu Halife b. Hayyât*, s. 252, et-Taberi; *Târîhu'l Umem ve'l-Mulûk*, c. 6, s. 98.

²⁷⁵ ez-Zehebi; *Siyeru A'lami'n-Nubela*, c. 3, s. 304.

basiretsizliği anlaşılınca oda bu görevden azl edilerek onun yerine Hicri 45./666 yılda Ziyad b. Ebihi vali olarak atanmıştır. Haris'in valilikten azli onu oldukça etkilemiştir²⁷⁶. Ziyad b. ebihinin valiliğe getiriliş tarihi hakkında tarihçiler arasında ihtilaf bulunmaktadır. Bazı tarihçiler bunu Hicri 44. yıl, bazıları ise Hicri 46./667 yıl olarak belirtmektedirler²⁷⁷.

Muaviye daha sonra Bahreyn, Umman ve Sind bölgesini Basra vilayetine tabi kılmıştır.²⁷⁸ Ziyad b. Ebihi'nin Basra'ya gelmesiyle birlikte buradaki cemaatler ona isyan ederek valiliğini kabul etmemişlerdi. Basralılar, Yezid b. Bahili (Hutam) önderliğinde Hicri 46./667 yılında isyan etmişler ancak Ziyad onların bu isyanını basdırarak Hutam'ı Bahreyn'e sürmüştür. Ancak ne varki Hutam burada da rahat durmayarak isyan etmiş ve neticede Ziyad onu öldürerek bu isyana son vermiştir²⁷⁹. Muaviye döneminde, Ziyad b. Ebihi'nin valiliği sırasında, Bahreyn'e kimin görevli olarak atandığı hakkında kaynaklarda kesin bir bilgi yoktur ancak Belazuri, Muaviye'nin buraya Mervan b. Hakem'i tayin ettiğini yazmaktadır fakat tarihini vermemektedir²⁸⁰. Mervan'ın buraya tayin edilmeden önce Hicri 43./664 yılda Medine'de vali olduğunu görmekteyiz²⁸¹.

Şayet yukarda verdiğimiz bu bilgi doğruysa Mervan'ın, Bahreyn'deki valiliğinin başlangıcı Hicri 43 veya 45 (664-666) senesi olmalıdır. Çünkü Medine'deki görevinden azl edilir edilmez oraya gitmiş olması gerekir. Bu dönemde Abdullh b. Amr, Basra valisiydi, daha önceden de bahs ettiğimiz üzere Muaviye, Bahreyn ve Umman'a vali tayin etme yetkisini ona vermemişti. Bu yüzden onun Medine'deki görevinden azlinin ardından Bahreyn'e vali tayin edilmesi doğru olsa gerektir.

Muaviye b. Ebi Süfyan dönemiyle ilgili olan kaynaklarda Umman ile Dımaşk arasında herhangi bir ilişkinin olduğunu gösteren (valilerin tayini azli veya onların isimleriyle ilgili) bir bilgi mevcut değildir. Bu dönemde Umman'la ilgili herhangi bir bilgi rastalanamayışı Emevilerin o bölgede nüfuzlarının henüz olmadığını gösteren

²⁷⁶ et-Taberi; *Târîhu'l Umem ve'l-Mulûk*, c. 6, s. 123.

²⁷⁷ İbnu'l-Esir; *El-Kâmil fi't-Tarih*, c. 3, s. 222; Muhammed Halid Salim; *Cezâretu'l-Feyleke Lemahatu't-Tarihîyye ve'l-İctimâiyye*, Kuveyt, 1980, s. 37.

²⁷⁸ İbnu'l-Esir; *El-Kâmil fi't-Tarih*, c. 3, s. 223.

²⁷⁹ et-Taberi; *Târîhu'l Umem ve'l-Mulûk*, c. 6, s. 129.

²⁸⁰ el-Belâzûri; ; *Ensâb'ul-Eşrâf*; c. 5, s. 126.

²⁸¹ et-Taberi; *Târîhu'l Umem ve'l-Mulûk*, c. 6, s. 98-121.

bir kanıt olarak kabul edilebilir. Veya burada ki gelişmeler Emevilerin istediği şekilde yürümekteydi.

Umman tarihi hakkında yazan Ummanlı tarihçilere görede Muaviye b. Ebi Süfyan döneminde Emevilerin burada herhangi bir nüfuzları yoktu²⁸².

Muaviye b. ebi Süfyan döneminde Arap Haliç'ine genel olarak baktığımızda sükunet hakimdir. Çünkü Basra valisi Ziyad b. Ebihi bu bölgelerde sukuneti sağlamayı başarmış, Abdullah b. Amr döneminde var olan anarşiye son vererek sadece Basra'da olan sorunları çözmekle kalmamış, Irak'a idari açıdan bağlı olan diğer bölgelerde (Sicistan, Horasan, körfez bölgesi) istikrarı getirmiştir. Ziyad'ın gücünü ve muafakiyetini söylediği şu sözden gayet iyi anlayabiliriz;

"Eğer benimle Horasan arasında bir dağ kaybolursa onu alanı bilirim"

Halbuki, Horasan bölgesi Basra'dan uzak olmasına rağmen, Arap Haliç'i çok daha yakındır.

Ziyad b. Ebihi'nin büyük bir siyasi ihtirası bulunmaktaydı. Onun bu ihtirasını Muaviye'ye söylediği şu sözden anlamaktayız;

"Ben Irak'ın kuzeyini ve doğu tarafını zapt ettim"

Muaviye bu söz üzerine onun ne istediğini anlamış ve Yemame ile etrafını içine alan Aruz bölgesini onun idaresine vermiştir²⁸³. Coğrafyacılara Aruz bölgesini, Bahreyn, Yemame, Irak ile Ceziretu'l-Fıratıye'yi içine alan topraklar olarak tanımlamaktadırlar²⁸⁴. Daha sonra Muaviye, Hicaz'ın idaresinide Ziyad'ın emri altına vermiştir.²⁸⁵

Bahreyn ve Yemame direkt olarak Muaviye'ye bağlı olan bir valilikle ediliyordu. Bunun delili ise bu bölgelerin yıllık 15.000 Dirhem olan haracının Dımaşk'a gönderilmesi²⁸⁶.

İstikrar ve sükunetin Haliç mıntıkası üzerinde yerleşmesi Muaviye'ye bu bölgelerden yararlanabilmesi ve devletin ihtiyaçlarını karşılayabilmesi için yeni

²⁸² Renaut B.A; *Out Times Of Genaral History For Easten Students*, Londra, 1909, s. 205.

²⁸³ et-Taberi; *Târîhu'l Umem ve'l-Mulûk*, c. 6, s. 126.

²⁸⁴ et-Taberi; *Târîhu'l Umem ve'l-Mulûk*, c. 6, s. 126.

²⁸⁵ el-İstahri; *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, s. 23, İbn Havkal; *Kitabu Sureti'l-Arz*, s. 69.

²⁸⁶ et-Taberi; *Târîhu'l Umem ve'l-Mulûk*, c. 6, s. 126.

imkanlar doğurmuştur. Hicri 50./670 yılda, Haliç sahillerinde yerleşmiş olan ve daha öncede bahs etmiş olduğumuz Zut kabilesinin belli bir kısmını Şam sahillerini korumaları için kendisine gönderilmelerini istemişti²⁸⁷. Bu kabile mensupları oraya ulaştıklarında bunları Antakya'ya yerleştirmiştir²⁸⁸. Zut kabilesi bu bölgede iyi işler yapmışlardır ancak konumuzla ilgili olmadığı için bu konuya değinmiyoruz. Bu kabilenin ilk vatanlarının ise Sind bölgesi olduğu bilinmektedir²⁸⁹.

İkinci delil olarak, Muaviye döneminde Haliç bölgesinden ona çeşitli madenler ve değerli taşlarla süslenmiş putlar (heykeller) gönderilmişti. Buda İslam ordusunun Sakaliye adasını feth etmesinin ardından gerçekleşmiştir. Muaviye bunların Hindistan'a götürülüp satılarak kazanç elde edilmesini istemiştir. Haliç bölgesinin Çin, Hindistan ve Uzakdoğu ülkeleriyle çok geniş bir ticaret ağının olduğu bilinmektedir²⁹⁰. Belazûri'nin naklettiği bu haber eğer doğruysa Muaviye'nin bunları İslam akidesi gereğince yok etmesi gerekirdi çünkü İslam'a göre bunlardan kazanç elde edilmesi caiz değildi.

Ziyad b. Ebihi, Hicri 53./673 yıla kadar Basra'da ve buraya bağlı olan bölgelerde, vali olarak yaşamını sürdürmüştür. Ziyad'ın ölümüyle birlikte Muaviye b. ebi Süfyan, Basraya vali olarak Sumre b. Cundub'u atamıştır. Ancak onun valiliği bir rivayete göre 18 ay bir rivayete göre ise 6 ay sürmüştür ve Muaviye onu azl ederek yerine Abdullah b. Amr b. Gaylan'ı getirmiştir. Ardından onuda çok kısa bir süre sonra azl ederek Hicri 55./675 yılda Ubeydullah b. Ziyad'ı getirmiştir. Bu azil ve atamalar sırasında ise Bahreyn'de kimin amil olarak bulunduğu hakkında herhangi bir bilgi mevcut değildir²⁹¹. Bu bölgedeki durum Muaviye b. ebi Süfyan'ın ölüm tarihi olan Hicri 60. yıla kadar devam etmiştir²⁹².

2. Yezid b. Muaviye'nin Körfez Siyaseti

Muaviye'nin ardından yerine geçen oğlu Yezid döneminde, Körfez bölgesinin nasıl bir bağla hilafet merkezi olan Dımaşk'a bağlandığı hakkında herhangi bir bilgi yoktur. Bu durumun sebebi ise İslam şehirlerinde olan siyasi karışıklıklar ve Yezid'in kendisine karşı olan muhalifleriyle (Hz. Hüseyin, Abdullah b. Zubeyr... gibi)

²⁸⁷ el-Yakubi; *Tarihul Yakubi*, c. 6, s. 233.

²⁸⁸ el-Mesudi; *et-Tenbih ve'l-İşraf*, Kahire, 1938, s. 307.

²⁸⁹ el-Belâzûri; *Fütûhu'l-Buldân*, c. 1, s. 192.

²⁹⁰ el-Belâzûri; *Fütûhu'l-Buldân*, c. 1, s. 278.

²⁹¹ el-Belâzûri; *Fütûhu'l-Buldân*, c. 1, s. 192.

²⁹² et-Taberi; *Târîhu'l Umem ve'l-Mulûk*, c. 6, s. 164.

uğraşmasıdır. Abdullah b. Zubeyr'in isyanı, Abdülmelik b. Mervan dönemine kadar devam etmiştir.

Ancak biliyoruz ki bu sırada Ubeydullah b. Ziyad, Arap Haliç'inde sukuneti sağlamış ve Bahreyn ile Umman'a isimlerini ve tayin tarihlerini bilmediğimiz görevliler atamıştır²⁹³.

Bahreyn ehli, Ali b. Ebi Talip ve Ehl-i Beyt taraftarlığıyla bilinmekteydi. Özellikle Abdu'l-Kays ve Rabia kabileleri Hz. Ali ile birlikte Cemel, Sıffin ve Nehrevan savaşlarına katılmışlardı.²⁹⁴ Abdu'l-Kays kabilesinden bir kısmının ise Basra'da yaşadığını görmekteyiz. Bunlar, Hz. Hüseyin'in, Yezid'e karşı isyan etmesi esnasında Hz. Hüseyin ile birlikte hareket etmişlerdir. Kaynaklarda, Basra'da yaşayan ve Abdu'l-Kays kabilesine mensup olan Mariye adlı bir kadının evinde gizli toplantıların yapıldığı ve bu toplantılara katılan Yezid b. Nubeyd ve oğulları Abdullah ve Ubeydullah'ın, Ebdah denilen yerde Hz. Hüseyin'e katılarak aşure günü onunla birlikte şehit oldukları zikredilmektedir²⁹⁵.

Kufe şehri, Emevi yönetimine karşı baş kaldırırların ve muhalefetin en sert olduğu yerlerden biriydi. Halife Yezid, Basra valisi olan Ubeydullah b. Ziyad'a, Hz. Hüseyin taraftarlarını ve sempatanlarını, Bahreyn'de yer alan Zara'ya sürmesini emr etmiştir.²⁹⁶ Muhaliflerin Bahreyn tarafına sürülmesi Yezid döneminde bu bölgenin Emevi idaresine boyun eğdiğini göstermektedir. Ancak kaynaklarda Yezid yönetimi ile Bahreyn arasında ki ilişkiye ait herhangi bir bilgi veya buraya atanan görevlilerin isimleri veya tayin tarihleri hakkında bir bilgi yoktur. Ancak iki taraf arasındaki ilişkilere dair şöyle bir bilgi mevcuttur. Yezidin ordusu Medine'ye girip buradaki isyanları bastırdıktan sonra Bahreyn ehlinde olan 400 kişilik bir ticaret gurubu bulmuştur ki bunlar özellikle İtır (koku) ticaretiyle uğraşıyorlardı. Medine ehli bunları Yezid'in ordusuna karşı savaşmaları için zorlamış ve bunlarda, istemeden de olsa bu savaşa katılmışlardı. Denilmektedir ki bu gurup kendilerine verilen sancakla birlikte savaşa iştirak etmişler ancak daha sonradan savaştan çekilerek sancaklarını olduğu gibi bırakmışlardır. Yezidin ordusu Medinelilere üstünlük sağlayınca ordu komutanı olan Muslim b. Ukbe bu sancağın kime ait olduğunu sormuş ve onlarda bunun Darinlilere

²⁹³ et-Taberi; *Târîhu'l Umem ve'l-Mulûk*, c. 6, s. 180.

²⁹⁴ et-Taberi; *Târîhu'l Umem ve'l-Mulûk*, c. 6, s. 168.

²⁹⁵ et-Taberi; *Târîhu'l Umem ve'l-Mulûk*, c. 6, s. 198.

²⁹⁶ Yakut el-Hamevi; *el-Mucemu'l-Büldân*, c. 3, s. 126.

yani Bahreynli ticaret gurubuna ait olduğunu belirtmişlerdi²⁹⁷. Burada, Bahreyn'lilerin bayrağından maksat, Darin bayrağıdır ki buda Bahreyn'de olan en meşhur limanlardan biriydi. Coğrafyacılara tanımına göre Darin; denizde olan bir ada olup sahile olan uzaklığı bir gün bir geceydi.

Bahreyn'lilerin bu savaşa katıldıklarını öğrenen Yezid onlardan 400.000 dirhem para cezası talep etmiştir²⁹⁸.

O zaman burada şu soruyu sormak gerekiyor, Bahreyn'liler neden bu savaşa katılmadılar? Acaba onlar savaşmayı bilmeyen tüccarlar mıydı yoksa bu bölgede yabancı olduklarından bu savaşa taraftar olmak mı istemediler? Sebep herne olursa olsun bu büyük ticaret topluluğunun Medine'de olması bize gösteriyorki Medine ile Bahreyn arasında sağlam bir ticaret ilişkisi bulunmaktaydı. Zaten Medine, Arap Yarımadasının hem dini hemde bunun yanı sıra önemli ticaret merkezlerinden biriydi ve bu iki bölge arasında ki ilişkilere Hz. Muhammed döneminde de tanık olmuştuk.

II. Basra Körfezi Üzerinde Zübeyrîler, Emeviler, Muhtariye ve Haricîlerin Etkisi

Yezid'in ölümünden sonra hilafet oğlu ikinci Muaviye'ye kalmıştı ancak o hilafeti terketmişti. Onun dileği, hilafetin Hz. Ali'nin soyuna dönmesiydi ancak bu isteği gerçekleşmemiştir. Bütün bu gelişen olaylar, Mervan'ı Emevilerini, büyük siyasi hırs sahibi olan ve kendisini hilefete layık görerek Mekke'yi kendi hilafeti için merkez edinmiş bulunan Abdullah b. Zubeyr ile askeri çatışmaya götürmüştür.

İkinci Muaviye'nin hilafetten çekilmesi Abdullah b. Zubeyr için iyi bir fırsat olmuş, Mekkelilerden başka Medineliler de ona biat etmiştir. Bunun yanı sıra Ürdün hariç, doğu ve batıdaki bütün İslam şehirleri ile Haliç bölgesi ona boyun eğmiş ve kendisinde Emirülmü'min lakabını almıştır²⁹⁹. İbni Zubeyr, Medine'deki Emeviler üzerinde baskı kurup sıkışdırarak onları Şam'a sürmüştü. Emevilerin dayanağı Mervan b. Hakem olmuş ve O gelene kadar da Şam istikrara kavuşmamıştı. Mervan'ın buraya gelmesiyle Şam'da ki durum kontrol altına alınmış ve ona biat edilmiştir³⁰⁰. Böylece İslam dünyasında iki halife ortaya çıkmıştı ancak Mervan'ın halifeliği dokuz ay

²⁹⁷ Yakut el-Hamevi; *el-Mucemu'l-Büldân*, c. 2, s. 432.

²⁹⁸ el-Belâzûri; *Ensâb'ul-Eşrâf*, c. 4, s. 43.

²⁹⁹ el-Belâzûri; *Ensâb'ul-Eşrâf*, c. 4, s. 44.

³⁰⁰ el-Yakubi; *Tarihu'l-Ya'kubî*, c. 2, s. 225.

sürmeyecek kadar kısa olmuştur. Mervan, Şam'a boyun eğdirdikten başka Haliç bölgesine ve Irak'ın cüzlerinede nüfuzunu yaymıştır. Ancak ilginç olan durum bu dönemde iki taraf arasında olan sıkıntılı durumlara rağmen Mervan b. Hakem özellikle Haliç bölgesiyle ilgilenmiş ve hakimiyetini buraya yaymayı başarmıştır. Mervan, oğlu Abdulmeliki ise Bahreyn'e vali tayin etmiştir. Abdulmelik, dönemin Bahreyn'de ki en büyük şehri olan Hacer'i kendisine hükümet merkezi edinmiş ve babasının ölümünün ardından da Şam'a gelerek hilafeti almıştır³⁰¹. Yukarıda da değindiğimiz üzere Mervan'ın özellikle Haliç mıntıkasıyla ilgilenerek buraya kuvvetler yollaması ve burayı kontrolü altına alması İbni Zubeyr'in bu bölgedeki nüfuzunu kırmış ve ardından onun Bahreyn'i terkederek diğer bölgelerdeki gücünüde zayıflamasına neden olmuştur³⁰².

Abdülmelik b. Mervan hernekadar Bahreyn üzerine amiller tayin etmiş olsada buradaki durum Necde b. Amr yüzünden sakinleşmemiştir. Bahreyn ehli, özellikle de Abdu'l-Kays kabileleri, Haricî nüfuzuna karşı oldukça sert bir şekilde mücadele etmiştir. Haricîlerin bu bölgedeki faaliyetleri üzerine Bahreyn'deki Abdu'l-Kays kabileleri toplanarak bunlarla savaşıma karar vermişlerdir ancak buradaki bir diğer kabile olan Ezd'liler, Haricî mezhebine bağlı olduğundan bu savaşın dışında kalarak Abdul-Kays kabilesini yalnız bırakmışlardı. Neticede Haricîlerle, Abdu'l-Kays kabilesi, Katif şehrinde karşılaşmış ve bu savaşta Kays'luların bir çoğu öldürülmüştür. Haricî lideri Necde, onların kadınlarını esir aldıktan sonra, oğlu Matrah'a kaçanları yakalaması için emir vermişti. Matrah, Suveyir³⁰³ denilen yerde onlara kavuşmuş ancak burada yapılan ikinci muharebede Kayslılar, intikamlarını alarak Necde'nin oğlu Matrah'ı öldürmüşlerdir. Bu gelişme üzerine Haricî'ler, ikinci bir ordu hazırlayıp sahil boyuna göndererek bölgeyi nüfuzları altına almışlardır³⁰⁴.

Böylece Bahreyn Hicri 60./680 yılda Sunni'ler ile Haricî'ler arasındaki savaşlara sahne olmuştu. Bahreyn ehlinin Haricîlere karşı yapmış olduğu direnişe ilaveten Abdullah b. Zubeyr'in kardeşi olan Basra valisi Musab b. Zubeyr, Hicri 69./689 yılda Bahreyn'e Abdullah b. Emir el-A'ver komutasında, Haricîlerle savaşmaları üzerine bir ordu göndermişti. Haricîlerin merkezi olan Katif şehrine yönelen bu ordu, Necde

---

³⁰¹ İbni Kuteybe; *el-Me'arif*, s. 355.

³⁰² et-Taberi; *Târîhu'l Umem ve'l-Mulûk*, c. 7, s. 88-89.

³⁰³ Suveyir: Bahreyn'in kuzey kısmında, Ben-i Tağlib kabilesine ait su kuyularının bulunduğu bölgeydi.

³⁰⁴ Mahmud Behcet; ; *El-Bahreyn Daretu'l-Halic*, s. 66.

tarafından geri püskürtülmüştür. Musab bunun üzerine ikinci kez bir ordu hazırlatmış ancak her seferinde Necde bu orduları mağlup etmiştir. Bu durum Haricîlerin gücünü açıkça gösteren delillerden biri olup, gün geçtikçe Necdenin Arap Haliç’inde ki nüfuzu büyümeğe başlamıştı³⁰⁵.

İslam devletinin içinde bulunduğu durum, Haricî fırkalarını cesaretlendirerek onlara nüfuzlarını belli bir güce ulaştırmalarını sağlayacak yeni alanlar açmıştır. Çünkü İslam toprakları, nüfuz bölgelerine ve küçük devletçiklere bölünmüştü. Şam, Abdulmelik b. Mervan’ın, Hicaz ve Irak, Abdullah b. Zubejr’in, Horasan, Abdullah b. Zubejr’in vali tayin ettiği Abdullah b. Hazm’ın, Yemame ve Bahreyn gibi bölgeleri içine alan Aruz bölgesi ise Necde b. Amr’ın hükmü altındaydı.

Bu siyasi karışıklık, bu iki yönetime karşı (Emevi ve Zubejriye) direnen hareketlerin çıkmasına neden oldu.

Bütün bu sıkıntılı olaylar, neticede birbirlerine karşı çekişen gurupları ortaya çıkarmış veya bütün bu guruplara karşı gelen yeni hareketlerin doğmasına sebep olmuştu. Nitekim Haricîlerin durumu buna en güzel örnektir. Necde b. Amr beş yıl hüküm sürmüştü ve sonunda Ebu Fedik ile Abdullah b. Sevr b. Kays b. Salebe ona karşı isyan etmişlerdi.

Naif b. Erzenin tabileri olan Ezarikalılar ise, Haricîlerin en şiddetli fırkası olup bunlarla Necde arasında güçlü bir muhalefet bulunmaktaydı. Necdenin oğlunun Hz. Osman b. Avfan’ın oğlunu satın alarak azat etmesi ve daha sonrasında da Abdulmelik b. Mervan’a göndermesi Ezraklıların akidelerine ters düştüğü için onlarla Necde arasında ihtilaf çıkmıştı³⁰⁶. Ayrıca bir diğer sebep Nafi’nin, akidede kendisine muhalif olan Müslümanların çocuklarını öldürmek istemesi ancak Necde’nin ise buna karşı çıkmasıydı. Bu sebeplerden ve daha başka nedenlerden dolayı Haricîlerin bir çoğu Necdeyi terk etmiş ve o kendisine tabi olan çok az bir kişiyle kalmıştır ki bunlarada Necdat ismi verilmiştir. Ya’kubî bu olayı ; “*Necde’den, Haricîlerin kabul etmediği bir çok iş zuhur etmişti*”, diye yorumlamaktadır³⁰⁷.

³⁰⁵ el-Yakubi; *Tarihu’l-Ya’kubî*, c. 2, s. 272.

³⁰⁶ İbn-i Ebul Hadid; *Şerhu Nehcu’l-Belâğa*, c.1, s. 134.

³⁰⁷ el-Yakubi; *Tarihu’l-Ya’kubî*, c. 2, s. 273.

Necde'nin, Bahreyn'deki yönetimden uzaklaştırılmasından sonra Abdullah b. Zubeyr, Bahreyn'i Haricîlerin elinden kurtarmak için tekrar girişimde bulunmuştu³⁰⁸. Ancak içinde bulunduğu koşullar Abdullah b. Zubeyr'e bu iş için yeterli vakti vermemiş ve neticede Haricîler, Haliç bölgesi ve dışında rahatça hareket etme imkanını bulmuşlardır. Bu dönemde Emeviler ise Basra'nın askeri açıdan ne kadar önemli olduğunun farkına vararak burayı ele geçirmenin öncelikle Haliç bölgesinde kontrolü sağlamakla mümkün olacağını anlamışlardı. Bunun üzerine Abdumelik b. Mervan, Halit b. Useyd komutasında bir ordu hazırlayıp Basra'ya göndermiştir. Halit b. Useyd, Musab'ın bu esnada şehirde olmamasından faydalanarak şehre girmeyi başarmıştı. Özellikle Emevi ordusunun şehre girmesinde, Bahreyn'li ve Katar'lı olup Basra da oturan kişilerin yardımı olmuştu. Musab şehre döndüğünde bu olayı haber alınca onları cezalandırarak, her birine yüz sopa vurulmasını, güneşin altında üç gün oturtulmalarını, saçlarının traş edilmesini, evlerinin yıkılmasını ve bunların herbirinin Basra sokaklarında dolaştırılmalarını emr etmiştir. Bu kişiler arasında Bahreyn'den olan Hakem b. Munzir b. el-Carut, Abdullah b. Fezzâle ez-Zahremi ve Hacer şehrinde olan Abdullah b. Ebi'l-Âs gibi önemli şahsiyetler bulunmaktaydı³⁰⁹.

İbni Zubeyr, Bahreyn'i Haricîlerden geri almak için girişimlerini devam ettirmiş ve Hicri yetmiş beşinci yılda Basra valisi Musab, Abdurrahman el-İskafi komutasında bir orduyu Bahreyn'e yollamış ancak bu ordu Haricî lider Ebu Fedik'in karşısında duramayarak geri çekilmek zorunda kalmıştır³¹⁰.

İbni Zubeyr'in, Haliç üzerinde yaptığı bütün bu başarısız denemeler onun bu bölgedeki gücünün zayıflamasına neden olmuştu. Neticede bu zaafiyet sadece Haliç mıntıkasıyla sınırlı kalmayarak, Basra ve bütün Irak şehirlerini kapsamıştır. Neticede bu durum Abdullah b. Zubeyr'in, hilafetinin merkezi olan Hicaz'ı kaybetmesine kadar varmıştır. Böylelikle Emeviler bölgedeki tek söz sahibi konumuna gelerek, Haricîlerin hakim olduğu Haliç mıntıkası hariç bütün İslam şehirlerinin kontrolünü ele almışlardır. Abdumelik b. Mervan, Haliç'teki üstünlüğünde ele geçirmek için Haricîlerin takibine önem vermiş ve onları bulduğu yerde öldürtmüştü. Abdumelik b. Mervan, Bahreyn'de Haricîlere karşı harekete geçmeden önce, Basra'da ki güvenliği tamamen kontrol altına

³⁰⁸ Halife b. Hayyât; *Tarihu Halife b. Hayyât*, s. 313.

³⁰⁹ et-Taberi; *Târîhu'l Umem ve'l-Mulûk*, c. 7, Beyrut, 1962, s. 183.

³¹⁰ Halife b. Hayyât; *Tarihu Halife b. Hayyât*, s. 267.

almak istemiş ve bu amaçlarda buraya Halit b. Abdullah b. Usayd'ı vali olarak tayin etmiştir. Halit, burada ki durumu kontrolü altına aldıktan sonra bir ordu hazırlayıp kardeşi Ümeyye'nin komutasına vererek Hicri 72./692 yılda Bahreyn'e göndermişti. Ancak Ebu Fedik bu orduyu geri püskürttürek, komutan Ümeyye'nin hanımı dahil olmak üzere kadın erkek bir çok esir ve ganimet ele geçirmiş, komutan Ümeyye ise hızlı bir şekilde kaçarak Basra'ya geri dönmüştü. Bu savaş tarihe Yevm'i Merdayi Hacer ismiyle geçmiştir³¹¹. Emeviler bu savaşın ardından yılmayarak Bahreyn'de hakimiyet kurma mücadelesini devam ettirmişti. Basra valisi Abdullah b. Useyd, Hicri 73./693 yılda tekrar bir ordu hazırlayarak, Ömer b. Ubeydullah b. Muammer komutasında Bahreyn'e göndermiştir³¹². Bu ordunun çoğunluğu ise Kufe ehlinde meydana gelmekteydi³¹³. Haricîler yapılan mücadelede mağlup edilerek liderleri Ebu Fedik öldürülmüş ve Ubeydullah, Ümeyye'nin hanımıyla diğer esirleri de alarak Basra'ya geri dönmüştü³¹⁴.

III. Bahreyn'de Emevilere Karşı Çıkan İsyanlar

Bahreyn'deki olaylar, Haricîlerin yok edilmesinden sonra da istikrara kavuşmamış ve devam etmişti. Abdulkay b. Mazin oğullarından olan Davud b. Numan Hicri 75./695 yılında Bahreyn'de isyan etti. Bu dönemde Abdulmelik b. Mervan, Haccac b. Yusuf es-Sakafîyi Irak'a vali olarak atamıştı. Haccac bazı idari değişiklikler yaparak Halit b. Abdullah b. Useyd'i Basra valiliğinden azl ederek onun yerine el-Hakem b. Eyub b. el-Hakem es-Sakafî'yi tayin etmiş ve ona ilk iş olarak Davut ile savaşmasını emr etmiştir. el-Hakem ise hazırlamış olduğu orduyu Ubad b. Husayn komutasında oraya göndererek bu isyanı bastırmayı becermişti³¹⁵. Bu isyanının, iktisadi sebeblere dayandığı ve Davut'un, Basra'nın bostanlarına göz dikerek kendi tabilerininide bu şekilde davet ettiği belirtilmektedir³¹⁶. Ancak tarihçiler, Bahreyn'de ki bu isyanı sadece bununla sınırlandırmayarak asıl sebebin şehircilik ve bedevilik arasındaki iktisadi farktan kaynaklandığını söylemektedirler. Çünkü çölde yaşayan insanlar çölün beraberinde getirmiş olduğu zorluklara bağlı olarak fakir bir yaşam sürmekte, sahilde

³¹¹ İbnu Abdurabih; *el-İkdu'l-Ferîd*, c. 1, s. 142.

³¹² et-Taberi; *Târîhu'l Umem ve'l-Mulûk*, c. 7, s. 205.

³¹³ el-Yakubi; *Tarihu'l-Ya'kubî*, c. 2, s. 273; el-Belâzûri; *Ensâb'ul-Esrâf*, c. 4, s. 164.

³¹⁴ el-Yakubi; *Tarihu'l-Ya'kubî*, c.2, sf. 273; et-Taberi; *Târîhu'l Umem ve'l-Mulûk*, c. 7, s. 205.

³¹⁵ el-Yakubi; *Tarihu'l-Ya'kubî*, c. 2, s. 273.

³¹⁶ Halife b. Hayyât; *Tarihu Halife b. Hayyât*, s. 328.

yaşayanlar ise denizcilik ve ticaretle uğraştıklarından dolayı daha rahat bir yaşam sürmekteydiler. İşte bundan dolayı ortada bir dengesizlik ve sorun bulunmaktaydı.

Bahreyn'de ki Haricî ve Davut b. Numan isyanının bastırılmasının ardından Abdulmelik b. Useyd b. el-Ahfes b. Şureyk es-Sakafî, Bahreyn'e yönetici olarak atanmıştır. Haccac es-Sakafî kendiside o kabileye mensup olduğundan dolayı idari açıdan bu kabileye çok güvenmekte ve valileri bu kabileden atamaktaydı. Haliç bölgelerine gönderilen bu görevlilerin atanması, Basra valisi vasıtasıyla oluyordu. Haccac, belli bir süre sonra Abdulmelik b. Useyd'i azl ederek onun yerine Sinan b. Selam Hasan es-Useyd'i atamış fakat çok kısa bir süre sonra burada azl ederek Ziyad b. Rebi' el-Haris'i atamıştır. Ancak daha sonra buda azl olunarak Hicri 78 yılında Muhammed b. Sasa el-Kilab'ı atanmıştır³¹⁷. Bu hızlı azl ve atamalar sebeb belirtilmeksizin yapılmıştı.

Yeni vali daha Bahreyn'e ulaşmadan el-Reyyan Nekri liderliğinde yeni bir isyan patlak vermişti. Hangi kabileye mensup olduğu kesin olarak bilinmemekle beraber bu kişinin Abdul-Kays kabilesine mensup olduğu tahmin edilmektedir. Haccac yeni valiye Nekri ile savaşmasını emr etmiş ve bunun üzerine vali hazırlamış olduğu orduyla birlikte Bahreyn'e gitmiştir. Haccac bu ordunun zafer kazanacağından şüphe duyduğu için Yezid b. Kebşe komutasında hazırlamış olduğu ikinci bir orduyla bunu takviye etmeyi düşünmüştür. Bu durumda isyanın boyutunu ve büyüklüğünü göstermesi açısından oldukça önemlidir. Ancak ilk ordu Bahreyn sahil şeridindeki Tab³¹⁸ denilen yerde bozguna uğramış ve İbni Sasa askerlerinin geri kalanını alarak valiye geri dönmüştür. Yezid b. Kebşe ise yoluna devam ederek Reyyan el-Nekriyle karşılaşmış ve iki taraf arasında çıkan savaşta Yezid, Reyyan'ı mağlup ederek öldürmüş ve ardından Irak'a geri dönmüştür³¹⁹. Haccac, Katan b. Ziyad b. Rabi'a el-Harisi, yönetici olarak Bahreyn'e göndermiş ancak yeni valinin buraya gelmesinin ardından Hicri 80./700 yılda Davut b. Amil liderliğinde Emevi idaresine karşı tekrar bir isyan çıkmıştır. Yeni vali bu isyani bastırarak Davut b. Amil'i öldürmüştür. Katan b. Ziyad, Bahreyn'de ki bu

³¹⁷ Halife b. Hayyât; *Tarihu Halife b. Hayyât*, s. 356.

³¹⁸ Yakut el-Hemavi; *el-Mucemu'l-Büldân*, c. 4, s. 76.

³¹⁹ Halife b. Hayyât; *Tarihu Halife b. Hayyât*, s. 356.

göreve, Abdülmelik b. Mervan ve onun oğlu Velid'in hilafeti boyunca uzun bir süre devam etmiştir³²⁰.

Emevi yönetimine karşı yapılan isyanlar Hicri 75-80/695-700 yılları arası boyunca devam etmiş, bu sırada yapılan azl ve tayinler, Bahreyn'de ki istikrarı sağlamaya yetmemiştir. Bu problemler ve isyanlar neticede halife Abdülmelik b. Mervan'ı gazablandırarak onu bunların sebebinin ne olduğunu araştırmaya itmiştir. Bazılarına göre, Bahreyn ehlinin rahat yaşamı, zenginlik ve servet çokluğu onları Emevi idaresine karşı isyana götürmüştür. Bunun üzerine Abdülmelik b. Mervan onların su kaynaklarının tahrip edilmesini emr etmiştir. Neticede onlar susuz kalarak ziraatleri ve malları azalacak böylece emirlere ve Emevi idaresine karşı boyun eğeceklerdi. Buna benzer uygulamaların ticarettede yapıldığı görülmüştür³²¹. Halife Abdülmelik'in zannınca bu isyanlarda iktisadi sebep büyük bir rol oynamıştı çünkü maddi güç olmaksızın isyan çıkarılması mümkün değildi. Maddi zenginlik ise o dönemde tıpkı günümüzde olduğu gibi Bahreyn'de oldukça fazlaydı. Ancak şuda bir gerçektir ki Hz. Ali döneminden itibaren Ali taraftarlarının Bahreyn'de belli bir taraftar kitlesi bulunmaktaydı³²². Eğer bu görüşe itibar edecek olursak Abdülmelik b. Mervan hilafetinin son zamanlarını ve oğlu Velid'in uzunca hilafeti dönemindeki istikrarı ve sessizliği bununla ilişkilendirebiliriz.

Abdülmelik b. Mervan'ın takip ettiği aç bırakma siyaseti sonucunda Bahreyn ehli sessiz kalarak istikrar sağlanmış ve itaat altına alınmışlardır³²³.

Ancak Emevi hakimiyeti altındaki Bahreyn, Velid'in kardeşi Süleyman b. Abdülmelik döneminde (H. 96/715), Mesut b. ebi el-Muhallibi isyan etmişti. Bu dönemde eş-Âs Abdullah b. Carut ise halife Süleyman tarafından yönetici olarak atanmıştı. Bahreyn'e atanan bu kişinin buradaki isyanlara karşı yumuşak tutumu ve umursamazlığı, Emevilerin buradaki hakimiyetinin son bulmasına neden olmuştur. Carutiye ailesi, Bahreyn kökenliydi ve dolayısıyla buraya yönetici olarak atanan Abdullah b. Carut'un kendi kavmi olan Bahreyn'lilere meyl ederek Emevileri tutmaması doğal olmuştur. Bazı tarihçilere göre Mesud b. Ebi el-Muharibi'nin isyanından sonra, Emevi devletinin yıkılmasından, Abbasilerin kurulmasına kadar

³²⁰ Halife b. Hayyât; *Tarihu Halife b. Hayyât*, s. 371.

³²¹ el-Reyhani; *Mulûku'l-'Arab ve'r-Rihle fi'l-Beledi'l-'Arabîyye*, Beyrut, 1951, s. 227-228.

³²² Muhammed Ali Rıza; *Envaru'l-Bedr fi Terâcimi'l-'Ulemâ'l-Katîf*, Necef, 1958, s. 17.

³²³ el-Reyhani; *Mulûku'l-'Arab ve'r-Rihle fi'l-Beledi'l-'Arabîyye*, s. 228.

geçen süreç içerisinde Emevilerin, Bahreyn’de herhangi bir nüfuzları olmamıştır. Mesud b. Ebi el-Muharibi Bahreyn’de, Emevilerden bağımsız olarak Hicri 96’dan (715), 115./734 yılına kadar ondokuz yıl hüküm sürmüştür. Hicri 115/734 yılında Süfyan b. Amr b. el-Ukeylî isyan ederek Mesud’un hakimiyetine son vermiş ancak o da fazla dayanamayarak iktidarı Suleyman b. Hakim el-Abdiye kaptırmıştır. Suleyman’ın buradaki hakimiyeti ise Hicri 151’e (768) kadar, yani Bahreyn’in Abbasilerin hakimiyetine geçmesine kadar devam etmiştir³²⁴.

Halife b. Hayyât tarihinde ise yukarıda anlattığımızdan farklı olarak şu bilgi bulunmaktadır. Udey b. Artah, Basra’ya halife Ömer b. Abdulaziz tarafından vali tayin olunmuştu. Basra valisinin görevlerinden biriside Haliç bölgesine yönetici tayin etmek olduğundan o buraya Salt b. Harisi tayin etmiştir. Ancak kaynakta burada isyan eden Mesutla, yönetici arasındaki ilişkiden bahs edilmemekte ve sadece yeni yöneticinin, Mesutun isyanını bastırarak, Basra valisi Udeye bir çok Haricî esir gönderdiğinden bahs etmektedir. Ardından Salt Bahreyn’den azl olunarak yerine Kerim b. Muğire tayin olunmuştu³²⁵. Yezid b. Abdulmelik zamanındaki Bahreyn amilinin ise İbrahim b. Arabi olduğu belirtilmektedir³²⁶.

Hişam b. Abdulmelik’in hilafeti zamanında ise onun Basra valiliğini Halit b. Abdullah el-Kusrî yapmaktaydı. Bunun valiliği zamanında Bahreyn’e bir çok yönetici tayin edilmişti. Ardından halife Hişam Hicri 120./738 yılda Halid’i, Basra ve Irak valiliğinden azlederek onun yerine Yemen valisi olan Yusuf b. Ömer’i getirmiştir³²⁷. Yusuf b. Ömer ise Bahreyn’e, Abdullah b. Şureyk el-Nemri ve Muhammed b. Hasan b. Saad el-Useydi gibi amilleri atamıştı. Muhammed’in döneminde, Bahreyn’de Museyyeb b. Fezzâle reisliğinde bir isyan çıkmış ve bu isyan bastırılmamıştı. Bu isyan üç yıl boyunca devam etmiş ve halife Hişam öldüğünde Bahreyn, Emevilerden ayrılmıştı. Velid b. Yezid zamanında, Beşir b. Selame el-Abdî adındaki kişi Emevilerin yardımıyla bu isyanı bastırarak Bahreyn’in amili olmuş ve Şam Emevi halifesi Mervan b.

---

³²⁴ Mahmud Behcet; *El-Bahreyn Daretu'l-Halic*, s. 63- 64.

³²⁵ Halife b. Hayyât; *Tarihu Halife b. Hayyât*, s. 386.

³²⁶ Halife b. Hayyât; *Tarihu Halife b. Hayyât*, s. 399.

³²⁷ et-Taberi; *Târîhu'l Umem ve'l-Mulûk*, c. 8, s. 261.

Muhammed'in sonuna kadar da bu görevini sürdürmüştür³²⁸. Bu esnada da Yezid b. Ömer b. Hubeyre ise Irak'a vali olmuştur³²⁹.

Beşir'in ölümünün ardından İbni Hubeyre, onun yerine oğlu Seyyarı, Bahreyn'e vali olarak tayin etmiş ve onun da ölümünün ardından kardeşi olan Selem b. Beşir, Emevilerin Bahreyn üzerine atamış olduğu en son vali olmuştur³³⁰.

IV. Haccac b. Yusuf ve Basra Körfezi'nin Doğu Sahilindeki Haricî Hareketleri

Abdumelik b. Mervan'ın, Haccac'ı Irak üzerine vali olarak atamasının ardından, Haccac kendi idaresi altına giren Haliç bölgesi ile ilgilenmeye başlamış ve maddi açıdan tüm hazırlıklarını tamamladıktan sonra Muhallep b. Ebu Safra komutasındaki orduyu başta Haricîler³³¹ olmak üzere buradaki muhalif gurupları ortadan kaldırması üzerine bu bölgeye yollamıştır. Muhallep b. Ebu Safra, Abdullah b. Zubeyrî'nin Haricîlere karşı yapmış olduğu mücadelede onun komutanlığını yapmıştı. Bu yüzden Haricîleri çok iyi tanıyor ve onların nasıl davranacaklarını ve neler yapabileceklerini biliyordu. Buna göre kendi planını yaparak beklemeye koyulmuş ancak onun ne yapmak istediğini anlamayan Haccac buna hiddetlenerek onun savaştan ve Haricîlerden korktuğunu düşünmüştür. Haccac ile Muhallep arasında yapılan mektuplaşmalarda Haccac'ın onu tehdit eden ve azarlayan mektupları olmuştur³³². Haccac'ın bu mektuplarda Muhallep'i sürekli sıkıştırması üzerine o, halifeye Haricelere karşı yapılan mücadele ile ilgili durumu açıklayan bir mektup yazmıştır ki Muhallep'in bu mektubu yazmasında temel etken onun Haccac'dan çekinmesi ve korkması olmuştur. Halife Abdumelik, Muhallep'in planını anlayarak onu desteklemiş ve Haccac'ın onu sıkıştırmayıp rahat bırakmasını emr etmiştir³³³. Ayrıca halife Abdumelik

³²⁸ Halife b. Hayyât; *Tarihu Halife b. Hayyât*, s. 438.

³²⁹ el-Yakubi; *Tarihu'l-Ya'kubî*, c. 2, s. 339.

³³⁰ Halife b. Hayyât; *Tarihu Halife b. Hayyât*, s. 488.

³³¹ Haricilik; Bu fırka, Hz. Ali ile Muaviye arasında meydana gelen sınıf savaşı sırasında ortaya çıkmıştı. Bunlar önce Hz. Ali'yi hakem tayinine ve belirli bir hakemi kabul etmeye zorladıkları halde, daha sonra hakeme baş vurmaya büyük bir hata ve suç saydılar. Çünkü onlara göre Hz. Ali hakeme baş vurmaya küfre girmişti. Nitekim kendileride bu sebeple kafir olduklarını ve tevbe ederek yeniden İslam'a girdiklerini sanıyorlardı. Neticede bazı bedevi çöl kabileleri bunların arkasına takılarak "Hüküm ancak Allahındır" sözünü kendilerine slogan yaparak bu işi Hz. Ali ile savaştan kadar götürmüşlerdir. Bu gruba tabi olanların en belirgin özelliği ihlas ve samimiyetti. Ancak ne var ki bu samimiyet sadece belli bir noktaya ve hedefe tabi olmanın ötesine geçememiş ve yüzeysel kalmıştır.

³³² İbn-i Ebul Hadid; *Şerhu Nehc'ul Belağâ*, c. 4, s. 186.

³³³ Muhammed Mahir; *el-Vesâiku's-Siyâsiyye ve İdaretu'l-Asri'l-Emevî*, Daru'r-Risale, Kuwait, 1974, s. 367.

b. Mervan, İsfahan valisi İtab b. Varaka er-Riyahî vasıtasıyla ona takviye güç göndermiştir³³⁴.

Bu dönemde Haricîlerin arasındaki ihtilaflar oldukça artmış ve bu gurubu parçalanma noktasına getirmiştir. Haricîlerin aralarında yapmış olduğu mücadeleleri yakından takip eden Haccac, Muhalleb'e bu itilaflardan yararlanarak onlara saldırmasını istemiştir ancak Muhalleb böyle bir saldırının yarar değil zarar getireceğini ve onların birleşmesini sağlayacağını söyleyerek bu emre karşı gelmişti. Nitekim bu olaylar Muhalleb'in varsayımlarını doğru çıkartmış ve Haricîler birbirlerine düşerek amansız bir savaşa tutulmuşlardı. Bunu çok iyi değerlendiren Muhalleb, onların üzerine hucum ederek, Arap Haliç'inin doğu mıntikasında ki nüfuzlarını iyice zayıflatmıştır³³⁵.

Hz. Ali'nin Sıffin savaşında vermiş olduğu hüküm, Haricî hareketlerinin başlamasının esasını oluşturmaktaydı. Hz. Ali'nin şehit edilmesinin ardından, Haricîlerin Emevilere karşı itirazları ve öfkeleri dahada artmıştı. Öncelikle Irak'taki Sevad bölgesinde (Mezapotamya) baş gösteren Haricî hareketleri daha sonra Yemame, Bahreyn ve Ahvaz'a sıçrayıp giderek şiddetlenmişti. Bunların tehlikeleri her geçen gün belirgin bir şekilde artarak, özellikle Haliç bölgesinde ki nüfuzları git gide genişlemeye başlamıştı. Öyleki zamanla Haricîler Basra'nın ticaretini engelleyerek, Ahvaz ve doğu bölgeleriyle olan ilişkisine darbe vurarak kesintiye uğratmışlardı. Böylelikle Haricî'ler Emevi hilafetinin karşısındaki en büyük tehlike olarak, devletin siyasi istikrarını sarsmış ve sukuneti bozmuşlardır.

Emevi halifesi Abdülmelik b. Mervan'a hialefeti devr alınca, Irak'a vali olarak Haccac es-Sakafî'yi tayin etmiş ve onun Emrine Basra ile Kufe'den toplamış olduğu bir ordu vermişti³³⁶. Haccac'ın ordusu yapmış olduğu hucumlar sonucu Haricîleri, Ahvaz'a sürmeyi başarmıştı. Haccac'ın ve onun kumandanı Muhalleb'in bu bölgede yapmış olduğu icraatlar, Haricîlerin gücünü büyük oranda kırmıştı ancak bu kez Irak'ta alevi hareketi başlamıştı. Hz. Ali taraftarları, onun şehit edilmesinden dolayı Emevilere karşı kin beslemekte ve fırsat kollamaktaydılar. Hz. Hasan'ın, Emevilere karşı vuruşmaması ve herhangi bir müdahalede bulunmaması ise Alevilerin bu kinini dahada artırmış ve

³³⁴ İbn-i Ebul Hadid; *Şerhu Nehc'ul-Belâğa*, c. 4, s. 194.

³³⁵ İbni Ebil Hadid; *Şerhu Nehc'ul-Belağa*, c. 4, s. 221.

³³⁶ Halife b. Hayyât; *Tarihu Halife b. Hayyât*, s. 352.

neticede Emevi saltanatına karşı isyanlar baş göstermişti. Muhtar es-Sakafî liderliğinde başlayan Tevvabin hareketi buna bir örnektir.

Abdullah b. Zübeyr, Emevilere karşı Mekkede isyan başlatmış ve Irak'ı içine alan geniş bir alana sahip olmuştu. Ancak Abdullah b. Zübeyr'in Iraktaki hakimiyeti 9 yıl kadar sürmüş ve Emevi halifesi Abdullah b. Mervan Irak'ta ki hakimiyeti ele geçirerek, kardeşi Bişr b. Mervan'ı, Irak üzerine vali tayin etmiştir³³⁷.

Irak bölgesi Haricî ve Şia hareketlerinin dışında daha bir çok hareketlilik yaşamıştır. Ancak bu olaylar sadece belli bir gurup tarafından çıkarılmamış olup, sürekli ayrı ayrı gruplarca organize edilmişti. Bu hareketlerin başında ise Abdullah b. el-Eşas ve Yezid b. Muhalleb'in liderlik ettiği hareketler gelmektedir.

Abdullah b. el-Eşas hareketi, Yemen kabileleri, Kurra kabileleri ve bazı köleler tarafından desteklenmiş bir hareketti. Bu hareket, Irak valisi Haccac es-Sakafî ile Abdullah b. El-Eşas arasında Kufe yakınlarında yapılan *Diru'l-Cemâcim* (kafaların yuvarlanması) adlı savaşın ardından, Abdullah b. el-Eşasın büyük bir yenilgiye uğratılmasıyla kontrol altına alınabilmiştir. Özellikle bu savaşta, Abdumelik b. Mervan'ın Şam'dan yollamış olduğu ordunun büyük bir desteği olmuştur³³⁸.

Emeviler, Irak'ta ki sukuneti sağlamak için çok çaba göstermiş, özellikle Suriye'den gönderdikleri ordu ile sürekli bu bölgeyi desteklemişlerdi. Daha sonra Kufe ile Basra arasında askeri bir üs kurarak olaylara anında müdahale edilme yoluna gidilmiş ancak daha sonradan bununda çözüm getirmediği görülünce halife Abdumelik b. Mervan ile Irak valisi Haccac es-Sakafî yeni çözüm arayışlarına girmiştir. Bu kapsamda ilk olarak toplumdaki din ve dil birlikteliği sağlanılmaya çalışılmıştı. Abdumelik b. Mervan özellikle dini kurullarla çok ilgilenerek İslam hukukunu elinden geldiği kadar tatbik etmiş ve ilk olarak Kur'an-ı Kerim'i harekelendirip tek kıraatta okunmasını sağlayarak insanların başka şekilde yorum yapmalarının önüne geçmiştir. Mescid-i Aksa başta olmak üzere daha bir çok eski mescid onarılarak onlara ayrı bir ihtimam gösterilmiş, paraların ve diğer yazılı eserlerin üzerindeki yazı dili tek şekle getirilerek birlik ve beraberlik hedeflenmişti. Bütün bunlar yapılırken milliyetçilikten ziyade birlik ve bereberlik fikri esas alınmıştı, çünkü beraberliğin sağlanması için bütün

³³⁷ Halife b. Hayyât; *Tarihu Halife b. Hayyât*, s. 352.

³³⁸ Halife b. Hayyât; *Tarihu Halife b. Hayyât*, s. 339.

bunların yapılması ve özellikle din ile Arap dilinin öne çıkarılması dönem için önemli bir husus olmuştu.

Emeviler döneminde doğuda ve batıda büyük fetihler olmuş ve bu dönemde özellikle Basra ile Kufe arasında önemli askeri merkezler oluşturularak, Müslümanların doğuya yaptığı fetihlerde bu bölgeler önemli bir köprü görevi görmüşlerdir. Bu fetihlerde Bahreyn, Umman, Yemen, Irak gibi mıntikalarda yaşayan bir çok kabilenin desteği alınmıştı. Emeviler dönemindeki Irak valileri, diğer Haliç bölgelerinde sorumlu olup bu bölgelerde meydana gelecek olayları kontrol altına almak, savaş için buralardan ordu tesis etmek gibi sorumluluklara sahiptiler. Bu dönemde özellikle Bahreyn, Umman ve Yemen'den bir çok kabile Irak'a giderek Emevilerin fetih hareketlerine katılmışlardır.

Gerek dört halife gerekse Emeviler döneminde Basra'ya tabi olan Bahreyn'in idaresi, Basra valisinin kontrolü altındaydı.

Haliç mıntikasında ki Haricî hareketleri, Şam ülkesinde meydana gelen olayların ardından başlamıştı ki buda, halife Yezid b. Muaviye'nin ölümünün ardından gerçekleşmişti.

Ezraklılar, Hicri 64./684 yılda Nafi b. Ezrak liderliğinde Ahvaz'da isyan etmişlerdi. Haricîler, Ezraklıların³³⁹ bazı fikirlerini benimsemişlerdi ki bu fikirleri benimseyenlerin başında Necde b. Amr Hanefi gelmekteydi. Necde b. Amr Hanefi kendisine göre bir görüş benimseyerek, Yemame tarafında bulunan kendi kabilesi Beni Hanifeye gitmiş ve orada ki Haricîlerin başı olan Talut'tan, kumandanlığı almıştı. Böylece 66./686 Hicri yılda çoğunluğunu Beni Hanife ve Bekr b. Vail kabilesinin oluşturduğu yeni bir Haricî gurup olan Necdeler ortaya çıkmıştır. Necdeler Hanefi,

---

³³⁹ Ezraklılar; Bu fırka Beni Hanife oğullarından olan Nafi b. el-Ezraka tabilerdi. Hanife oğulları, haricilerin en kâlabalık ve en güçlü olanları idi. Abdullah b. Zubeyr ve Emevi'lerden gelen ilk saldırılara maruz kâlanlarda bunlar olmuştur. Abdullaha b. Zubeyr ve Emevilere bağlı kuvvetler ondokuz yıl boyunca bunlarla mücadele etmiş ve neticede Nafi b. el-Ezraka savaş meydanında öldürülünce Ezraka'luların gücü gitgide zayıflamış ve neticede Emevi komutanlarından Muhalleb b. ebi Safranın indirmiş olduğu darbelerin ardından, güçleri iyice zayıflayınca, belli bir süre ortadan kalkmışlardır. Ezraklılar, kendilerine karşı çıkanların sadece mü'min olmadıklarına değil, aynı zamanda müşrik olduklarına ve ebedi olarak cehennemde kalacaklarına ve kanlarının helal olduklarına inanmaktaydılar. Ayrıca kendilerine karşı gelen her yer onlara göre "Dâr'ul Harb" dı. Buna görede Dârul Harb'da helal olan herşey helaldi. Mesala: Çocukların ve kadınların öldürülmesi, esir alınması veya savaştan geriye kalanların öldürülmesi onlara göre helaldi. Ayrıca yine onlar, peygamberlerin büyük ve küçük günahları işleyebileceklerinde kabul etmekteydiler. Muhammed Ebu Zehra; *İslam'da Siyasi ve İtikadi Mezhepler Tarihi*, (Çev. E.Ruhi Figlali, Osman Eşkıcioğlu), İstanbul, 1970, s. 87-88.

gücünü topladıktan sonra Bahreyn'i ele geçirmek üzere buraya iki defa hücum etmiş ve son olarak Hicri 67. yılda Ezd kabilesinde yardımını alarak Bahreyn üzerine yaptığı hücumda, buranın büyük bir kısmını ele geçirmiştir. Ancak bu mücadelede burada ki Abdul-Kays kabilesi, Necd el Hanefi'nin aksine savaştı. Emevilerin, Şam'da ve Irak'taki olaylarla uğraşması ve buraya fazlaca müdahale edememesi Necd el Hanefi'nin daha rahat hareket etmesini sağlamıştı. Necde'nin bu hareketleri üzerine, Irak'ta ki Zübeyrî'ler grubu 67. Hicri yılda büyük bir ordu hazırlayarak Necde'lilerin üzerine hücum etmişler ancak bir çok kayıp vererek geri dönmüşlerdir. Necde'lilerin almış olduğu bu başarı, onların kendilerine olan güvenlerini dahada artırmış ve Umman'a hücum etmeleri için güç vermişti. Uteyye b. el-Hanefi liderliğinde Umman'a saldıran Necd eliler, oranın hakimi Ubeyd b. Abdullah el-Celendîyi öldürüp Umman'ı ele geçirerek buraya kendilerine bağlı bir vali göndermişlerdir. Ancak bu durum fazla uzun sürmemiş ve Umman'lılar bu valiyi öldürmüşlerdi. Bunun ardından Uteyye el-Hanefi, tekrar Umman'a gelerek orada ki gücünü korumaya çalışmıştır ancak Umman'lıların mukavemetinden dolayı bunda başarılı olamamıştır. Uteyye daha sonra Bahreyn'in kuzeyine ve Irak taraflarına giderek Hicri 67./687 yılda Kazima da (Kuveyt) olan et-Temimi kabilesini sadaka ödemeye mecbur etmiştir. Böylelikle Necd el Hanefi'nin nüfuzu gün geçtikçe büyüyerek Yemen'e, Hicaz'a ve Hadramevt'a kadar ulaşmıştı³⁴⁰. Ancak Necd elilerin³⁴¹ arasında ihtilafların çıkması ve parçalanması uzun sürmemiş ve Uteyye el-Hanefi ile Necde el-Hanefi'nin arasında fıkhi ve şahsi ihtilafların yanı sıra kabilecilikten ileri gelen bir takım ihtilaflar çıkmıştı.

Ebu Fedik'in liderliği altında ki Kays b. Salebe kabilesi, bu parçalanmayı hazırlayanların başında gelmekteydi. Kays b. Salebe kabilesi, Beni Hanefi kabilesinin bu harekete liderlik etmesini hazm edemiyor bunu onların elinden almak istiyordu. Böylece Kays b. Salebe kabilesinin lideri Ebu Fedik, Abdullah b. Sevr ile birleşerek

³⁴⁰ Muhammed Şakir; *Tarihu'l Halîci'l-Arabî*, s. 128-130.

³⁴¹ Necd eliler; Bunlar, Beni Hanife kabilesinden olan Necde b. Amr'a tabi olanlardır. Bu fırka, Harici fırkâlarından, harpten geri kâlanları kafir kabul etme, küçük çocukların öldürülmesini helal görme ve muhalifleriyle birlikte bulunan ehli kitaba karşı vaziyet alma hususlarında Ezarika ile görüş ayrılığına düşmüşlerdir. Ezarika, muhalifleriyle birlikte bulunan ehli kitabın, müslümanlara sığınıp, onların teminatı altında yaşadıkları için kanlarının akıtılmasının helal olmadığını ileri sürerken, Necd eliler, ehli kitabı himaye eden muhalif müslümanların kanları helal olduğu gibi, himaye edilen ehli kitabında kanlarının helal olduğunu iddia ederler. Yine bu fırka, halife tayininin dinen vacip olmadığını, umumun menfaatinin gerektirdiği vakit vacib olacağını ileri sürmekteydiler. Müslümanlar eğer arâlarında hakkı tavsiye edebilir ve gereksinimlerini yerine getirirlerse, halife tayin etmeye gerek yoktu. Neticede bu grup, arâlarında baş gösteren ihtilafların ardından başları Necde öldürülmüş ve belli bir süre sonrada tarih sahnesinden silinmişlerdir. Muhammed Ebu Zehra; *İslam'da Siyasi ve İtikadi Mezhepler Tarihi*, s. 88-90.

Necdel Hanefî'yi öldürmüş ve Hicri 72/694 Bahreyn'de, Cevan denilen bölgede kendisini yeni lider olarak ilan etmiştir³⁴².

Necdeliler arasındaki bu karışıklıklardan istifade eden Zübeyrîler ise, Bahreyn üzerine ard arda iki sefer hücum etmiş ancak bir netice alamamışlardı. Irak'ın, Emevilerin hakimiyeti altına geçmesiyle birlikte Basra valisi, Ebu Fedik'i öldürmeye muafak olmuş ve böylece Hicri 72. yılda Necdelilerin Bahreyn'deki ve Umman'da ki güçleri tamamen ortadan kaldırılmıştı. Fakat bu durum Bahreyn'deki Haricî hareketlerinin sona erdiği anlamına gelmiyordu çünkü daha sonra başka başka bir çok Haricî hareketi bu bölgede meydana gelmiştir. Özellikle yukarıda Haricîlere karşı savaştığını belirttiğimiz Abdu'l-Kays kabilesi, daha sonra fikir değiştirerek Haricî hareketlerini desteklemeye başlamıştır. Çünkü Haricî hareketlerinin merkezi bu dönemde Yemame'den, Bahreyn'e geçmiştir. Bunların aksine Ezd kabilesi ise Haricî hareketlerinin karşısında durmaya başlamıştır. Bütün bu olanlar kabilecilikten ileri gelmekteydi çünkü anladığımız kadarıyla Ezd kabilesiyle, Abdu'l-Kays kabilesi birbirlerini sevmiyorlar ve birinin olduğu yerde diğeri bulunmak istemiyordu. Haccac es-Sakafî'nin yapmış olduğu tüm icraatlara rağmen Haricî hareketlerinin Basra'ya kadar gelmesinin önüne geçilememiş ve sonradan bir çok Haricî hareketi daha ortaya çıkmıştır. Bu hareketlere başlık edenlerden bazıları Abdu'l-Kays kabilesinden olan Reyyan Nekri, Davud b. Muhriz ve Mesud el-Muheribi olmuştur³⁴³.

Haricî hareketlerinin bu bölgede rağbet görmesi ve devam etmesinin altında yatan en önemli sebep ise, bu görüşün Emevilerin aksine fikirleri destekliyor olması ve Emevi yönetiminin bu bölgede yeterince memnuniyeti sağlayamamış olmasından kaynaklanıyordu.

Bahreyn'de ki Emevi nüfuzu, Emevi hilafetinin başlangıcından itibaren burada zayıf olmuş ve daha sonra Bahreyn ehlinin Emevilere karşı başlattığı isyanlar bu nüfuzu dahada zayıflatarak çoğu zaman neredeyse yok etmiştir. Ancak halife Abdulmelik b. Mervan dönemi bunun dışında olmuştur³⁴⁴. Burada ki durumun nedeni ise mezhebler

---

³⁴² Muhammed Şakir; *Tarihu'l Halîci'l-Arabî*, s. 130.

³⁴³ Muhammed Şakir; *Tarihu'l Halîci'l-Arabî*, s. 131.

³⁴⁴ et-Taberi; *Târîhu'l Umem ve'l-Mulûk*, c. 7, s. 210.

arasında ki ihtilaftan kaynaklanmaktaydı. Zira Haricîler, Emevilerin ve daha sonra gelen Abbasilerin hilafetini meşru görmemişlerdir³⁴⁵.

Kabileciliğin ve kabile hareketlerinin en önemli merkezi olan Umman ise özellikle İbaziye hareketleriyle ön planda olmuştur. Cabir b. Zeyd el-Ezdî, Umman'daki İbaziye³⁴⁶ hareketlerinin başlatıcısı ve esaslarını belirleyen kişi olmuştur. Umman ehlinde olup Ezd kabilesine mensup olan bu kişi, İbaziye hareketinin Umman ve Ezd kabilesi arasında yayılmasında çok büyük bir rol oynamıştı. Ancak bu hareketi nizamlayan, Ubeyde Muslim b. Kerime, imamları ise Cabir b. Zeyd'dir. Bunlar, davet için Umman kabilelerinden olan tanınmış kişileri seçip yollayarak, bu harekete katılımı kolaylaştırmayı hedeflemişlerdir ancak İbaziye'lerin çıkışı ve asılları hakkında kesin bir kanıt yoktur.

Umman, Emeviler döneminde Irak'a bağlı kalmış ve buranın üzerine daimi olarak bir vali seçilmemişti. Çünkü burada seçilen valilerin hiçbiri Umman'daki kabilelere sözünü geçirememiş ve hakimiyeti burada sağlayamamışlardı. Ancak sahil şeridindeki bazı kabilelere hüküm etmekle yetinmişlerdi. Cabir b. Zeyd'in ortaya çıkması ve özellikle Ezd kabilesinin Umman'da, Said ve Süleyman b. İbad b. Celendî'nin idaresinde çıkarmış oldukları isyanlar Irak valisi Haccac es-Sakaffî'yi oldukça rahatsız etmiş ve zor duruma düşürmüştü.

Haccac bu bölgenin kontrol altına alınması için Musa b. Sinan b. Selemeyi, Umman'a yönetici olarak atamış ancak o burada herhangi bir varlık gösterememişti³⁴⁷. Haccac, Musa'nın başarısızlığının ardından buraya Tufayl b. Husayn el-Bahreynî'yi göndermiştir. el-Bahreynî, buradaki isyanları bastırdıktan sonra yerini Hacip b. Şeyba'ya bırakarak geri dönmüştür. Ancak Umman'daki el-Cülendi ailesi, Hacib'in ölümünün ardından tekrar isyan ederek nüfuzlarını yeniden Umman üzerine

³⁴⁵ Haydar Esed; *El-İmamu's-Sadık ve'l-Mezhebu'l-Erba'a*, s.131 , Necef, 1958; el-Serancavi (Abdulfettah); *Nuza'tu'l İstiklaliyye fi Hulefai'l-'Abbasiyye*, s. 31, Kahire, 1945.

³⁴⁶ İbaziyye; Abdullah b. İbad'a tabi olan bu gurup, haricilerin en ılımlı olanı, düşünce bakımından İslam cemaatine en yakını ve sapıklıktan, aşırılıktan en uzak olan fırkasıdır. Bu gurup, kendilerine karşı çıkan müslümanları inkarcılar diye adlandırmış ve onları ne mü'min nede müşrik saymışlardır. İbadiyelere göre kendilerine karşı çıkan müslümanların kanını akıtmak haram olup, üzerinde yaşadıkları toprak İslam ve tevhid toprağıdır. İbadilerle savaşan müslümanların mallarından sadece atlar, silahlar ve harp malzemeleri ganimet olarak helaldir ve alınabilir, bunun dışındaki mallar ise haramdı. Nitekim İbadiler kendileriyle savaşanlardan aldıkları altın ve gümüş gibi eşyâları geri iade ediyorlardı. Muhammed Ebu Zehra; *İslam'da Siyasi ve İtikadi Mezhepler Tarihi*, s. 94.

³⁴⁷ Halife b. Hayyât; *Tarihu Halife b. Hayyât*, s. 356.

yerleştirmeyi başarmışlardı³⁴⁸. Haccac bu durum üzerine Muca'a b. Şuve³⁴⁹ idaresinde ki bir orduyu tekrar buraya göndermiş ancak ordu bir sonuç alamadan geri dönmüştür. Haccac bunun üzerine Muhammed b. Sasa idaresinde yeni bir ordu hazırlayarak tekrar Umman üzerine göndermiş ancak bu orduda yenilerek komutanları olan Muhammed öldürülmüştür. Haccac her defasında yeni bir ordu hazırlayarak Umman üzerine gönderiyor fakat netice hiç değişmiyordu. Bütün bu olanlar üzerine Haccac, Kasım b. Şuve el-Mezni komutasında büyük bir ordu hazırlayarak, bu orduyu deniz yolu üzerinden Umman'a göndermiştir ancak bu ordu Umman'lılar karşısında yine bir sonuç alamadan ve komutan Kasım başta olmak üzere bir çok kayıp vererek geri dönmek zorunda kalmıştır. Buna rağmen Haccac'ın, Umman'ı ele geçirme denemeleri durmamış ve öldürülen komutan Kasım'ın kardeşi Muca'a b. Şuve idaresinde, yeni bir ordu buraya göndermiştir. Muca'a, diğerlerinden farklı bir plan tatbik ederek, orduyu iki kısma bölmüş ve bir kısmını deniz yolundan diğer kısmını ise kara yolundan Umman'a yönlendirmiştir. Ancak buna rağmen Umman'lılar bu orduda tekrar hezimete uğratmışlardır³⁵⁰.

Umman ehlinin ard arda almış olduğu galibiyetler, Emeviler açısından Umman'da askeri sıkıntılarının doğmasına neden olmuş ve Haccac, Sevr b. el-Hur idaresinde yeni bir orduyu buraya göndermek zorunda kalmıştır. Neticede bu ordu en sonunda galip gelerek, Emevilerin Umman'da ki hakimiyetini yerleştirebilmeyi başarıp, Umman'ın hakimi Süleyman b. Abbad'ı öldürmüştür. Bütün bunların ardından Haccac, Said b. Hassan el-Esidi'yi buraya vali olarak tayin ettirmiştir³⁵¹.

Ancak Umman'lı tarihçiler ile bu konuyu ele alan diğer tarihçiler arasında, Müca'adan sonra buraya gönderilen komutanın kim olduğu konusunda ve Umman'ın hakimi Süleyman b. Abbad'ın nerede öldüğü konusunda ihtilaf vardır. Umman'lı tarihçiler, bu ordu komutanının Abdurrahman b. Süleyman olduğunu ve bu ordu içinde yer alan Ezd kabilesine mensup bir askerin Süleyman b. Abbad ve kardeşine haber vererek onların doğu Afrika sahillerindeki Zenc ülkesine gitmelerine yardımcı olduğunu, bu iki kardeşin orada öldüğünü ve ayrıca Abdurrahman b. Süleyman'ın,

---

³⁴⁸ Muhammed Şakir; *Tarihu'l Halîci'l-Arabî*, s. 157.

³⁴⁹ Halife b. Hayyât; *Tarihu Halife b. Hayyât*, s. 357.

³⁵⁰ Muhammed Şakir; *Tarihu'l Halîci'l-Arabî*, s. 157-158.

³⁵¹ Halife b. Hayyât; *Tarihu Halife b. Hayyât*, s. 357.

Muca'a b. Şuve'nin ordusuyla birleşerek Umman'a beraber girdiklerini belirtmektedirler³⁵².

Ancak biz elimizdeki bilgiler ışığında yaptığımız değerlendirmelere göre Halife b. Hayyât ve Belazurî'nin verdiği bilgilerin daha doğru olduğuna inanıyoruz. Çünkü kaynaklarda bu iki kardeşin doğu Afrika sahillerine gittiğine dair bir bilgi yoktur.

Abdûlmelik'in ölümünden sonra yerine geçen oğlu Velid'in döneminde ise Yezid b. Sullem, Irak'a vali olarak atanmış ve oda Seyf b. el-Hemdani'yi, Umman'a yönetici olarak göndermiştir³⁵³. Velid'in ölümüne kadar bu görevde kalan Seyf, Süleyman b. Abdûlmelik'in zamanında bu görevinden azl edilerek³⁵⁴ yerine Salih b. Abdurrahman el-Leysî tayin edilmiştir³⁵⁵.

Emevi valisi Haccac'ın, Umman üzerine uygulamış olduğu siyaset oldukça ağır olmuştu ancak Velid'in ölümünün ardından yerine kardeşi Süleyman b. Abdûlmelik geçince, o Hicri 96. yılda bir takım idari değişiklikler yaparak, Emevilerin, Uman'da ki Ezd kabilesine ve Muhalleb ailesine karşı yürüttüğü siyaseti değiştirerek öncelikle Irak valisi Yezid b. Sullem'i görevinden azl etmiş ve onun yerine Ezd kabilesinden olan Yezid b. Muhalleb'i atamıştır. Yezid, bu göreve getirilmesinin ardından kardeşi Ziyad b. Muhalleb'i, Umman'a yönetici olarak tayin etmiştir³⁵⁶. Ziyad, Süleyman b. Abdûlmelik'in ölümüne kadarda Umman'da ki bu görevini devam ettirmiş ve Umman halkına oldukça adil davranmıştır.

Ömer b. Abdulaziz'in hilafeti devr almasıyla birlikte Yezid b. Muhalleb ve kardeşi hapse atılmış ve onun iki yıl süren hilafeti boyunca hapiste kalmışlardır. Ancak daha sonraki dönemlerde İbaziyelelere karşı yürütülen bu siyaset yumuşama göstermiş ve onların gönderdiği elçiler, halife tarafından kabul edilmiştir. Bunu fırsat bilen İbaziyelelerin Basra'da ki ileri gelenleri, hareketlerini düzenleyerek kendi içlerinden birini halife olarak ilan etmenin hesabını yapmaya başlamışlardı. Bu sırada Muhalleb'in yerine ise Adıyy b. Ertat el-Fezarî tayin edilmişti³⁵⁷. Adıyy, Basra valiliği sırasında

³⁵² es-Selami (Muhammed Abdullah b. Hamid); *Tuhfetu'l-A'yan fî Sîreti Ehlu 'Umman*, c. 1, Mısır, 1954, s. 58.

³⁵³ es-Selami; *Tuhfetu'l-A'yan fî Sîreti Ehlu 'Umman*, c.1, s. 59.

³⁵⁴ es-Selami; *Tuhfetu'l-A'yan fî Sîreti Ehlu 'Umman*, c. 1, s. 59.

³⁵⁵ Halife b. Hayyât; *Tarihu Halife b. Hayyât*, s. 381.

³⁵⁶ et-Taberi; *Târîhu'l Umem ve'l-Mulûk*, c. 8, s.103, es-Selami; *Tuhfetu'l-A'yan fî Sîreti Ehlu 'Umman*, c.1, s. 59; Halife b. Hayyât; *Tarihu Halife b. Hayyât*, s. 381.

³⁵⁷ Halife b. Hayyât; *Tarihu Halife b. Hayyât*, s. 385.

Umman'a bir çok yönetici atamış ancak gönderdiği bu yöneticilerin hiçbiri oradaki sukuneti sağlayamadığı gibi halkada iyi davranmamıştır. Umman halkının, bu durumu, Ömer b. Abdulaziz'e şikayet etmesi üzerine, halife bizzat kendisi bu işle ilgilenerek Amr b. Abdullah b. Talha el-Ensari'yi buraya yönetici olarak göndermiştir. Halbuki adet üzere bu tayin işinin Basra veya Irak valisi tarafından yapılması gerekirdi ancak halife ilk kez böyle bir atama işini üstlenerek bunun sorumluluğunu tamamen kendisi almış ve özellikle buraya yollayacağı kişi konusunda seçici davranmıştır. Amr, Umman'da ki bu görevi süresince orada sukuneti ve istikrarı korumayı başarmıştır.

Belazuri'nin naklettiğine göre halife Ömer b. Abdulaziz, valilerin takibi konusunda oldukça hassas, halkına karşı ise çok merhametliydi. Rivayet edilmektedir ki Ömer b. Abdulaziz, Amr'dan, Umman'da ki haraç arazilerini fakirlere dağıtmasını istemiş ancak Amr bunu yanlış anlayarak hepsini para karşılığında satıp, gelirini de Basra valisi olan Adiyi'ye göndermişti. Haraç arazilerinin para karşılığında satıldığını haber alan halife, Adiyi'ye alınan paraların geri iade edilerek orada ki fakirlere dağıtılmasını emretmiştir³⁵⁸. Ömer b. Abdulaziz'in hilafeti boyunca bu görevini sürdüren Amr, halifenin ölümünün ardından kendi isteğiyle bu görevinden istifa etmiştir³⁵⁹. Bunun üzerine Süleyman b. Abdulmelik zamanında Umman valisi olan Ziyad b. Mühelleb tekrar buraya atanmış ancak halife Yezid b. Abdulmelik daha sonra onu bu görevden alarak yerine Muhammed b. Kerem b. Beyhes'i atamıştır³⁶⁰.

Yezid b. Abdulmelik'in hilafeti döneminde, Yezid b. Mühelleb, halifeye karşı isyan ederek Basra'yı ele geçirmiş ve kendi akrabalarını hapisten çıkarıp kardeşini tekrar Umman üzerine vali yaptıktan sonra nüfuzunu Ahvaz, Kirman ve İran'a kadar genişletmiştir. Ancak Emevilerin Şam'dan gönderdikleri Muslime b. Abdulmelik komutasında ki ordu, Hicretin 102./721 yılında yapılan Akr savaşının ardından Yezid b. Mühelleb'i yenerek onu öldürmüşlerdir³⁶¹.

Umman'da ki İbaziye hareketinin, Ezd kabilesi ile Mühelleb ailesi arasında sıkı bir ilişkisi olmuş ve Mühelleb ailesinin aksine olan bir hareket direkt olarak İbaziye de etkilemiştir. İbaziye kendi hareketlerine herhangi bir zarar gelmemesi için ellerinden geldiği kadar halifenin Mühelleb ailesine karşı yürüttüğü siyasete ses

³⁵⁸ el-Belâzûri; *Fütûhu'l-Buldân*, c. 1, s. 93-94.

³⁵⁹ es-Selami; *Tuhfetu'l-A'yan fî Sîreti Ehlu 'Umman*, c.1, s. 60.

³⁶⁰ Halife b. Hayyât; *Tarihu Halife b. Hayyât*, s. 439.

³⁶¹ Halife b. Hayyât; *Tarihu Halife b. Hayyât*, s. 391.

çıkarmamışlardır. Çünkü yapacakları en küçük bir hatanın kendi hareketlerinin sonunu getireceğini biliyorlardı.

Yezid b. Mühelleb'in öldürülmesinin ardından Umman valisi olan kardeşi bu görevden alınmayarak oradaki vazifesine devam etmişti. Çünkü Mühelleb, onu buraya vali olarak gönderdiği zaman ona ordudan yoksun güçsüz bir valilik vermişti. Bu yüzden onun herhangi bir isyana kalkışacak gücü ve nüfuzu bulunmadığından, kendisine dokunulmamıştır. Emevilerin, son dönemlerinde Umman ile ilgili siyasetine ve hareketine dair herhangi bir bilgi yoktur. Ancak bilinen bir şey vardır ki oda Velid b. Yezid'in hilafeti sırasında Umman'da ki idare el-Celendîlerin elinde olmuştur.

Şu bir gerçek ki Umman'da meydana gelen Haricî olayları sadece Emeviler döneminde ortaya çıkmamış, Haricî fikirleri daha öncesine yani Hz. Ali dönemine kadar uzanmaktaydı. İbaziye'lerden önce burada bir kaç Haricî hareketi daha meydana gelmiş ancak herhangi bir destek göremedikleri için büyümeden kaybolup gitmişlerdi. Ancak İbaziye hareketi Umman ehli tarafından destek görmüş ve böylece kısa zamanda büyümüştür.

Basra Körfezi'nin güney kısmında ki Umman'da yer alan bir diğer Haricî gurubu ise Necde Haricîleriydi³⁶². Necde Haricîleri, Necde b. Amr liderliğinde nüfuzlarını Bahreyn, Yemame ve Umman'a kadar yaymış ancak Umman'da hakimiyetlerini tam olarak yerleştirememişlerdi³⁶³. Bunun üzerine Necde, hazırlamış olduğu ordusunun başına Uteyye el- Hanefî'yi getirerek Hicri 67. yılda onu Umman'ın hakimi olan İbad b. Abdullah el-Celendî ile savaşmaya göndermişti³⁶⁴. Uteyye, İbad ile savaşarak onu öldürmüştü ve Umman'ı ele geçirmişti. Necde'lilerin bu başarısının ardında ki başlıca sebepler ise Emevilerin buradaki güçsüz otoriteleri ve Ezd ile Nazariye kabileleri arasında ki iç çekişmeler ve isyanlar olmuştur³⁶⁵. Bunun üzerine İbad'ın oğulları olan Süleyman ve Said el-Celendî kardeşler ise Umman'ın iç taraflarına çekilmek zorunda kalmış ve burada tekrar hakimiyetlerini kurmayı başarmışlardır. Daha sonra ki dönemde Uteyye el-Hanefi ile Necde arasında meydana gelen ihtilafların ardından Uteyye, Umman içlerine çekilmek zorunda kalmış ancak burada Umman'luların büyük bir mukavemetiyle karşılaşmıştır. Bu olay bize, Umman'luların

³⁶² İbn-i Ebil Hadid; *Şerhu Nehc'ul Belağa*, c. 4, s. 222.

³⁶³ İbn-i Ebil Hadid; *Şerhu Nehc'ul Belağa*, c. 4, s. 186.

³⁶⁴ Muhammed Emin Abdullah; *Saltanatu'l-Umman*, Umman, 1983, s. 65.

³⁶⁵ Ömer Faruk; *Tarihu'l-Umman*, Bağdat, 1974, s. 34.

başka Haricî fikirleri benimsemediğini açıkça göstermektedir. Ancak burada ki Ezd kabilesi mensuplarının Haricîlere karşı ayrı bir sevgisi ve alakası bulunmaktaydı. Örneğin Ezd kabile reislerinin "*Necde bize Emevi valilerinden daha sevimidir*"³⁶⁶ sözü buna en büyük delildir. Umman ehli, özellikle İbaziye ve Sufriye gibi bazı orta Haricî fikirlere oldukça fazla ilgi duymuştur. Hicri 132./750 yılda İbaziyelerin, Hadramevt ve Yemame'deki hareketleri bir sonuç getirmeyince, İbaziye şeyhleri, hareketlerinin merkezini Umman'a taşımış ve burada ilan etmişlerdi. Buda Emevilerin yıkılmaya yüz tutup yerine Abbasilerin güçlendiği dönemde olmuştu³⁶⁷.

İbaziye hareketleri, Umman'da oldukça hareketli geçmiştir. Bunun en önemli sebebi ise Basra'da olan Ezd kabilesiyle Umman'daki Ezdliler arasında olan güçlü ilişkiden ileri gelmiştir. Haricîlerin Umman'da, İslam devletinden bağımsız olarak istiklaliyetlerine yardım eden husus, Zubeyri'ler ile Emeviler arasındaki mücadele, Muhtar es-Sakafi ile Irak'taki Şiiilerin mücadelesi ve yine Haliç bölgesinde ki grupların bu bölgeye hakimiyet kurmak için yapmış oldukları mücadeleler olmuştur³⁶⁸.

Sonuç olarak Haliç mıntıkası, Irak başta olmak üzere, Hulefa-i Raşid'inin son dönemlerinde ve Emevi'ler zamanının da çok karmaşık bir hale bürünmüştür. Emeviler burada ki hareketleri ve isyanları bastırmak için bir çok inkılap ve değişiklik yapmak zorunda kalmıştır. Irak'ta, Alevileri ve Haricîleri destekleyen hareketler başta olmak üzere bunun yanı sıra yine daha başka başka birçok başkaldırı hareketiyle uğraşmak zorunda kalmış ve bu mücadeleler, Emevi devletini siyasi ve iktisadi bakımdan oldukça zor duruma düşürerek, Emevilerin bu bölgeye karşı oldukça hassas davranmasını gerektirmiştir.

Ancak Emevilerin herşeyden önce en önemli hedefi kendi içlerinde ki sukuneti sağlayabilmek ve hilafetin devamını getirebilmek için çaba harcamak olmuştu. Çünkü hilafet toprakları içinde ki olaylar hem iç huzuru bozmakta hemde Emevi saltanatını tehlikeye düşürmekteydi. Özellikle Emevi hanedanının son halifeleri oldukça kötü bir idare tarzı sergileyerek, muhaliflerine karşı sağlam bir ittifak kurmak yerine, şahsi ihtiraslarıyla meşgul olarak hem kendilerini hemde birbirlerini yıpratmışlardı. Bütün bunların yanı sıra kabileler arasında fark gözeterek, onların düşmanlıklarını kendi

³⁶⁶ Sir Arnold T.Wilson; *The Persian Gulf*, Londra, 1978, s. 80.

³⁶⁷ Muhammed Ebu Zehra; *İslam'da Siyasi ve İtikadi Mezhepler Tarihi*, s. 98.

³⁶⁸ Ömer Faruk; *Tarihu'l-Umman*, s. 36.

üzerlerine çektiler. Ayrıca Arap olanlara çeşitli imtiyazlar tanıyıp, bunun dışındakileri göz ardı ederek, toplumda ayrılıklara sebep oldular ve neticede bütün bu hatalar onların sonunu getirirken, Abbasileri ise onlara karşı varis kılmıştır.

IV. ABBASİLER DÖNEMİ BASRA KÖRFEZİ

1. Irak

II. Velid'in hilafetiyle birlikte Emevi devletinde zayıflama ve parçalanma belirtileri görülmeye başlamış ve onun ardından gelen II. Mervan döneminde, halifenin tüm çabalarına rağmen Emevi devletinin yıkılmasının önüne geçilememiştir.

II. Mervan, daha hilafete geçer geçmez Haricî isyanlarıyla karşılaşmış ve ardından bu isyanlar Suriye şehirlerine de sıçrayarak artık önüne geçilemez bir hal almaya başlamıştı. Bunların yanı sıra bir çok kabile reisi II. Mervan'ın halifeliğini meşru görmeyerek onun aleyhinde propagandalar yapmaya ve onu halifelikten düşürmek için çabalamaya başlamışlardır ki bunların başında da, Haşimiyeler ve onların reisi olan Haşim Abdullah b. Muhammed b. Hanefî'ye gelmekteydi. Daha sonradan Haşim ölmeden önce bu liderliğini aralarında çok güçlü bir samimiyet ve dostluğu olan Muhammed b. Ali Abbasî'ye vermiş, böylelikle bu hareket daha sonradan Muhammed b. Ali Abbasî'nin ismine atıf olarak Abbasiler fikrine dönüşmüştü.

Muhammed b. Ali Abbasi, Emevilerin yürütmüş olduğu siyasetin aksine olarak o yüzünü Horasan tarafında ki Arap'lara çevirmişti. Çünkü burada ki Araplar, Emevi'ler ve özellikle Türklerle mücadele etmekten yorulmuş ve kimliklerini koruyup Farslılar ve Türkler arasında eriyip yok olmamak için oldukça çaba göstermişlerdi. Böylece Abbasilerin Merv ve Horasan şehirlerinde başlattığı davetçilik faaliyetleri cevap görmüş ve yayılmaya başlamıştı. Buda göstermektedir ki buradaki Arap'ların birbiri arasında ki ilişkileri iyiydi, çünkü herşeyden önce kendilerini dışlamış olan Emevi idaresinden kurtulmak ve onlara galebe çalmak için birlik olmaları gerektiğinin farkındaydılar. Böylece bu kabileler arasındaki ilişkinin güçlü olması ve de Emevi otoritesinde ki boşluğun ve güçsüzlüğün de yardımıyla birlikte burada ki isyanlar daha da güçlü bir hal almıştır. Özellikle Merv şehrinde yaşayan Arap kabilelerinin bu isyanlar da çok büyük rolü olmuştu. Çünkü burada yaşayan Arap kabileleri, Emevi'lerin burada uyguladığı katı siyasetten bıkmışlardı. Örneğin Emevi idaresi, burada ki haraçları toplamak üzere, Arap görevliler yerine Farslıları seçmekte ve bu durumda kabileler arasında hoşnutsuzluğa neden olmaktaydı. Ayrıca burada ki Arap'ların ikinci

sınıf muamelesi görmeleri ve de sürekli savaşlara katıldıkları halde bunlara ganimet malından çok az pay verilerek geri kalanının Dımaşk'a (şam) gönderilmesi ve daha bir çok nedenden dolayı burada ki kabileler küstürülmüştü. Bütün bunlar Abbasilerin içine yaramış ve onların davetine hemen cevap verilmesini sağlamıştı.

Horasan'daki Araplar, hacca gitmek bahanesiyle bu durumdan istifade edip Mekke'de bulunan imamları Muhammed b. Ali Abbasî ile görüşmekte ve onunla fikir alış verişinde bulunup çeşitli hediyeler sunarak geri dönmekteydiler. Muhammed b. Ali Abbas'ın 125./743 Hicri yıl da ölmesinin ardından bu hareketin liderliğine İbrahim el-İmam geldi ve idareyi onun devr almasıyla birlikte aktif bir devletin temelleri atılmış oldu. İbrahim el-İmam, öncelikle Ebu Muslim el-Horasanî'yi kendisine yardımcı olarak seçmiş ve onu Horasan'a göndermiştir. Ebu Muslim'e orada ki Araplarla ve kölelerle çok iyi geçinerek onlara yakınlaşmasını ve kendisine imamlık teklifinde bulunanları hemen öldürmesini emretmiştir. Horasan'da olan Nasir b. Seyyar ile, Vecdia b. Ali el-Kirmani (Ezdu'l Yemeniye kabilelerinin şeyhleri) arasında ki problemler, Ebu Muslimi'n burada ki işlerini dahada kolaylaştırmış ve neticede Ezdu'l Yemeni'ye kabilesine mensup Arap'ların, Abbasilerin tarafına geçmesi sağlanmıştır. Ardından İbrahim el-İmam, Kahtaba b. şebib'i et-Taiyi, Horasan'dan Irak ve şam'a gelen Horasan ehline lider olarak seçmiştir³⁶⁹.

Cürcan denilen bölgede ise önemli bir mücadele olmuş ve bu mücadelede Farslılar, Horasan'lılara karşı Emevi'lerin tarafında yer almıştı ancak bu savaş, Horasan'luların galip gelerek Cürcan şehrini ele geçirmesiyle neticelenmiştir³⁷⁰. Bu savaş, Abbasîlerin bu bölgedeki davet faaliyetlerinin, Farslı'ların yardımıyla olmadığının en açık göstergesidir.

Irak'a geçen Kahtaba et-Tâi idaresinde ki Abbasi ordusuna, burada kalan Arap kabileleri yardım ederek onlara Kufe'ye gidilecek en yakın yolu tarif etmişlerdi. Horasanlıların Irak'a geldiğini duyan halife Mervan, hemen orada ki yardımcısı Yezid b. Ömer b. Hubeyre'ye bir mektup yollayarak onlarla mücadele etmesini ve onlara geçiş vermemesini emretmişti. Ancak Kahtaba çabuk davranıp ona bu fırsatı vermemiş ve Irak içlerine kadar girmeyi başarmıştı³⁷¹. Neticede Yezid'in hazırlamış olduğu orduyla,

³⁶⁹ Halife b. Hayyât; *Tarihu Halife b. Hayyât*, s. 468-469.

³⁷⁰ Halife b. Hayyât; *Tarihu Halife b. Hayyât*, s. 470.

³⁷¹ Muhammed şakir; *Tarihu'l Halîci'l-Arabî*, s. 173.

Kahtaba komutasında ki Abbasi ordusu (749) Fırat nehri sahillerinde, bugünkü Felluca şehri yakınlarında karşı karşıya gelmiş ve iki taraf arasında oldukça şiddetli geçen savaşın ardından, Emevi ordusu bozguna uğrayarak Vasıt şehri tarafına çekilmek zorunda kalmıştı³⁷². Bu mücadelede Kahtaba et-Tâî öldürülmüş ancak onun ölümü daha sonradan Kufe ehlinin Abbasiler tarafına geçmesine vesile olmuştu. İbrahim el-İmam Kufe'ye gittiğinde ise halk ona büyük bir ilgi göstermiştir³⁷³.

Abbasiler bu dönemde içinde oldukça güç duruma düşmüştü. Çünkü İbrahim el-İmam, Mervan tarafından yakalanıp hapsedilerek daha sonradan Dımaşk'ta öldürülmüş ve böylece Abbasiler lidersiz bırakılmıştı. Ancak İbrahim el-İmamın akrabaları olan Ebu Cafer el-Mansur, Ebu Abbas ve Yahya kaçarak Kufeye gitmişler ve neticede 132./750 Hicri yılının Rabiulevvel (Mart) ayında Ebu Abbas, ilk Abbasi halifesi olarak seçilmiştir³⁷⁴.

Yeni halife Ebul Abbasın ilk icraatı yeni bir ordu hazırlayarak Emevi halifesinin aksine savaşmak olmuştur. Dicle ile büyük Zap suyu arasında ki Hendek denen mıntıkada meydana gelen bu savaş da, Abbasilerin ordusuna Ebu Abbas'ın amcası oğlu Abdullah b. Ali komutanlık etmekteydi³⁷⁵. İki ordu sayı olarak birbirlerine denklerdi ancak manevi açıdan Emevi ordusu daha üstün durumdaydı. Çünkü Emeviler, kendilerini Haricî'lere ve diğer isyancı guruplara karşı yaptıkları mücadelelerde almış oldukları başarılarından dolayı daha üstün görüyorlardı. Yaklaşık on gün kadar süren bu savaşın ardından, Mervan yenilerek Musul tarafına çekilmiş ve şehrin kapılarını kapatarak, Şam kabilelerinden destek istemiştir. Özellikle de buradaki Kaysiye kabilesinden yardım gelmesini gözlemiş ancak bu isteğine cevap veren olmamıştı. Böylelikle Dımaşk (Şam) halifeye itiraz eden ve yandaş olanlar olmak üzere iki kısma bölünmüştür. Kendisine yardımın gelmeyeceğini anlayan Mervan, şehri terketmek zorunda kalmış ve neticede kendisini takip eden Horasan ordusu tarafından, Busir (Mısır) denilen yerde yakalanarak 132./750 Hicri yılın Zi'l-Hicce (Aralık) ayında öldürülmüştür³⁷⁶.

---

³⁷² Halife b. Hayyât; *Tarihu Halife b. Hayyât*, s. 478.

³⁷³ Muhammed Şakir; *Tarihu'l Halicî'l-Arabî*, s. 173.

³⁷⁴ Halife b. Hayyât; *Tarihu Halife b. Hayyât*, s. 491- 492.

³⁷⁵ Halife b. Hayyât; *Tarihu Halife b. Hayyât*, s. 484.

³⁷⁶ Halife b. Hayyât; *Tarihu Halife b. Hayyât*, s. 485.

Bu mücadelenin ardından Musul, kapılarını Horasan ordusuna açmış ve Ebu Abbas, kardeşi Ebu Cafer'i Vasıt'a yollayarak (İbn Hubeyre'nin çekildiği yer) orayı almasını istemiştir. Ebu Cafer, sultan sizin sultanınız, devlet ise sizin devletinizdir diyerek burada ki Yemenî'ye kabilelerini savaşmaksızın kendi tarafına çekmeyi başarmıştı³⁷⁷. Ardından İbn Hubeyre teslim olarak aman dilemek zorunda kalmış ancak Ebu Cafer ona aman verdikten sonra, ileride tehlike doğuracağını düşünerek onu öldürmüştür. Ancak Basra'da olan Selm b. Kuteybe el-Bahili, Basra'yı Abbasi valisi olan Süfyan b. Hallebi'ye teslim etmemişti. Fakat bu durumda pek uzun sürmeyerek neticede o Hubeyre'nin öldürülmesinin ardından, Basra'yı terkederek Hicaz'a kaçmak zorunda kalmıştır³⁷⁸.

Halife Ebu Abbas, Ebu Muslim el-Horasanî'nin gücünü bildiğinden ve onun Horasan'da ki nüfuzundan haberdar olduğu için onu Horasan'a vali olarak göndermişti³⁷⁹. Ebu Muslim, kısa zamanda kendini tüm rakiplerinden kurtararak Ezd kabilesinin şeyhleri olan Şeyban b. Seleme el-Haruri ile Ali b. Cedir el-Kirmani'yi öldürmüş ve ardından çıkan bütün isyanları ve hareketleri bastırarak Horasan'ı tamamen ele geçirmeyi başarmıştır³⁸⁰.

Ebu Muslim el-Horasanî'nin almış olduğu bu başarılar halifenin kardeşi Ebu Cafer'i rahatsız etmekte ve halifeyi, Ebu Muslim'i öldürmesi için ona karşı kıskırtmaktaydı. Ebu Muslim, 136./754 Hicri yılda, beraberinde 1000 savaşı ile birlikte Irak'a giderek halifeyi ziyaret etmiş ve ona birçok hediyeler sunarak ondan Hacc'a gitmek için izin istemişti. Ancak halife, kardeşi Ebu Cafer el-Mansur dolayısıyla onun bu isteğine sıcak bakmamıştı. Çünkü Ebu Cafer ile Ebu Muslim anlaşamıyor ve buna ek olarak Hac işlerini de Ebu Cafer organize ediyordu. Ancak neticede ikisi birlikte Hac yolculuğuna çıkmış fakat bu yolculuk sırasında Ebu Cafer ile Ebu Muslim arasında bir çok ihtilaf baş göstermişti. Rivayetlere göre bu yolculuk esnasında Ebu Abbas'ın ölüm haberi gelince, Ebu Muslim yeni halife olan Ebu Cafer'e biat etmekte gecikmiş ve ayrıca Ebu Cafer'in yanında ki İsa b. Musa'ya yardım edeceğini vaad ederek ondan isyan çıkarmasını istemişti ancak Ebu Cafer bunu önceden haber alarak önlemiştir. Halife Ebu Cafer'in, Ebu Muslim ile olan probleminin başlıca sebebi ise onun, İslam'ın

---

³⁷⁷ Muhammed Şakir; *Tarihu'l Halîci'l-Arabî*, s. 177.

³⁷⁸ Muhammed Şakir; *Tarihu'l Halîci'l-Arabî*, s. 178.

³⁷⁹ Halife b. Hayyât; *Tarihu Halife b. Hayyât*, s. 496.

³⁸⁰ Muhammed Şakir; *Tarihu'l Halîci'l-Arabî*, s. 178.

aksine olan milliyetçilik davranışların da bulunması ve bu konuda Farşlıların onu bir İmam gibi görmesinden kaynaklanmaktaydı. Neticede Ebu Cafer, Hicri 137./755 yılda onu yanına çağırıp kandırarak öldürmüştür. Bir rivayete göre ise Ebu Cafer, Ebu Müslim'i öldürmek üzere Cerir b. Yezid b. Cerir b. Abdullah'ı göndermiştir³⁸¹.

Ebu Cafer, Müslim'den kurtulduktan sonra yüzünü bu sefer Alevi hareketlerine dönmüştü. Çünkü, Ebu Abbas döneminde artan Alevi hareketleri, başka başka gruplar tarafından da destek görerek, git gide Abbasîleri tehdit eder hale gelmeye başlamıştı. Bu durum Ebu Cafer'in siyasetine ve görüşlerine gölge düşürdüğü için buna bir an önce bir çare bulunması gerekmektedir. Böylece Ebu Cafer, Alevilerin Medine'de ki reisi olan Muhammed Zunnefsî isyan (762) etmeye mecbur etmiş ve ardından yardımcısı İsa b. Musa'yı buraya gönderip onun isyanını bastırarak, Muhammed Zunnefsî öldürtmüştür³⁸². İsa b. Musa idaresindeki ordu, daha sonra Muhammed'in kardeşi olan İbrahim b. Abdullah ile mücadele etmek ve onun başlattığı isyanı bastırmak için Basra'ya hareket etmişti.

Basra, isyanlar için çok müsait bir konuma sahip olup, burası iktisadi ve stratejik açıdan oldukça elverişli bir bölge olmanın yanı sıra, yapısı oldukça kozmopolitti. Çünkü burası o dönemin askeri bir üssü konumundaydı ve bir çok farklı unsurdan insan burada yaşamaktaydı. Bu durum da, Alevilerin ve başka fikirlerin burada yayılmasını ve taraftar bulmasını kolaylaştırıyordu. Böylelikle İbrahim, (767) yılının Ramazan ayında kardeşinin öldürülmesinden iki ay sonra isyan etmiş ve bu isyanda başta Abdu'l-Kays ve Ezd kabileleri olmak üzere daha birçok kabilenin yardımını almıştır. Bu kabilelerin bu harekete destek vemesinde ise kendi aralarında ki şahsi ve siyasi ihtiraslar yatmaktaydı.

İbrahim'in başlattığı bu isyan, Ebu Cafer'in karşılaşmış olduğu en tehlikeli isyanlardan biri olmuş ve İbrahim bu isyan sonucu, başta Basra olmak üzere Ahvaz, Fars ve Kirman'ın kontrolünü ele geçirmiştir.

İsa b. Musa, Medine'deki isyanı bastırdıktan ve olayları kontrol altına aldıktan sonra Kufe'ye geri dönmüş ve ardından halife onu, hazırlamış olduğu orduyla birlikte İbrahim'in isyanını bastırmak üzere Basra'ya göndermiştir. Özellikle bu dönemde,

---

³⁸¹ Halife b. Hayyât; *Tarihu Halife b. Hayyât*, s. 499.

³⁸² Halife b. Hayyât; *Tarihu Halife b. Hayyât*, s. 504.

İbrahim'in taraftarları ve ordusu içindeki ihtilaflar ve problemler, İsa b. Musa'nın işini oldukça kolaylaştırmıştı. Çünkü İbrahim'in taraftarlarından bir kısmı Kufe tarafında, diğer kısmı ise Basra'da kalmak istiyor ve bu durum, beraberinde karışıklık meydana getiriyordu. Neticede alınan ortak kararlar Kufe tarafına hareket edilmiş ve Bacmirâ denilen bölgede yerleşilmişti ancak burada ordu içindeki problemler ve ihtilaflar yeniden alevlenerek düzeni tamamen bozmuştu. Abbasi ordusu bu fırsattan yararlanıp, İbrahim'in kuvvetlerini arkadan kuşatıp hücum (762) ederek, başta İbrahim'in kendisi olmak üzere bir çok isyancıyı öldürmüştür³⁸³.

Bu savaşın ardından Ebu Cafer, başkentini Kufe'den bugünkü Bağdat şehrinin olduğu yere taşıyarak burada yeni bir şehrin inşasına başlamıştır. Ebu Cafer'in burayı hilafet merkezi olarak seçmesinin iktisadi, idari, askeri ve coğrafi bakımdan bir çok sebebi bulunmaktaydı. Bağdat şehrinin kurulmasına 762 yılın da başlanmış ve dört yıl gibi kısa bir sürede bitirilmiştir. Aynı anda 100.000 kişinin çalıştırıldığı bu şehrin inşası sırasında, ülkedeki bütün ustaların burada toplandığı rivayet edilmektedir. Şehrin inşası sırasında çalışanların hepsi daha sonradan bu şehrin ilk oturanların'dan olmuşlardır. Bağdat, o dönemde ki şehirlerden farklı olarak dairevi bir şekilde kurulmuş ve bu şehri yaklaşık 360 kuleli bir sur çevrelemişti. Şehre giriş ise birbirine bakan dört ayrı kapıdan sağlanmakta olup, her bir kapıda kademeli savunma sistemleri ve Dicle nehrinin suları ile doldurulmuş bir hendek yer alıyordu. Bu yapıyla Bağdat, o dönemde ki en büyük ve en güzide Şehir olarak tarihteki yerini almıştır. Şehrin, mescidin, sarayın, çarşının, surların, hendeklerin ve şehrin kapılarının yapımı için 4.000.833 dirhem harcanmıştı³⁸⁴. Kendi dönemi içinde Bağdat'a denk bir şehrin olmadığı anlatılmaktadır. Halife Ebu Cafer el-Mansur bu şehre barış şehri manasında olan "medinet us selam" adını vermiştir³⁸⁵.

Ebu Cafer'in ölümünün ardından hilafete el-Mehdi geçmiş (780) ve insanlar biraz rahat nefes almışlardı³⁸⁶. Çünkü Ebu Cafer döneminde insanlarda öldürülme korkusu ve sürekli bir endişe bulunmaktaydı. Mehdi, kişilik olarak iyi bir insan olmasına rağmen, siyasetten ve idareden pek anlamadığı için onun döneminde de isyan hareketleri bastırılmamış ve aynen devam etmiştir. Mehdi'nin ardından başa geçen

³⁸³ Halife b. Hayyât; *Tarihu Halife b. Hayyât*, s. 505.

³⁸⁴ İbnu'l-Esir; *El-Kâmil fi't-Tarih*, c. 5, s. 463.

³⁸⁵ Maurice Lombard; *İlk Zafer Yıllarında İslam*, (Çev. Nezih Uzel), İstanbul, 1983, s. 123.

³⁸⁶ Halife b. Hayyât; *Tarihu Halife b. Hayyât*, s. 520.

oğulları Hadi ve Harun Reşid'in döneminde de Abbasîlerin ve halifenin aksine olan faaliyetler devam etmişti. Özellikle Harun Reşid, babası döneminde yaz savaşlarına katılarak körfez bölgesine kadar inmiş ve daha sonra Hicri 166./788 yılda buradan geri dönmüştür³⁸⁷. Ancak Harun Reşid'in hilafete geçmesinin ardından devleti oğulları arasında üç kısma bölmesi, onun ve Abbasîlerin idare zayıflığını gösteren en önemli kanıttır. Harun Reşid'in devleti oğulları arasında bölüştürmesi, daha sonra el-Memun ile el-Emin arasında çıkan ihtilafların ve mücadelenin de esas sebebini teşkil etmiştir. El-Memun ile el-Emin'in etrafındaki kişiler bu iki kardeş arasındaki olayları daha da alevlendirerek neticede iki kardeşi birbirine düşürmüşlerdi. El-Emin'in etrafında, Beni Rabia kabilesinden olan Fadl b. Rabia, Ali b. İsa b. Mahem ve Bekr b. Rabia, Memun'un yanında ise Fadl b. Sehl, Hasan b. Sehl ve Tahir b. Hüseyin bulunmaktaydı³⁸⁸.

Fadl b. Sehl'in, el-Memun üzerinde çok büyük bir etkisi olup onu, el-Emin'in kendisinden talep ettiği şeyleri yapmaması ve vermemesi için sürekli kışkırtmaktaydı. Böylece el-Memun ile el-Emin arasındaki sürekli çekişme ve karşılıklı mektuplaşmaların ardından, Hicri 195. yıldan, 198. (811-814)yıla kadar devam eden mücadeleler meydana gelmiştir. Bu dönem içinde el-Memun'un kuvvetleri Horasan ve bazı Fars iklimlerin de yerleşmişken, el-Emin'e bağlı güçler ise Irak ve Şam tarafların da bulunuyordu. Yapılan mücadelelerin ardından el-Emin'in miladi (814) yılında öldürülmesiyle birlikte hilafeti el-Memun ele geçirmiştir³⁸⁹.

el-Memun, Horasan'ın başkenti olan Merv şehrine giderek buradaki Farslıların desteğini almak istemiş ancak tam bu sırada da Abbasîlerin eski merkezi olan Irak'ta, el-Memun aleyhine isyanlar çıkmış ve Bağdatlılar, İbrahim b. Mehdi'yi kendilerine halife olarak (817) seçmişlerdi³⁹⁰.

Mübarek lakabı verilen İbrahim'in, Irak'ta hilafete getirilmesinin ardından, Hasan b. Sehl Bağdat'tan kaçarak Vasıt tarafına gitmişti. Böylelikle İbrahim'in halife seçilmesinin ardından, Irak'taki durum dahada şiddetlenmiş ve Abbasi halifesine destek verenlerle vermeyenler olmak üzere iki gurup ortaya çıkmıştır. Memun, Irak'ta gelişen

---

³⁸⁷ Halife b. Hayyât; *Tarihu Halife b. Hayyât*, s. 522.

³⁸⁸ İbnu'l-Esir; *El-Kâmil fi't-Tarih*, c. 6, s. 199-200.

³⁸⁹ Halife b. Hayyât; *Tarihu Halife b. Hayyât*, s. 559.

³⁹⁰ Halife b. Hayyât; *Tarihu Halife b. Hayyât*, s. 562.

bu olaylardan haber alınca, burada ki yardımcısı Hasan b. Sehli³⁹¹ bu olanları kendisinden gizlediği için öldürmeye karar vermiş ve ardından bu bölgede kendisine destek veren kuvvetlerle birlikte Irak'ta ki olayları kendi lehine döndürmeyi başararak İbrahim el-Mehdi'yi yenilgiye uğratmış ve 819 yılında Bağdat'a girmiştir. Bu gelişme üzerine İbrahim el-Mehdi burayı terkederek kaçmak zorunda kalmış ancak halife onu bağışlamıştır³⁹².

Yine el-Memun döneminde, Sasaniler tarafından Haliç mıntkasına getirilen Hind asıllı Zut kabilesi, Irak'ın güneyin de Haliç sahillerinde isyan baslatmış ve bunlar yolları keserek bazı kentleri ve şehirleri yağmalamaya ve zarar vermeye başlamışlardı. Sayıları 10.000 ile 30.000 arasında değişen bu kabilenin isyanları halife Mutasım'ın zamanına kadar devam etmiş ve onun döneminde bu isyan ortadan kaldırılmıştır³⁹³.

Mehdi'nin almış olduğu isabetsiz kararlar, Harun Reşid'in devleti oğulları arasında bölerek yapmış olduğu hata ve Abbasi halifeleri arasındaki iç çekişmeler ve mücadeleler yüzünden, sarayda çalışan ve Balat diye adlandırılan hizmet grubunun askeri açıdan güçlenmesine neden olmuştu. Böylece onlar güçlerine güvenerek, Mutasım'a biat etmemiş ve Memun'un oğlu Abbas b. Memun'a biat edip onu halife yapmak istemişlerdi. Ancak Mutasım, gücü ve siyasi zekasıyla bunları kontrol altına almayı başararak, Memun'dan boşalan hilafet koltuğuna (833) kendisi oturmuştur³⁹⁴.

Mutasım'dan önceki dönemde Türkler herne kadar askeri alanda ve bazı saray görevlerin de bulunmuş olsalar da, Mutasım dönemiyle birlikte (h. 218-227/ 833-842) Türkler askeri alanda ve devlet işlerinde oldukça aktif olarak kendilerini göstermeye başlamışlardı. Mutasım'ın, Türklere karşı beslediği sevgi ve vermiş olduğu değer, kısa zaman sonra Bağdat'taki ordunun ve ahalinin tepkisini çekmeye başlamıştı. Bütün bunların ardından Türk'lerin, Bağda'ta gelmesi ve buradaki ahaliyle anlaşamamaları, onlara olan kini ve düşmanlığı daha da arttırmıştır. Bu yüzden halife Mutasım, fitne çıkmasından endişe ederek onlara yeni bir yer aramaya yönelmiştir. Böylelikle, yaptığı araştırmalar sonucu Dicle nehrinin kuzeyinde yer alan bölgede Samerra şehrini kurarak Türk'leri buraya yerleştirdi. Diğerlerine nisbetle bu şehrin etrafını surlarla çevirmeyerek medeni cihete daha fazla önem vermiş ve burada ticareti ve ziraati geliştirmeyi

³⁹¹ İbnu'l-Esir; *El-Kâmil fi't-Tarih*, c. 6, s. 258.

³⁹² Halife b. Hayyât; *Tarihu Halife b. Hayyât*, s. 564.

³⁹³ İbnu'l-Esir; *El-Kâmil fi't-Tarih*, c. 6, s. 446.

³⁹⁴ Halife b. Hayyât; *Tarihu Halife b. Hayyât*, s. 566.

planlamıştır. Özellikle kendisi de bizzat ziraatle ilgilenmek suretiyle devlet çalışanlarını ziraatle uğraşmaları için teşvik etmişti. Mutasım'ın uyguladığı bu siyaset, Farslı'ların isyan etmelerine neden olmuştu. Babek, el-Afşin ve Mazyer liderliğinde yapılan isyanlar bunlardan birkaç tanesidir. Özellikle Babek isyanına katılan ve ona tabi olanların çoğu çiftçilerden meydana gelmekteydi. Bu isyan ilk olarak Azerbaycan tarafların da başlamış ve daha sonra kuzey Fars iklimlerine (Taberistan, Cürcan ve Ermenistana) kadar yayılmıştır. Babek, Taberistan ve Azerbaycan emirlerini kendisine tabi kıldıktan sonra bazı Kürt emirlerini de itaat altına almış ve Bizans'ın desteğiyle yaklaşık 20 yıl kadar Abbasîleri uğraştırmıştır. Hicri 221./836 yılda Samerra'da yakalanan Babek burada idam edilmiş ve onun ardından Hicri 225./838 yılda Mazyer, 226./839 yılda ise Afşin yakalanarak öldürülmüştür³⁹⁵.

Mutasım'ın (841) ölümünün ardından başa geçen el-Vasık³⁹⁶ dönemin de Türklerin Abbasi devleti içindeki güçleri daha da artmış ve Eşnâs et-Türki adındaki kişi, Irak'a, İtah et-Türki ise Dicle ve Sind çayı arasında ki bölgeye vali olarak tayin edilmişti. Halife el-Vasık, İtah et-Türki'yi Fars iklimindeki Kürt isyanlarına karşı almış olduğu başarılarından dolayı kendisine yakınlaştırmıştı. Ancak el-Vasık'ın ölümünün ardından, askerler siyasete ve devlet işlerine el atmaya başlamış ve kimin halife olacağı konusunda İtah et-Türki ile halifenin kardeşi Mutevekkil arasın da mücadele başlamıştı. Mutevekkil hilafeti ele geçirerek, İtah et-Türki'yi ortadan kaldırmış ve ona ait bütün mallara el koymuştur. Ardından halife, İtah et-Türki'nin yandaşı olan askerlerin korkusundan dolayı 857 yılında Dımaşk'a geçmiştir. Halife başkentini Dımaşk'a taşımak istiyordu ancak askerlerin baskısından dolayı bundan vazgeçerek tekrar Samerra'ya geri dönmek zorunda kalmıştır. Daha sonra ordudaki askerlerin etkisini azaltmak ve nüfuzlarını kırmak için oğlu Mu'tezz'in liderliği altında, Araplardan ve başka milletlerden oluşan 12.000 kişilik yeni bir ordu teşkil etmişti ve böylece eski orduyu yenisiyle değiştirmişti. Ancak daha sonra halife ile oğlu arasında bir takım ihtilaflar çıkınca, bunu gören eski orduya mensup Türkler, bu kargaşadan yararlanarak öteden beri kin duydukları halife Mutevekkil'i Samerra'da (861)

³⁹⁵ İbnu'l-Esir; *El-Kâmil fi't-Tarih*, c. 6, s. 446-454.

³⁹⁶ Halife b. Hayyât; *Tarihu Halife b. Hayyât*, s. 569; İbnu'l-Esir; *El-Kâmil fi't-Tarih*, c. 6, s. 459.

öldürmüşlerdi. Bu olay Abbasilerin siyasi cihetten zayıflamalarının başlangıcı ve güçlü Abbasi halifelerinin son dönemi olmuştur³⁹⁷.

Tarihçilerin askeri mücadele dönemi adını (861-870) verdikleri bu dokuz yıllık sürede, dört halife görev yapmış olup bunların yaptığı icraatlar kendi iradelerinin ve yönetimlerinin dışında gelişmiştir. Mutasım'ın önceden kurmuş olduğu siyaset ve özellikle de orduyu Türklerin denetimine vererek, Arapları yönetimden ve ordudan uzaklaştırması ve küstürmesi ile birlikte Abbasîlerin siyasi otoritesi zayıflamış ve ardından çıkan iç çekişmeler ve siyasi oyunlar, Abbasîlerin zayıflamasına neden olmuştur.

Olayların en kızıymış olduğu dönemde hilafete el-Mu'temid (870) gelmişti. Öyle ki bu dönemde artık Abbasîler parçalanmak üzereydi, çünkü doğudaki hakimler Abbasîlere karşı baş kaldırmış ve bağımsızlıklarını ilan etmek için çabalamaya başlamışlardı. Bunların başında Yakup b. Leys Saffer ve batıda (Mısır ve Şam) bağımsızlığını ilan etmek isteyen İbn Tolun gelmekteydi³⁹⁸. Ancak tam bu sırada Irak'ın güneyinde ise Zenci isyanları baş göstermişti. Esasen halife Mehdi döneminde başlamış olan bu Zenci hareketleri, artık bu döneme gelindiğinde daha da şiddetlenmiş ve bu grup neredeyse Sevad (Mezapotamya) denilen bölgeyi tamamen ele geçirmişti. Halife Mu'temid'in çok zayıf bir kişiliğe sahip olması ve siyasetten pek anlamaması, ona hilafeti elinde tutması için herhangi bir yardımın olmamasına neden olmuştur. Hernekadar Mutevekkil'in büyük oğlu olarak hilafete gelmişse de, kendisine pek de iyi bir saltanat kalmamıştı. Neticede halife, içinde bulunduğu bu zor durumdan kendisini kurtarması için, Mekke'deki kardeşi el-Muafak'ı yardımına çağırarak zorunda kalmıştır. Muafak, Abbasîlerin hilafet ailesi içindeki en iyi ve en yetenekli şahsiyetlerden biri olup, ona ikinci hakikî Mansur lakabı verilmekteydi. Oldukça bilgili ve siyasetten çok iyi anlayan Muafak, ordudan ve devlet işlerinden de oldukça iyi anlıyor ve insanlar tarafından çok sevilirdi. Muafak, Hicri 257./871 Zi'l-Hicce ayında (Aralık) Mekke'den, Samerra'ya gelmiş ve halife el-Mu'temid, ona Kufe, Yemame, Bahreyn, Umman, Ahvaz, Irak, Fars iklimlerinin idaresini ve denetimini vermiş³⁹⁹, ardında da kendisine velayet yapmıştır. Böylelikle Muafak, Abbasilerin hakimi olmuş, halife ise

---

³⁹⁷ Suyuti (Abdurrahman); *Tarihu'l-Hulefâ*, (T. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid), Kahire, 1952, s. 350-363; İbnu'l-Esir; *El-Kâmil fi't-Tarih*, c. 7, s. 85-87

³⁹⁸ İbnu'l-Esir; *El-Kâmil fi't-Tarih*, c. 7, s. 156-159.

³⁹⁹ İbnu'l-Esir; *El-Kâmil fi't-Tarih*, c. 7, s. 202.

onun gölgesi altında yaşamaya başlamıştır. Halife el-Mu'temid, kardeşi Muafak Mekke'den geldikten sonra ona Zenci hareketlerini bastırmak ve diğer fitneleri ortadan kaldırma görevini yüklemiş ve oda bunları başarıyla yerine getirerek, Türkleri kontrol altına almış, Yakup Saffer'i mağlup etmiş ve Zenci hareketlerinin sonunu getirmişti. Böylece tüm halkın gözünde kısa zamanda yükselmeye ve çok sevlilmeye başlayan el-Muafak, kısa zamanda parçalanmış olan Abbasi devletini birleştirmiş ve iflas eden hazineyi tekrar düzeltmeyi becermiştir.

1. 1. Zenci Hareketleri

Hicri 249./871 yılında, Basra taraflarında kendisinin Hz. Ali soyundan geldiğini iddia eden Ali b. Muhammet b. Ahmet adında bir kişi, Bahreyn'e gelip halkın kendisine tabi olarak, akidesine uymalarını istedi. Bahreyn ehlinin bir çoğu onun bu davetine olumlu cevap vererek, onu desteklemeye başladılar. Ardından bu bölgede haraç toplamaya başlayan Ali b. Muhammet, daha sonra Abbasi hilafetinin buradaki devlet adamlarıyla mücadeleye girişti ve yapılan mücadelenin ardından her iki taraftan da bir çok insan hayatını kaybetti. Tüm bu gelişmelerin ardından Ali b. Muhammet, Bahreyn'deki taraftarlarını yanına (bu gurup içerisinde Yahya b. Muhammet el-Ezrak el-Bahrani ve Suleyman b. Cami'⁴⁰⁰ gibi tanınmış kişilerde bulunmaktaydı) alarak merkezini Ahsa'ya taşımıştı.

Kaynaklar, Ali b. Muhammet'in, kendi nesebi konusunda insanları aldattığını ve yine ona tabi olanların kendisine ilham, keramet ve bir takım harikulade olaylar isnat ettiklerini haber vermektedir⁴⁰¹.

Ali b. Muhammet, hareketine muhalif olan kuvvetlerle ve Abbasi hilafetiyle mücadeleye girişmiş, neticede Bahreyn'deki Redm denilen bölgede almış olduğu yenilginin ardından tabilerinin bir çoğu dağılmış ve kendisi de Basra'ya kaçmak zorunda kalmıştı⁴⁰².

Basra bölgesi, halife Memun ve halife Mutasım döneminde, iç savaşlar ve anarşiden kendisini kurtaramadığından dolayı oldukça sıkıntılı bir dönem geçirmişti. Hicri 194./810 yıldan, 203./819 yıla kadar devam eden karışıklıkların ve sıkıntıların ardından çıkan Babek isyanı ise hilafeti daha da zor bir duruma düşürmüştü. Abbasi

⁴⁰⁰ İbnu'l-Esir; *El-Kâmil fi't-Tarih*, c. 7, s. 173.

⁴⁰¹ İbnu'l-Esir; *El-Kâmil fi't-Tarih*, c. 7, s. 205-207.

⁴⁰² et-Taberi; *Târîhu'l Umem ve'l-Mulûk*, c. 9, s. 411.

hilafeti için oldukça büyük bir külfet getirmiş olan *Babek isyanı*, Abbasî hilafeti için ise oldukça büyük bir tehlike oluşturmuştu. Bu isyan, Basra Körfezi'nden uzak bir mıntıkada çıkmıştı. Ancak güney Irak mıntıkasında yaşayan Hint kökenli Zut kabilesinden dolayı oldukça tehlikeli bir durum teşkil ediyordu. Çünkü bu dönemde Zut kabilesi de Abbasi yönetimine karşı isyan etmiş ve devleti zor duruma düşürmüştü. Halife Memun, bu gelişme üzerine, İsa b. Yezid el-Halidî'yi (h. 205/821) bunlarla savaşması üzerine görevlendirmiştir. Ancak İsa b. Yezid, kendisine verilen görevi başaramayınca, Memun onu bu görevden alarak yerine Davut b. Mescur'u (h. 206/822) komutan olarak tayin etmiştir⁴⁰³. Kaynaklarda bu iki yıl içerisinde ne olduğu konusunda tafsilatlı bir bilgi yoktur. Ancak bundan sonraki onüç yıllık (h. 219/836) dönem içerisinde Zut sorununun devam ettiğini görmekteyiz. İbni Esir, bu kabilenin Basra yoluna hakim olarak bu yolu oldukça korkulu bir hale getirdiklerini zikr etmektedir⁴⁰⁴.

Halife Mutasım, başındaki Babek sorununa rağmen Zutlar ile yakından ilgilenmek zorunda kalmış ve önemli komutanlarından biri olan Uceyf b. Ambesi'yi, Basra ile Vasit arasında faaliyetlerini genişleten Zut sorunuyla ilgilenmesi üzere görevlendirmişti. Uceyf, onları kuşatıp mağlup ederek bir çok kişiyi esir aldıktan sonra, onlar arasında ki ilişkiyi koparmak için yaklaşık 27000 kişiyi Bağdat'a sürgün etmişti, ancak halife Mutasım, bunların Şam ile biladi Rum arasındaki savaş cephelerine nakl edilmelerini isteyince, bu kabile mensupları Toros dağlarının güney taraflarına yerleştirilmiştir⁴⁰⁵.

1. 2. Basra'daki Sahibu'z-Zenc Hareketleri

Türk komutanlarının Abbasi halifeleri üzerindeki etkileri ve baskıları neticesinde çok geçmeden devlette bir bitkinlik baş göstermişti. Öyleki Türkler, Abbasi ordusunun temelini oluşturmaktaydılar. Mutasım, birinci Abbasi asrında, lider olan savaşçı ve güçlü halifelerin en sonuncusu olmuş, onun ardından gelen Vasık ve Mutevvekkil gibi halifeler ise başarılı olamadıkları gibi, Mutevvekkil Türk askerleri elinde öldürülen (h.247/862) ilk halife olma özelliğine sahip olmuştur. Bundan sonraki

⁴⁰³ et-Taberi; *Târîhu'l Umem ve'l-Mulûk*, c. 8, s. 580-581.

⁴⁰⁴ İbnu'l-Esir; *El-Kâmil fi't-Tarih*, c. 6, s. 443.

⁴⁰⁵ İbnu'l-Esir; *El-Kâmil fi't-Tarih*, c. 6, s. 446.

dönem içinde, sahibu'z-Zenc Muhammed b. Ali'nin Basra'ya gelişine ve hareketini başlatmasına kadar geçen süreç içerisinde, halifeler sık sık katledilip azl edilmişti⁴⁰⁶.

Ali b. Muhammet, Hicri 254./868 yılda, Basra'da istediklerini gerçekleştiremeyip, yeterince taraftar bulmak da sıkıntı çekince burayı terk ederek Bağdat'a yönelmiştir. Öyle anlaşılmaktadır ki o, hilafet merkezindeki karışıklığı görerek, devletin aciz ve zayıf kaldığı noktaları anlayarak Hicri 255./869 yılda tekrar Basra'ya dönerek bütün gücüyle tahriklere başlayıp, Basra'luların içinde bulunduğu çekişmelerden de istifade etmiştir. Ayrıca büyük çiftliklerde çalışan Afrika'lı kölelerin perişanlığından da faydalanarak bunları isyana teşvik etmiş ve böylelikle binlerce kişiyi kendisine katmayı başarmıştır. Hızlı bir şekilde Basraya ve civarına hakim olan Ali b. Muhammet, hareketini Ahvaz, Curcan ve Kufe taraflarına kadar genişletmeye muafak olmuştu. Onun bu hareketine başta Beni Temim olmak üzere bir çok Arap kabilesi ve Bahreyn'den onunla birlikte gelen Arap'lar destek vermekteydiler.

Abbasi hilafeti, bu isyanı bastırmakta oldukça aciz kalmış ve göndermiş olduğu ordular Hicri 258. yıla kadar her defasında mağlup olarak geri dönmek zorunda kalmıştır. Bunun üzerine zayıf bir kişiliğe sahip olan halife el-Mu'temid, Mekke'de bulunan el-Muafak lakaplı kardeşi Talha'dan yardım talep etmek zorunda kalmıştı. Muafak oldukça zeki biri olup, iyi bir komutan, idareci ve savaşçı bir kişiliğe sahipti. Muhammed b. Ali ile onun arasında yaklaşık 12 yıl süren mücadelenin ardından bu hareketi ortadan kaldırmayı (h. 270/884) başarmıştır. Buradan anlıyoruz ki bu hareket yaklaşık onbeş yıl devam etmişti. Muafak, Ali b. Muhammet ile arasında ki savaşa rağmen öte yandan, Belh, Nişabur, Taberistan ve Ahvaz'a hakim olan Yakup b. el- Leys Saffer ile savaşmaktan da geri durmamıştı⁴⁰⁷.

Sahibu'z-Zenc hareketi, gerek Abbasi hilafeti gerekse de İslam toplumu için, iktisadi, mali kayıplar bir tarafa, bunun yanı sıra, kan, gözyaşı, yıkım ve üzüntü bırakmıştı.

Suyuti, bu hareketin yaşandığı dönem içerisinde Basra'nın harap olduğunu, bir çok insanın öldürüldüğünü ve yine bu dönemde Irak'ın yıkıcı depremlere maruz kaldığını zikir etmektedir. Ayrıca abartılı bir şekilde Muhammet b. Ali ve taraftarlarının

⁴⁰⁶ Suyuti; *Tarihu'l-Hulefâ*, s. 350-363.

⁴⁰⁷ İbnu'l-Esir; *El-Kâmil fi't-Tarih*, c. 7, s. 290-291.

elinde öldürülen insan sayısının milyona ulaştığını, Basra'da bir gün içerisinde 300.000 insanın katl edildiğini dile getirmektedir. Yine bu süre içerisinde esir alınan müslüman kadınlarına, Alevi ve Zenciler tarafından tecavüz edilip öldürüldüklerini de belirtmektedir⁴⁰⁸.

İbn Kesir ise Muafak'ın Hicri 268./882 yılda, Basra ve Kufe ehlinde olan onbinlerce kadın ve çocuk esiri, Zenci'lerin elinden kurtardığını zikr etmektedir⁴⁰⁹.

İbn Cevzi ise Hicri 267./881 yılında, Muafak'ın zencilerin elinden yaklaşık 15.000 kadını kurtardığını ve ailelerine teslim ettiğini zikr etmektedir⁴¹⁰.

Bütün bu rivayetler bize yaşanan vahşetin, toplumun maruz kaldığı sıkıntıların ve acıların ne derece olduğunu açıkça göstermektedir. Biz, Zenci hareketlerini fazlaca tafsilata girmeden, bu hareketi sadece ana esaslarıyla kısaca özetlemeye çalıştık. Bu hareketin sebeplerine indiğimiz zaman görüyoruzki bütün bunların nedeni; İslam toplumunda ki parçalanma, hilafet müessesesinin zayıflığı, orduda ki intizamsızlık ve sosyal müesseselerin yok olmasıydı. Zira o dönem ki toplumun yapısına baktığımız zaman, Zenci'lerin çok kötü şartlar altında çalıştırılıp kötü muameleye tabi tutulduklarını ve yine buna ilaveten Basra'da ki halkın arasın da güçlü iç çekişmelerin olduğunu görüyoruz. Bütün bu sebepler, Ali b. Muhammet gibi kişileri tahrik ederek, hilafetin zayıf oluşunun da getirdiği rahatlıkla birlikte isyan etmelerine neden olmuştur.

Muafak, Hicri 278./892 yılın da öldüğünde, halife el-Mu'temid henüz sağdı ve Muafak'ın ölümüyle birlikte ondan boşalan göreve, Mutezid Billah lakabı verilen oğlu Ebu Abbas Ahmet b. Muafak getirilmiştir. Babasının elinde olan bütün hakimiyet ona geçmiş ve halife Mutemid'in ölümünün (892) ardından, halife olarak ona biat edilmiştir. Mutezid, babasının başlattığı ve yürüttüğü bütün siyaseti dahada geliştirmiş ve özellikle de ordu ile maliyeyi oldukça iyi bir seviyeye çıkarmıştır. Askeri açıdan Abbasi hilafetinde az rastlanan şahsiyetlerden biri olan Mutezid, Bağdat'ta kendisine bir yer tutarak, başkentini Samerra'dan tekrar Bağdat'a taşımış ve bu şehri her açıdan oldukça mamur bir hale getirmiştir.

Mu'tezid'in ardından Abbasilerin zayıflaması pek uzun sürmemiş ve devlet tekrar askeri liderlerin kontrolü altına girmişti.

⁴⁰⁸ Suyuti; *Tarihu'l-Hulefâ*, s. 364.

⁴⁰⁹ İbn Kesir, *El-Bidaye ve'n-Nihaye*, c.11, s. 4.

⁴¹⁰ el-Cevzi, *el-Muntazam fi Tarihi'l-Ümem ve'l-Mülûk*, c.5, Haydarâbâd, 1940, s. 58.

İdari açıdan altı kısma ayrılmış olan Ahvaz bölgesi, Basra'ya bağlı olarak idare edilmekteydi. Abbasi hilafetinin birinci asrın da bu bölgede herhangi bir değişiklik olmamış ve bu durum aynen devam etmişti. Çünkü Abbasi halifeleri bu dönemde doğuda ki bir çok isyan ve hareketle uğraşmaktaydılar.

Memun ile kardeşi Emin arasındaki ihtilafların ardından zayıflama ve bölünme başlayınca, bunu fırsat bilen Fars ikliminde ki hakim güçler (Safariler, Tahiriler) istiklal peşinde koşmaya başlamışlardı. Özellikle bu bölgedeki hakim güçler, Irak ve Bağdat'ı, Abbasilerin içinde bulunduğu siyasi karışıklıktan ve güçsüzlükten faydalanarak ele geçirmek için uğraşmaktaydılar.

Ahvaz bölgesi hem konumu itibariyle stratejik, hemde Sevad bölgesine (Mezopotamya) ve Irak'a geçebilmek için bir köprü konumundaydı. Bu yüzden Fars ikliminde ki hakimlerin öncelikli düşüncesi Ahvaz'ı ele geçirip Irak ve Körfez sahillerine inebilmek olmuştur⁴¹¹.

Ahvaz bölgesine ilk hücum eden kişi Tahir b. Hasan olmuştur ki bu kişi, Memun'un Fars bölgesin de bulunan ordusunun komutanlığını yapmaktaydı. Tahir b. Hasan'ın ardından bu bölgeye Yakup b. Leys Seffar hücum etmiş ancak bundan bir sonuç alamamıştı⁴¹². Tüm bunların ardından ise Ali Buveyh'i, Ahvaz ve Irak bölgesinde Buveyhiler denilen Şii devletini kurmuştur.

Emin ile Mutasım arasında ki çekişmelerin ardından, Mutasım'ın ordu komutanları olan Tahir b. Hasan ile Herseme b. Ayn, Emin'in bazı öncü birlikleriyle Nehrevan'da karşılaşmış (812) ve bu kuvvetleri mağlup ederek bir çok esir almışlardı⁴¹³. Tahir, bu mücadelenin ardından Emin ile savaşmak üzere Bağdat tarafına hareket ederek neticede 23 Eylül (813) tarihinde Bağdat'ı kuşatarak Emin'i esir almış ve öldürtmüştür. Irak'ın geleceğini etkilemesi bakımından önemli olan bu mücadelede, Bağdat şehri ondört ay boyunca muhasarada kalmıştır⁴¹⁴.

Abbasi hilafetinin ikinci asrında ise Bağdat'ta bir çok sorun ve karışıklıkla karşılaşmış ve özellikle bu karışıklığın başını da ordu içindeki komutanlar ve askerler çekmişti. Bütün bunların ardından bu karışıklıktan istifade eden Berîdî ailesi böylece

---

⁴¹¹ Muhammed Şakir; *Tarihu'l Halîci'l-Arabî*, s. 181-182.

⁴¹² İbnu'l-Esir; *El-Kâmil fi't-Tarih*, c. 7, s. 349.

⁴¹³ İbnu'l-Esir; *El-Kâmil fi't-Tarih*, c. 6, s. 235.

⁴¹⁴ İbnu'l-Esir; *El-Kâmil fi't-Tarih*, c. 6, s. 245-248.

Bağdat şehrini ele geçirmişti. Bu aileden özellikle, Ebu Abdullah Ahmet b. Muhammet el-Berîdî, Basra ve Vasıt'ı ele geçirdikten çok kısa bir süre sonrada Bağdat'ı kontrolüne almıştır.

Ebu Abdullah Ahmet el-Berîdî, siyaseti oldukça iyi bilen cesur ve zeki birisi olduğundan, siyasi ortamın karışıklığından faydalanarak, Buveyhiler ile birlik olmuş ve onların Ahvaz'ı ele geçirmelerini sağlamıştı. Ancak Buveyhilerin içinde bulunduğu durum onların Ahvaz'da uzun süre kalmalarına engel olunca, onlar burayı terkederek Şiraz'a gitmişlerdir. Onların ardından Berîdîler buraya yerleşmiş, ancak onlar da Abbasilerin baskısı karşısında dayanamayarak dostları olan Buveyhilere sığınmak zorunda kalmışlardı⁴¹⁵.

Ahvaz'ın oldukça stratejik önemli bir bölge olduğunu bilen Buveyhiler, gelecekte Irak tarafına gidebilmek için buranın kesinlikle ele geçirilmesinin zorunlu olduğunun da farkındaydılar. Çünkü Ahvaz bölgesi bir kavşak noktası konumunda olup, burayı elinde bulunduran Irak'a, Haliç mntikasına vede Fars iklimine gidecek olan ticaret yollarını elinde tutabilecek ve böylece her yönden bölgede söz sahibi olabilecekti. Ancak Abbasilerin, Ahvaz'ı elinde bulundurması, Buveyhilerin istediklerini gerçekleştirmelerine fırsat vermemiştir. Bu sebeble Buveyhiler, Berîdîlere askeri açıdan yardım edip onları destekleyerek kendi emellerine kavuşmayı planlamışlardı. Buveyhiler, Berîdîlere gerekli desteği verip Ahvaz'ı ele geçirttikten sonra bu kez Berîdîlerden kurtulmanın hesabını yapmışlardı. Çünkü Beridî ordusunun çoğunluğunu Türkler teşkil ediyor ve bu durum da ilerde tehlike doğurabilirdi. Böylelikle iki gurup arasında başlayan ihtilafların ardından, Berîdîler zayıflamış ve Ahmet b. Buveyh'i onları Ahvaz'dan çıkarmıştır. Berîdîler, Ahvaz'dan çıkartıldıktan sonra geri kalan ordularıyla birlikte Basra tarafına giderek burayı ele geçirmişlerdir⁴¹⁶.

Bağdat içindeki karışıklıklar, Ahvaz'da ki hareketlerle dahada karışık bir hal almıştı. Bağdatlılar, Buveyhilerin sadece Ahvaz'ı almakla kalmayıp, Bağdat'ı ve çevresindeki bölgeleride ele geçirmek istediklerini biliyorlardı bu yüzden ihtilaflar daha da güçlenmiş ve Emirul Umera İbn Raik ile ordu komutanı olan Beckem arasında büyük bir çekişme başlamıştı. Bu durumu gören Abdullah el-Berîdî, ikisini barıştırmak için

⁴¹⁵ İbnu'l-Esir; *El-Kâmil fi't-Tarih*, c. 8, s. 317-321.

⁴¹⁶ Muhammed Şakir; *Tarihu'l Halîci'l-Arabî*, s. 206-207.

araya girmiş ancak Beckem, İbn Raik'e hücum ederek onu Bağdat'tan çıkarmıştı⁴¹⁷. Daha sonra kendisini Emiru'l-ümera, Abdullah el-Berîdî'yi ise yardımcı olarak tayin etmişti. Bu ikisi arasındaki dostluk daha sonradan kız alıp vermeyle akrabalığa dönüştürülmüş ve bu ilişki Hicri 326 yılından, Hicri 339 yılına kadar devam etmiştir. Ancak daha sonradan birtakım sebepler yüzünden araları açılmış ve Abdullah el-Berîdî, Basra tarafına çekilmek zorunda kalmıştır.

Beckem'in daha sonra anlaşılmaz bir şekilde öldürülmesinin ardından ordusu dağılmış ve bir kısmı Berîdîlerin tarafına geçmiştir. Abdullah el-Berîdî, bunun ardından çabuk davranarak Bağdat'a hücum etmiş ve hiçbir mukavemetle karşılaşmadan burayı ele geçirmişti. Halifeden Emiru'lümera olmak için mücadele beklemişse de halife hem onu bu göreve layık görmeyişinden hemde Deylemi ordusunun onu sevmemesinden ve Bağdat'ta ki Deylemlerin başı olan Gürtekin ile Berîdî arasında çekişme oluşundan dolayı onu bu göreve getirmeyince, el-Berîdî tekrar Basra tarafına çekilmek zorunda kalmıştır. Ancak Gürtekin, Bağdat'ta gücünü gösterip kendisini kanıtlayamadığından dolayı, ordu mecbur kalarak İbn Raik'i, Suriye'den çağırıp onu tekrar Emiru'lümera yapmışlardı. İbn Raik ise bu göreve ikinci kez gelişinin ardından, Abdullah el-Berîdî'yi kendisine yardımcı atamıştır⁴¹⁸.

Bağdat'taki bu gelişmeler belli bir süre sonra tekrar yerini ihtilaflara bırakmıştı. İbn Raik ile el-Berîdî arasında bir takım sorunlar çıkmış ve Berîdî'nin denetiminde ki Ahvaz ordusu, Bağdat'a girerek, halifenin ordusunu dağıtmış ve halife el-Muttaki ile İbn Raik'i Musul tarafına kaçmak zorunda bırakmıştı⁴¹⁹.

Bütün bunların ardından halife, el-Berîdîleri ortadan kaldırmak için çözüm arayışlarına girmiş ve bu kapsam da, Seyfuddevle el-Hemdani ile ittifak kurma yoluna gitmiştir. Seyfuddevle el-Hemdani, Vasıt bölgesinde yaptığı savaşın ardından Berîdîlerin gücünü kırmış ancak bu onların sonunu getirmeye yetmemiştir. Böylelikle Berîdîlerin siyaseti, Bağdat'ta, Basra'da, Vasıt'ta ve Ahvaz bölgesinde olmak üzere, belli bir dönem kendisini göstermeyi becermiştir⁴²⁰.

⁴¹⁷ İbnu'l-Esir; *El-Kâmil fi't-Tarih*, c. 8, s. 293-295.

⁴¹⁸ İbnu'l-Esir; *El-Kâmil fi't-Tarih*, c. 8, s. 317-321.

⁴¹⁹ İbnu'l-Esir; *El-Kâmil fi't-Tarih*, c. 8, s. 322.

⁴²⁰ Muhammed Şakir; *Tarihu'l Halîci'l-Arabî*, s. 221.

Ahvaz'ın stratejik bir bölge olmasının yanı sıra Irak'a açılan bir koridor görevi görmesi vede Abbasilerin hilafet merkezinin Irak'ta olmasından dolayı bu bölge bir çok hareketin ve olayın ana merkezini oluşturmuştur. Abbasi hilafetinin zayıflamasıyla birlikte kontrolü sağlayamaması, bu bölgedeki mücadelelerin artmasına ve şiddetli geçmesine zemin hazırlamış ve idari açıdan sürekli olarak el değiştiren bölge, gerek iktisadi gerekse insani cihetten oldukça yıpranmıştır. Çünkü her defasında hücum ve saldırılara uğraması buranın fakirleşmesine ve harap olmasına neden olmuştur.

Haricî isyanlarının merkezi olan Bahreyn ise, Basra şehrinin kurulmasıyla birlikte, eski önemini kaybederek, siyasi ve ticari üstünlüğünü Basra'ya kaptırmıştı. Basra şehri bir nevi Bahrey'nin altarnetifi olarak, özellikle İslamiyetin Fars ülkelerine yayılmasında büyük bir rol oynamıştır.

Abbasilerin kuruluşu döneminde, Bahreyn'de olayların ve kargaşaların olmaması bu bölgede Abbasi hilafetine ve siyasetine karşı herhangi bir bağlılığın bulunduğu anlamına gelmemektedir. Çünkü bu bölgede söz sahibi olan Abdu'l-Kays kabilesi herhangi bir yere bağımlı olmaktan hoşlanmıyordu⁴²¹. Ancak yine bu bölgedeki bir diğer kabile olan Ezdlilerle, Abbasîler arasında ilişki bulunmakta ve Abbasîler bu bölgedeki dengeyi sağlayabilmek için onları desteklemekteydiler. Abdu'l-Kays ve Ezd kabilesi arasında sürekli ihtilafların ve çekişmelerin olduğunu ve bunun sebebinde kabilecilikten ileri geldiğini daha önceden de bahs etmiştik, bu durum Abbasiler döneminde de bir değişiklik göstermeden aynen devam etmiştir.

Haliç bölgesinin coğrafya, tabiat, dil, kültür ve insan bakımından birbirine çok yakın olması, bu mntıka da ortaya çıkan herhangi bir fikrin ve görüşün çok çabuk bir şekilde diğer bölgelere de yayılmasını sağlamıştır. Herhangi bir fikir veya hareket bu bölgede başladığı an gerek olumlu gerekse olumsuz tesirleri kendisini hemen diğer Haliç mntıkalarında da göstermiştir.

Abbasiler döneminde ortaya çıkan fikirlerin ve hareketlerin yayılma merkezi görevini Irak üstlenmişti. Bütün Haliç mntıkasının da baş gösteren Alevi, Zenci, İbaziyye, Karmafi ve diğer hareketlerin başlangıç noktası Irak olmuş ve bu hareketler çok çabuk bir şekilde diğer bölgelerde tesir ederek genişlemişti.

---

⁴²¹ el-Belâzûri; *Fütûhu'l-Buldân*, c.1, s. 59.

Karmatîlik denilen hareketin ilk başlangıç yeri Kufe olmuş ve daha sonra bu hareket Bahreyn tarafına ulaşmıştı. İslâm mezhepleri arasında en çok ihtilafa sebep olan fırkalardan biri şüphesiz ki Şiilikti. Bu fırkanın mensupları zamanla kendi aralarında ayrılığa düşmüşler ve değişik şubelere ayrılmışlardı⁴²². Bu Şii fırkalardan biride İsmâilîlik⁴²³. İsmâiliye fırkasının bir kolu olan ve Ehl-i Beyt sevgisini istismar ederek kurdukları gizli teşkilat sayesinde siyâsi nüfuz elde etmeyi amaçlayan ve neticede Sünnî akideyi ortadan kaldırmayı planlayan Karmatilik hareketi Kûfe, Bahreyn ve Suriye olmak üzere üç değişik bölgede ortaya çıkmıştı⁴²⁴. Karmat ya da Karmatî kelimesinin menşei hakkında çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Öyle anlaşılıyor ki bu kelime adını tarikatın kurucusu olan Hamdan b. Karmat'tan almıştı⁴²⁵. Ancak bu şahsın adının Hamdan b. Eş'as olduğu da rivâyet edilmektedir. Kûfe yakınlarında kendi başına derviş hayatı yaşayan Hamdan, halkın yoksulluğu ve Abbâsîler'in ülkede meydana getirdiği baskıdan yararlanarak "ortak mülkiyet" anlayışını amaç edinen bir tarikat kurdu. Zenginlerin malını paylaşmayı ana ilke olarak benimseyen bu tarikat, kısa süre içinde bütün Irak'ta yayıldı. Nitekim beklenen ilk isyan Vasıt civarında (Kûfe) Hamdan ile başlamıştı⁴²⁶. Bu isyan özellikle her sene şahıs başına bir dinarlık yeni bir vergi konulmasına karşı bir tepki idi. Karmatiler'in bu hareketi yaklaşık olarak on sene sürmüştür (277-288/890-901). İkinci Karmatî hareketi ise Bahreyn'de ortaya çıkmış ve (286/899) Ebû Said el-Cünnâbî liderliğinde başlayan bu hareket, bedevilerden ve bu mezhebe bağlı olanlardan birçoğunun da desteğiyle bir hayli güç kazandı⁴²⁷ ve neticede Bahreyn Ebû Said zamanında Karmatiler'in hâkimiyetine girdi⁴²⁸. Ahsâ şehri ise müstakil bir devlet haline geldi.

İsmailiyye mezhebinin imamlarından olan Dâi Ebu Zekerriyya Yahya b. Ali Et-Temimi'nin çalışmaları sayesinde İsmailiyye mezhebinin taraftarları çoğalmıştı. Karmatîler, davetçilerini Haliç mıntukalarına yollayarak onları başlattıkları bu harekete destek olmaya çağırıyor ve özellikle Bahreyn bölgesindeki Karmatî davetini yüklenen

⁴²² İ. A. Çubukçu; *Gazzali ve Batınîlik*, Ankara 1964, s. 29.

⁴²³ Bernard Lewis, "İsmâilîler", *İ. A.*, c. VI/2, İstanbul, 1977, s. 1120.

⁴²⁴ N. Çağatay-İ. A. Çubukçu; *İslâm Mezhepleri Tarihi*, c. I, Ankara, 1965, s. 65-68.

⁴²⁵ L. Massignon ; "Karmatiler", *İ. A.*, c. VI, İstanbul, 1977, s. 353.

⁴²⁶ L. Massignon ; "Karmatiler", c. VI, s. 353.

⁴²⁷ İbnu'l-Esir; *El-Kâmil fi't-Tarih*, c. 7, s. 410.

⁴²⁸ İbnu'l-Esir; *El-Kâmil fi't-Tarih*, c. 8, s. 74.

Ebu Said el-Cünnâbi, yapmış olduğu propagandalarla, Bahrey'nin baş şehri olan Hacer hariç, bütün Bahreyn'i ele geçirerek burada çok sayıda taraftar toplamıştı⁴²⁹.

Karmatî'lerin Bahreyn'de bu şekilde yayılmaları ve güçlenmeleri, burada ki Abbasi valisini (el-Abbas b. Amr el-Ganavi) rahatsız etmiş ve onun bu bölgeye bir ordu sevkmesine neden olmuştu ancak gönderilen bu ordu Ebu Said el-Cünnâbi tarafından mağlup edilmiş ve ardından El-Cünnâbi, bu bölgedeki et-Temimi'yide tasfiye ederek kontrolü tamamen kendi eline alıp, Hicri 286\899 yılında bağımsız bir devlet kurmuştur.⁴³⁰ Bütün bunların ardından Ebu Said el-Cünnâbi, bununla yetinmeyerek Irak'ın güney tarafına ve Irak ile Hicaz arasında gidip gelen kabilelere, Umman üzerine ve ardından da Basra ve Ahvaz üzerine hücum ederek, ordusunu Bağdat sınırlarına kadar dayandırmıştı. Karmatîler, insanları öldürmek ve içlerine korku salmakla, Irak bölgesin de meşhur olmuş ve onların takip ettiği bu acımasız siyaset, bir çok insanın bu bölgeden hicret etmesine sebep olmuştur. Halife, bütün bu olanlar üzerine daha fazla dayanamayarak, Abbas b. Amr komutanlığında büyük bir orduyu buraya göndermiş ancak bu ordu, içerisinde meydana gelen problemlerden dolayı bir sonuç alamadan geri dönmek zorunda kalmıştı⁴³¹.

Ebu Said el-Cünnâbi'nin (912) yılın da öldürülmesinin ardından onun yerine küçük kardeşi Suleyman Ebu Tahir el-Cünnâbi geçmişti⁴³². Onun döneminde bu karışıklıklar dahada artınca o, bundan faydalanarak Basra'yı ele geçirip, ticaret ve hac kabilelerinin yollarını kontrolü altına almıştı. Mekke yolunun Karmatiler tarafından tehdit edilmesi sebebiyle müslümanlar o yıl haclarını edâ edemediler.⁴³³ Bu gelişme üzerine Abbasi halifesi el-Muktedir, iki kez ordu hazırlayıp yollamasına rağmen Tahir el-Cünnâbi'yi durdurmak için başarılı bir sonuç alamamıştır. Özellikle Abbasilerin yollamış olduğu ikinci ordunun mağlup edilmesinden sonra, Tahir el-Cünnâbi'ye bağlı kuvvetler bu ordunun geri kalanını Bağdat'a kadar kovalamış ancak buraya girmeyip sadece Kufe şehrini ele geçirmişlerdi. Daha sonradan Hicaz'a (Mekke) hucum (929) eden el-Cünnâbi, Mekke'de bir çok insanı katletmiş ve Zemzem kuyusunu toprakla ve insan ölüsüyle doldurarak Haceru'l-Esved'i yanlarına alıp Bahreyn'e (Hacer'e) geri

⁴²⁹ İbn Kesir; *El-Bidaye ve'n-Nihaye*, (Çev.Mehmet Keskin), c. 11, İstanbul, 1994, s. 150.

⁴³⁰ Aydın Çelik, *Kuruluş Dönemi Fatımîler Devleti (909-969)*, Ankara, 2007, s. 101.

⁴³¹ İbn Kesir; *El-Bidaye ve'n-Nihaye*, c. 11, s. 153.

⁴³² İbn Kesir; *El-Bidaye ve'n-Nihaye*, c. 8, s. 74.

⁴³³ İbn Kesir; *El-Bidaye ve'n-Nihaye*, c. 8, s. 122, 131-132.

çekilmişlerdi⁴³⁴. Haceru'l-Esved'in uzun bir süre Karmatiler'in elinde kaldığı ve Tahir el-Cünnâbinin ölümünden (934) yıllar sonra Fatimî halifesi Mansur'un hususi emri ile Mekke'ye iade edildiği (951) zikr olunmaktadır⁴³⁵.

Abbasi hilafetinin, Karmatîler karşısındaki acizliği ve güçsüzlüğü, onların daha ileri giderek Yemame'yi de hakimiyetleri altına almasına kadar varmış ve ardından Irak ile Ahvaz üzerine hücum ederek Abbasi veziri İbn Furat'ı kendileriyle antlaşma yapmak zorunda bırakmışlardı. Yapılan antlaşmaya göre Karmatî'ler bundan böyle herhangi bir yerde saldırıda bulunmayacak, Ahvaz ile Basra, Karmatî'lere verilecek ve Abbasiler onları resmi olarak tanıyacaktı. Ancak şartları oldukça ağır olan bu antlaşma Abbasiler tarafından kabul edilmeyince, Karmatî'ler tekrar hücum ederek Kufe'yi ele geçirmiş ve burada bir çok insanı katl etmişlerdir. Bu olay üzerine Abbasiler tekrar antlaşma istemek zorunda kalmış ve Karmatîlerin isteklerini kabul etmişlerdi. Buna göre, Karmatî'ler artık saldırıda bulunmayacak ve Abbasiler yıllık verginin yanı sıra ayrıca Karmatî'ler hac kabilelerinden de geçiş vergisi keseceklerdi⁴³⁶.

Karmatîler, Bahreyn, Irak ve Haliç mıntıklarında yapmış oldukları icraatler ve katliamlar dolayısıyla kafir olarak nitelendirilmiş ve dönemleri içinde bu bölgelere adeta korku ve dehşet saçmışlardır. Abbasilerin otoriteyi tam olarak sağlayamamaları ve güçsüz bir dönemde olmaları, Karmatîlerin bu hareketlerine fırsat veren en önemli sebepti.

Karmatilerin, Bahreyn'de devletlerini kurmaları, özellikle Bağdat'taki Türk nüfusunun artmasında ve Büveyhilerin rahatça hareket edip, istedikleri gibi davranmalarında etkili olmuştur. Bunun yanı sıra Abbasiler üzerine sürekli saldırarak, onları kendileriyle uğraşmak zorunda bırakmaları sonucu, Fatimiler, Mağrib'te kolayca hareket ederek güçlenme imkanı bulmuşlardı.

Kaynaklarda, Abbasi hilafetinin ikinci asrında, Umman'ın siyasi durumuyla ilgili pek fazla bir tafsilat yoktur ancak Umman, kabileler ve aynı akideyi paylaşan insanların olması dolayısıyla, Basra şehriyle birleşmekteydi. İslam fetihlerinin ardından, Umman'daki kabilelerden (Ezd ve Abdu'l-Kays....)⁴³⁷ bir çok insan Basra'ya hicret

⁴³⁴ İbn Kesir; *El-Bidaye ve'n-Nihaye*, c. 8, s. 173-174; Ebu'l Fida ; *El-Muhtasar fî Ahbari'l-Beşer*, c. II, s. 74; Aydın Çelik, *Kuruluş Dönemi Fatimîler Devleti (909-969)*, s. 103.

⁴³⁵ İbn Kesir; *El-Bidaye ve'n-Nihaye*, c. 8, s. 417.

⁴³⁶ İbn Kesir; *El-Bidaye ve'n-Nihaye*, c. 8, s. 136

⁴³⁷ el-Belâzûri; *Fütûhu'l-Buldân*, c. 1, s. 92

etmişti. Özellikle bu dönemde baş gösteren İbaziye hareketleri, öncelikle Basra'da başlamış ve daha sonra Umman'a sıçrayarak burada esas gücüne ulaşmıştı.

Hicri 132. yıldan itibaren İbaziye, Basra bölgesinde imamlar ve hakimler görevlendirerek, burayı ele geçirmek istemişlerdir ki bu da İbazi'lerin ikinci kez giriştikleri devlet kurma çabası olmuştu. Çünkü daha öncesinde Yemen ve Hadramavt tarafında İbaziye devletini kurmaya (746) teşebbüs etmişler ancak başarılı olamamışlardır⁴³⁸.

Umman'daki dahilî ve haricî olaylar, İbaziye'lerin bu bölge de rahatça fikirlerini yaymalarını ve devletlerini kurabilmelerini kolaylaştırmıştı. Emevi halifesi Ömer b. Abdulaziz döneminde Umman'a vali olarak Ömer b. Abdullah el-Ensari atanmış⁴³⁹ ancak o herhangi bir varlık gösteremeyerek, İbaziye'lerin burada ki hareketlerine karşı duramamıştı. Çünkü o, İbaziye'lere destek veren Ezd kabilesine karşı durabilmenin güç olduğunu bilmekteydi. Ömer b. Abdulaziz'in ölümünün ardından Ziyad b. Mühalleb,⁴⁴⁰ Umman'ın hakimiyetini ele geçirecek bu durumu Abbasilerin kurulmasına kadar yani (748) yılına kadar devam ettirmiştir. Anladığımız kadarıyla onun döneminde İbaziye'lere karşı herhangi bir yaptırım olmamıştır. Çünkü Ziyad, İbaziye'lere destek veren Ezd (Ezd kabilesi, Umman'da İbaziye'leri destekleyerek bu hareketin burada büyümesini ve güçlenmesini sağlamıştı.) ve diğer Yemen kabileleriyle karşı karşıya gelmekten çekiniyor ve hakimiyetini kaybetmekten korkuyordu. Ancak Ziyad'ın bu hakimiyeti Abbasilerin hilafeti ele geçirmesinin ardından el değiştirmiş ve onun yerine Ubada b. Kays el-Hena'i, Umman üzerine hakim seçilmişti. Bu kişi açıktan açığa İbaziye'leri destekleyerek onların hareketinin arkasında olmuştu. Böylece Umman, İbaziye hareketlerinin tam merkezi olma vasfını kazanmıştı. El-Henai'nin ölümünün ardından yerine oğlu Muhammed b. Cenah geçmiş ve oda tıpkı babası gibi Abbasi hilafetini tanımayarak onların aksine hareketlerde bulunup, İbaziye hareketlerini elinden geldiğince desteklemiş ve onların Hicri 132./750 senede, Umman'da devletlerini kurmalarını sağlamıştır⁴⁴¹. Umman'da olan bütün bu olaylar üzerine halife Mansur, Muhammed b. Cenahi'yi Umman üzerine vali seçerek burada ki durumu kontrol altına almaya çalışmış ancak düşünülen gerçekleşmemiştir. Neticede buradaki hakimiyet

⁴³⁸ Muhammed Şakir; *Tarihu'l Halici'l-Arabî*, s. 165.

⁴³⁹ Halife b. Hayyât; *Tarihu Halife b. Hayyât*, s. 386.

⁴⁴⁰ Halife b. Hayyât; *Tarihu Halife b. Hayyât*, s. 381.

⁴⁴¹ Philips Wandell; *Oman a History*, s. 86-89.

tamamen el-Celendî ailesinin eline geçmiş ve ardından Celendî b. Mesud, imam seçilerek yeni bir devletin temelleri atılmıştı. Yazılanlardan anladığımız kadarıyla Umman içindeki olaylar, İbaziye güçlendirmiş, Celendî b. Mesud'un yeni kurulan Umman devletinin imamı olmasını sağlamıştı. Bunlara ek olarak bu yeni siyasi güç, İbaziye hareketi ve Ezd'liler için büyük bir tesir oluşturmuştur. Özellikle Umman'da ki el-Celendî soyundan olan eski Meliklerin torunları, bu hareketin yayılmasını da ve rağbet görmesini de büyük bir rol oynayarak, bu harekete resmi bir mezhep hüviyetini kazandırmışlardır.

Merkezi yönetimin olmayışı veya güçsüz bir durumda bulunması, coğrafi olarak Horasan, Irak ve Bilad'ı Şam (Suriye) gibi yerlere uzak olması, Umman'ı bu bölgelerden gelişen olaylardan uzak tutmuş ve Emevi devleti ortadan kalkarken onun yerini almış olan Abbasilerin belli bir dönem burayla ilgilenmemesini sağlamıştır. Çünkü Abbasi yönetimi öncelikle hilafet merkezine yakın yerlerdeki asayişini sağlamakla meşgul olmak zorunda kalmıştır.

Irak'ın, alemler İslam'ın başkenti ve ticari değişimin merkezi olmasıyla, Umman'da ki kara ve deniz yollarının önemide artmıştı. Hilafetin Şam (Suriye)'den, Irak'a geçmesiyle birlikte burada ki ticari yolların korunması gerekmiş ve bu yüzden Abbasiler, Hazm b. Hazime önderliğinde bir orduyu Umman'a göndererek bu bölgede ki İbaziye ağır bir yenilgiye uğratmışlardır⁴⁴².

İkinci İbaziye imameti esnasında (795) bunların hükmü tamamen Umman'a yayılarak kontrolü İbaziye imamları ele geçirmişti. Örneğin, Ahris b. Kabel Harisi adındaki imam, yaklaşık oniki yıl hüküm sürmüştü ve İbaziye hareketini bu dönemde, Umman'da ki iç siyasete belirleyici kılmıştır⁴⁴³.

İbaziye, Umman'da devletlerini kurduktan sonra, halife Harun er-Reşid döneminde (789) bu devletlerini daha da güçlendirmişlerdi. Onların bu başarısının sırrı ise Umman'ın, Abbasi hilafet merkezinden uzak olması ve burada Abbasi hilafetini destekleyen kabilelerin az olmasından kaynaklanıyordu. Harun er-Reşid'in döneminde ilk olarak onun Basra valisi olan Muhammed b. Suleyman, Yahya b. Sa'd es-Sa'di'yi onüç gemiyle birlikte Basra Körfezi üzerine savaşa göndermiş fakat o, Umman'a kadar

⁴⁴² Ömer Faruk; *Tarihu'l-Umman*, s. 72.

⁴⁴³ Muhammed Şakir; *Tarihu'l Halici'l-Arabî*, s. 170.

gitmesine rağmen herhangi bir mücadeleye karışmadan geri dönmüştür⁴⁴⁴. Daha sonradan halife, İbaziyelelerin iktidarına son vermek için bir ordu hazırlayarak akrabası olan İsa b. Ali b. Abdullah b. el-Abbas komutanlığında Umman'a göndermişti ancak bu ordu mağlup olmuş ve ordu komutanı olan İsa ise bu mücadelede öldürülmüştür (799)⁴⁴⁵. Bu olaydan kısa bir süre sonra Harun Reşid'in ölümüyle ortaya çıkan taht kavgası ise, Umman'da ki İbaziye hakimiyetini dahada sağlamlaştırırken, öbür taraftan Abbasilere ise İsa'nın intikamını almayı unutturmuştur. Hicri 192./814 yılda İbaziye imamı, Varis olmuş ve kendisinden sonra gelen imamlara, Hicri 280/902 yılına kadar sürecek olan istikrarlı bir Umman bırakmıştır⁴⁴⁶.

Kabilecilik, Umman'ı daimi bir biçimde karışıklığa ve anarşizme itmiştir. Yemeniye kabilesi, Nazariye kabilesini (891) yenerek büyük bir hezimete uğratmış ve bunun üzerine Nazariye kabilesi, Abbasilerin Bahreyn valisinden yardım istemek zorunda kalmıştı. Nazariyelerin bu yardım isteğinin halifeye iletilmesi üzerine yeni halife el-Mutemid buna olumlu cevap vererek bir ordu hazırlanmasını emretmiştir. Tay ve Mazari gibi kabilelelerin de destek verdiği bu ordu, Yemeniye kabileleri ve müttefikleri karşısın da Celfer denilen bölgede galip gelerek Umman'ın başkenti Nuzuv'un yolunu açmışlardı. Abbasi ordusu bu mücadelenin ardından, İbaziyelelerin imamı, Azzam b. et-Temim'i de mağlup ederek, Nuzuv şehrini feth etmişlerdir. Hicretin 273./887 yılın da yapılan ikinci bir mücadele de Abazi imamı dahil olmak üzere, onunla birlikte bir çok Abazi'ye görüşüne mensup insan öldürülmüştür. Ancak bu savaşın ardından eski imamın yakın akrabalarından olan Ehyef el-Henayi, Nuzuv'a hücum edip burayı ele geçirmeyi başarmış ve Bahreyn valisi Muhammed b. Bur'u, Umman sahiline kadar kovalayarak, Dema denilen yerde yapılan Tahine savaşın da onu mağlup etmiştir. Abbasi ordusu bunun üzerine tekrar buraya gelerek, Nuzuv'u yeniden ele geçirmiş ve ardından, bölgenin idari başkenti olan Nuzuv, Behla denilen yere taşınarak burada yeni bir askeri karargah oluşturulmuştur⁴⁴⁷. İbaziyeleler, yaklaşık bir asırdan fazla siyasi bir güç olarak bölgedeki faaliyetlerini sürdürmüş, Abbasiler ise güçlü nüfuzlarına rağmen Umman'a tamamen hakim olmayı başaramayarak, sadece Umman'ın kuzeyi ve sahil mıntıkasıyla hakimiyetlerini sınırlandırmışlardır.

⁴⁴⁴ Halife b. Hayyât; *Tarihu Halife b. Hayyât*, s. 534.

⁴⁴⁵ İbnu'l-Esir; *El-Kâmil fi't-Tarih*, c. 6, s. 149-151.

⁴⁴⁶ Muhammed Şakir; *Tarihu'l Halîci'l-Arabî*, s. 169-172.

⁴⁴⁷ Ömer Faruk; *Tarihu'l-Umman*, s. 134-141.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KÖRFEZDE İDARİ, İKTİSADİ VE SOSYAL DURUM

I. İdari Yapı

Basra Körfez, İslam devletinin kontrolü altına girince, hemen ilk iş olarak bu bölgeye vali ve zekat toplama görevlileri tayin edilmiş ve böylelikle Medine ile bu bölgedeki kabileler arasında bir bağ oluşturulmaya çalışılmıştır. Öncelikle Yemen halkı Hz. Muhammed'in risaletini ve dine davetini haber alınca, peygamberimize elçiler yollamış, efendimiz de bunun üzerine onlara bir mektup yazarak, Yemenlilerin Müslüman oldukları takdirde, ellerindeki mallarının, topraklarının ve hazinelerinin kendilerine bırakılacağını bildirmiştir. Bunun üzerine onlar İslamiyeti kabul ederek Müslüman olmuşlardı. Ardından Hz. Peygamber, İslamiyetin esaslarını ve kendi sünnetini öğretmek üzere oraya elçiler göndermiş ve ayrıca bu elçileri orada yaşamakta olan Hıristiyan, Yahudi ve Mecusilerin verecekleri cizyeleri toplamakla da görevlendirmişti. Tüm bu gelişmelerin ardından Hz. Muhammed, Halid b. Said b. el-Âs'ı, San'a topraklarına⁴⁴⁸, Ziyad b. Lebid el-Ansarî'yi Hadremevt'e⁴⁴⁹, Ebu Musa el-Eş'ari'yi ise Zebid, Rima, Aden ve Sahil⁴⁵⁰ valiliklerine tayin etmiştir. Muaz b. Cebel'i ise Yemen'deki vergileri toplamak ve oradaki adalet işlerini düzenlemek üzere Yemen'e göndermişti⁴⁵¹.

Hz. Muhammed, Hicretin 8./630 yılında Hazrec kabilesinden Ebu Zeyd el-Ensarî ile Amr b. el-Âsi es-Sehmî'yi, Umman'ın hakimi olan el-Cülendâ'nın iki oğlu Abd ve Ceyfer'e bir mektupla gönderdi⁴⁵².

Hz. Muhammed Abd ve Ceyfer'i İslamiyete davet ettiği bu mektubunda, eğer Umman halkı hakkı tanır, Allah'a ve elçisine itaat ederse, Amr b. el-Âs, emir olacak, Ebu Zeyd ise halka namaz kıldırarak, İslamiyeti anlatacak, Kur'an ve sünneti öğretecektir, şeklinde talimat vermişti⁴⁵³.

Umman'ın melikleri olan Ceyfer ve Abd kardeşler bu mektubu alır almaz İslama girmiş ve Umman'ın güneyinde İslam dininin gelişmesi için çalışmalara başlamışlardı.

---

⁴⁴⁸ El-Belâzûrî; *Fütûhu'l-Buldân*, c. 1, s. 80.

⁴⁴⁹ Halife b. Hayyât; *Tarîhu Halife b. Hayyât*, s. 97; El Belâzûrî; *Ensâb'ul-Eşrâf*, c. 2, s. 529.

⁴⁵⁰ Halife b. Hayyât; *Tarîhu Halife b. Hayyât*, s. 97; el-Belâzûrî; *Fütûhu'l-Buldân*, c.1, s. 80.

⁴⁵¹ Halife b. Hayyât; *Tarîhu Halife b. Hayyât* s.123.

⁴⁵² Sir Arnold T.Wilson; *The Persian Gulf*, s. 78-79.

⁴⁵³ el-Belâzûrî, *Fütûhu'l-Buldân*, c. 1, s. 92.

Hız. Muhammed Amr b. el-Âs'ı Umman'a vali olarak atanmasına karşın yine de buradaki esas hakimiyet Ceyfer ve Abd kardeşlerin elinde olmuştur. Çünkü buradaki en güçlü kabile olan Calendiler'in (Ezd kabilesi) reisleri bu iki kardeşti. Amr b. el-Âs'ın buradaki valiliği üç yıl sürmüş ve Hız. Muhammed'in vefatının ardından Medine'ye geri dönmüştür⁴⁵⁴. Abd ve Ceyfer'in Umman hakimiyetleri ise Dört Halife döneminde de devam etmişti.

Hız. Muhammed, Eban b. Said b. el-Âs'ı ise Bahreyn'e vali olarak göndermişti. Ancak Hız. Muhammed'in vefatının ardından bu görevi yapmayacağını belirterek doğruca Medine'ye dönmüştü. Halife Hız. Ebu Bekir bunun üzerine yaptığı istişarelerin ardından Âla b. Abdullah el-Hadramî'yi buraya vali olarak atamıştır⁴⁵⁵.

Başka bir görüşe göre ise halife Hız. Ebu Bekir, Bahreyn'e vali olarak Enes b. Malik'i tayin etmişti.⁴⁵⁶ Dolayısıyla bu haberi doğru kabul edersek, Enes b. Malik'in mi yoksa Âla'nın mı önce buraya vali olduğu konusunda net bir bilgi yoktur. Ancak anlaşılabilir odurki Enes b. Malik buraya valilikten ziyade sadece sadakaları toplamak amacıyla gelmiş olmalıdır. Âla b. Hadramî ise genel vali olarak burada bulunmuştur. Çünkü kaynakların çoğu bu konuda birleşmektedir. Âla b. Hadramî, Hız. Ebu Bekir'in hilafetinin büyük bir kısmında Bahreyn'de vali olarak bulunmuş ve ardından Hız. Ömer'in hilafetinde bu görevden azl olunarak onun yerine Osman b. Âs tayin olunmuştur.

Hız. Ebu Bekir döneminde Hüzeyfe b. Mihzan'ı ise Umman valisi olarak görmekteyiz. Halife öldüğünde de Hüzeyfe yine oradaki valiliğine devam etmiştir.

Hız. Ömer'in hilafete gelmesinin ardından, Hicri 14./636 yılın sonlarına doğru Âla b. Hadramî, Bahreyn valiliğinden azl edilerek yerine Osman b. Âs tayin edilmişti⁴⁵⁷. Hicri 15./637 yılda Yemame bölgesi de Osman b. As'ın idaresine verilerek, Bahreyn ve Yemame tek valilik haline getirilmişti ancak Hicri 16./638 yılda Osman b. Âs, Bahreyn valiliğinden azl olunarak tekrar buraya Âla b. Hadramî atanmıştır. Âla b. Hadramî'nin, buradaki görevini bir yıl kadar sürdürmesinin ardından Hicri 17./639 yılda

⁴⁵⁴ es-Selami; *Tuhfetu'l-A'yan fi Sîreti Ehlu 'Umman*, c. 1, s. 8.

⁴⁵⁵ Abdullatif Casim; *El-Bahreyn fi Sadru'l-İslam*, Bahreyn, 1985, s. 31.

⁴⁵⁶ Halife b. Hayyât; *Tarîhu Halife b. Hayyât*, s. 151.

⁴⁵⁷ İbni Kuteybe; *el-Me'arif*, s. 267-269.

gelen emirle tekrar bu valiliği bırakmak zorunda kalmış⁴⁵⁸ ve yerine Kudaa b. Ma'zun tayin edilmiştir⁴⁵⁹. Kudaa ile birlikte gönderilen Ebu Hureyre ise buradaki sadaka ile haracı toplamak ve hukukî işlere mahsus olan görevleri yerine getirmekle sorumlu tutulmuştu. Ancak Kudame'nin de buradaki görevi uzun sürmemiş ve Hz. Ömer onu içki içtiği gerekçesiyle aynı yıl içinde valilikten azl ederek, Âla b. Hadramî'yi üçüncü kez buraya vali olarak atamıştır. Âla b. Hadramî'nin Bahreyn'de görev yaptığı süre içerisinde herhangi bir karışıklık olmamış ve burada istikrar sağlanmıştı.

Ancak şunu belirtmeliyiz ki, Bahreyn ve Umman'a atanan valilerin azl ve tayin tarihleri tam olarak net değildir. Hz. Ömer döneminde bazen Basra valisine geniş idari yetkilerin verildiğini ve onların belli dönemlerde halifeye danışmaksızın Bahreyn ve Umman'a valiler tayin ettiği görülmektedir. Buna en güzel örnek ise Bahreyn'e vali tayin edilen Rabia b. Ziyad el-Harisi'nin; "*ben Basra valisi Musa el-Eş'ârî tarafından vali tayin olundum*" sözüdür. Ebu Musa el-Eş'ârî Basra valisi iken, el-Harisi Bahreyn'e vali olarak tayin etmiş ve bu konuda halifeye danışmamıştı. Hz. Ömer belli dönemlerde valililerini Medine'ye davet ederek onlarla görüşüyor ve sorunlarını dinliyordu. İşte bu bağlamda Medine'ye gelen Rabia'yı ilk kez gören Hz. Ömer, onun kim olduğunu ve görevinin ne olduğunu sorunca, o Bahreyn valisi Rabia b. Ziyad olduğunu belirtmişti⁴⁶⁰. Buradan anlıyoruz ki Hz. Ömer, Bahreyn valisi hakkında herhangi bir bilgiye sahip olmayıp, idari açıdan Basra valisine geniş yetkiler vermişti.

Hz. Ömer, Âla b. Hadramî'yi Bahreyn valiliğinden azl etmesinin ardından, Hicri 17./639 yılda Ebu Hureyre'yi vali olarak buraya tayin etti. Ancak Ebu Hureyre, Hicri 20./641 yılda haraç mallarından zimmetine para geçirmek suçuyla görevinden alındı. O her ne kadar bu malları at ticaretinden kazandığını söylemişse de Hz. Ömer'i ikna edemedi⁴⁶¹. Hz. Ömer, "*ben senin geçinmen için yeterli maaşı tayin ettim, bu senin için daha hayırlıdır*" diyerek onun elindeki mallarını müsadere edip, Bahreyn'deki görevine tekrar geri dönmesini emretti. Ancak Ebu Hureyre bunu kabul etmedi⁴⁶². Bunun üzerine

⁴⁵⁸ et-Taberi; *Târîhu'l Umem ve'l-Mulûk*, c. 4, s. 82.

⁴⁵⁹ ez-Zehebi; *Siyeru A'lami'n-Nubela*, c. 1, s. 161.

⁴⁶⁰ İbnu Abdurabbih; *el-İkdu'l-Ferîd*, c. 1, Beyrut, 1949, s. 14-15.

⁴⁶¹ el-Belâzûri; *Fütûhu'l-Buldân*, c. 1, s. 101.

⁴⁶² İbni Kuteybe; ; *Uyânu'l-Ahbar*, c. I, Kahire, 1963, s. 54.; İbnu Abdurabbih; *el-İkdu'l-Ferîd*, c. 1, s. 17; el-Belâzûri; *Fütûhu'l-Buldân*, c. 1, s. 100.

Hicri 15./637 yılda Bahreyn’de valilik yapmış olan Osman b. Âs tekrar buraya vali olarak atandı⁴⁶³.

Belâzûrî burada farklı bir rivayet nakl ederek, Kudame b. Maz’un ile Ebu Hureyre’nin, Bahreyn’e vali olarak görevlendirilmeyip, sadece sadaka toplamak ve oradaki yargı işlerine bakmak üzere orada bulduklarını belirtmektedir.⁴⁶⁴ Belâzûrî’nin bu dediklerini hemen hemen bütün kaynaklar desteklemektedir. Bu bilgiler ışığında, Osman b. el-Âs, Hicri 14./636 veya 15./637 yılda, Âla b. Hadramî’nin valilikten azl edilmesinin ardından ilk defa buraya vali olarak atanmış ve bu sırada Kudame ile Ebu Hureyre ise burada sadaka ve mahkeme işlerini görmekle sorumlu olmuşlardır⁴⁶⁵.

Tarihçiler, Bahreyn ve Umman’ın idari vaziyeti konusunda farklı görüşlere sahiptirler. Bir kısmı Hz. Ömer’in Hicri 15./637 yılda Bahreyn ve Umman’ı tek valilik altında birleştirdiğini zikr ederken⁴⁶⁶, diğer kısmı ise Hicri 15./637 yılda Bahreyn ve Yemame’nin tek bir valilik altında birleştirilerek Osman b. el-Âs’ın buraya vali olarak atandığını, Umman’ın ise Bahreyn’den ayrı olup, valisinin Huzeyfe b. Mihzan olduğunu belirtmektedirler⁴⁶⁷.

Hz. Ömer hilafeti Hz. Osman’a devretmeden önce kendisinden sonra bütün valileri bir yıl süreyle görevde bırakmasını vasiyet etmiş, Hz. Osman’da onun bu vasiyetini yerine getirmişti⁴⁶⁸.

Hz. Osman döneminde Bahreyn ve Umman’ın idari durumuyla ilgili tek bilgiye, sadece İbni Kuteybe’nin *Kitabu Maarif*’inde değinilmiştir ki, o da Osman b. el-As’ın Bahreyn ve Umman valiliğini bırakarak Basraya gittiğidir⁴⁶⁹. Onun ardından Hz. Osman’ın buraya kimi atadığı konusunda herhangi bir bilgi yoktur.

Umman’ın yerel tarihi kaynaklarında ise, İbad b. el-Cülendî’nin Hz. Osman zamanında Umman’a vali olduğu ve onun bu görevi Hz. Ali’nin hilafetine kadar devam ettirdiği belirtilmektedir⁴⁷⁰.

⁴⁶³ et-Taberi; *Târîhu’l Umem ve’l-Mulûk*, c. 4, s. 168.

⁴⁶⁴ el-Belâzûrî; *Fütûhu’l-Buldân*, c. 1, s. 100

⁴⁶⁵ Halife b. Hayyât; *Tarihu Halife Bin Hayyât*, s.192.

⁴⁶⁶ el-Belâzûrî; *Fütûhu’l-Buldân*, c. 1, s. 100.

⁴⁶⁷ et-Taberi; *Târîhu’l Umem ve’l-Mulûk*, c. 4, s. 168.

⁴⁶⁸ İbn Sa’d; *et-Tabakatu’l Kübrâ*, c. 3, s. 359.

⁴⁶⁹ İbni Kuteybe; *el-Me’arif*, s. 269.

⁴⁷⁰ Muhammed Emin Abdullah; *Saltanatu’l-Umman*, Umman, 1983, s. 48.

Hiz. Ali ise hilafeti devralır almaz, Hiz. Osman zamanında atanmış olan bütün valilerin görevlerine son vererek, Hicri 36./656 yılda onların yerine kendi seçtiği valileri tayin etmeye başlamıştı⁴⁷¹.

Hiz. Ali'ye biat edildiği zaman Bahreyn ve Umman'da kimlerin vali olduğu konusunda herhangi bir bilgi yoktur. Ancak Hiz. Ali, hilafeti devr alınca, Bahreyn ve Yemame'yi Hiz. Zübeyre, Yemen'i ise Hiz. Talha'nın idaresine vermişti. Ancak Talha ve Zübeyr'in bu tayin işini akrabalık bağıyla ilişkilendirmeleri üzerine Hiz. Ali bu kararından vaz geçerek onları bu valiliklerden azl etmiş ve ardından Ömer b. Seleme el-Mahzumî'yi Bahreyn'e vali olarak tayin etmiştir.⁴⁷² Yine Hiz. Ali, kısa bir süreliğine Mabed b. Abbas b. Abdulmuttalib'i Bahreyn'e vali tayin etmiş, ancak daha sonra onu azl ederek Ömer b. Seleme'yi buraya yollamıştı. Ömer b. Ebi Seleme'nin, Bahreyn'deki valiliği uzun sürmemiş ve Hiz. Ali Sıffin savaşı dolayısıyla onu kendi yanına çağırıp yerine Numan b. el-Eclan'ı tayin etmiştir.⁴⁷³

Hiz. Ali'nin, Numan'dan sonra boşalan Bahreyn valiliğine kimi tayin ettiğini, Halife b. Hayyât'ın eserinde görüyoruz. Halife b. Hayyât, Bahreyn'e atanan valileri, Ömer b. Seleme, Numan b. 'Aclan ve Kudame b. 'Aclan el-Ansarî olarak sıralamaktadır⁴⁷⁴. Buradan anlaşılıyor ki Numan'ın buradaki valiliğini terk etmesinin ardından bu göreve Kudame getirilmişti. Bu iki kişi arasında ki isim benzerliği ise bunların belkide iki kardeş olduğuna bir işarettir.

Taberî ise bu olaydan sonra Hiz. Ali'nin buraya birdaha herhangi bir yönetici atamadığını ve burayı, Yemen'de vali olarak bulunan Ubeydullah b. Abbas'ın idaresi altına verdiğini rivayet etmektedir.⁴⁷⁵

Muaviye ile Hiz. Hasan arasında yapılan antlaşmanın ardından, Dört Halife döneminde İslam ordusunun ulaşmış olduğu bütün topraklar (Basra Körfezi'ndeki bölgelerde dahil olmak üzere) Emevi devletine boyun eğmişti. Muaviye'nin hilafeti sırasında, Irak eyalet olup bu eyalate başta Basra olmak üzere, Haliç mıntıkası (batı ve doğu kıyılarıyla birlikte), Hind ve Sind bölgeleri, Pencap bölgesi, Horosan, Sicistan, Mavereünnehr beldeleri, Ahvaz, Dicle kasabaları ve Irak-ı Acem denilen yerler ve Irak-ı

⁴⁷¹ et-Taberi; *Târîhu'l Umem ve'l-Mulûk*, c. 5, s. 161.

⁴⁷² et-Taberi; *Târîhu'l Umem ve'l-Mulûk*, c. 4, s. 452; Halife b. Hayyât; *Tarihu Halife b. Hayyât*, s. 200.

⁴⁷³ ez-Zehebi; *Siyeru- A'lam El Nübela*, c. 3, s. 408.

⁴⁷⁴ Halife b. Hayyât; *Tarihu Halife b. Hayyât*, s. 48.

⁴⁷⁵ et-Taberi; *Târîhu'l Umem ve'l-Mulûk*, c. 5, s. 155.

Arabi denilen Babil ve eski Asur⁴⁷⁶ denilen bütün topraklar bağılıydı ve bunların herbiri bu dönemdeki idari bölgelerdi. Yapmış olduğumuz araştırmada Bahreyn, Yemame ve Umman'ın idari açıdan Basra vilayetine bağlı olduğu ve Bahreyn ile Umman'a vali tayinininde yine buradan yapıldığı anlaşılmaktadır. Özellikle Muaviye'nin buraya vali ve vergi toplayıcılarını tayin ettirirken belli bir siyaset takip ettiği ve bilinen yakın akrabalarının yanı sıra idari kabiliyetine güvenmiş olduğu Müslüman kimseleri atadığı bilinmektedir. Hicri 41./661 yılda, kardeşi olan Utbe b. Ebi Sufyan'ı Basra'ya vali olarak atamış ancak kardeşi özür beyan ederek bu göreve gitmemiştir. Bunun üzerine Muaviye bu bölgeye vali olarak Abdullah b. Amr'i tayin etmişti⁴⁷⁷. Ancak Amr'in basiretsizliği ve kudretsizliği üzerine Muaviye Hicri 45./665 yılda onu valilikten azl etmiş ve bu sıkıntılı vilayete karşı koyabilecek kudretli bir vali aramaya başlamıştı. Neticede Haris b. Abdullâh el-Ezdî bu göreve atanmış ancak dört ay gibi kısa bir süre içinde onunda basiretsizliği anlaşılınca oda bu görevden azl edilerek onun yerine Hicri 45./665 yılda Ziyad b. Ebihi vali olarak atanmıştır. Muaviye daha sonra Bahreyn, Umman ve Sind bölgesini Basra vilayetine tabi kılmıştır.⁴⁷⁸

Muaviye döneminde, Ziyad b. Ebihi'nin valiliği sırasında, Bahreyn'e kimin görevli olarak atandığı hakkında kaynaklarda kesin bir bilgi yoktur. Ancak Belâzûrî, Muaviye'nin buraya Mervan b. Hakem'i tayin ettiğini yazmaktadır fakat tarihini vermemektedir⁴⁷⁹.

Muaviye b. Ebi Süfyan döneminde Arap Haliç'ine genel olarak baktığımızda sükunet hakimdir. Çünkü Basra valisi Ziyad b. Ebihi bu bölgelerde sükuneti sağlamayı başarmış, Abdullah b. Amr döneminde var olan anarşiye son vererek sadece Basra'da olan sorunları çözmekle kalmamış, Irak'a idari açıdan bağlı olan diğer bölgelerde (Sicistan, Horasan, körfez bölgesi) istikrarı getirmiştir. Ziyad'ın gücünü ve muafakiyetini söylediği şu sözden gayet iyi anlayabiliriz;

"Eğer benimle Horasan arasında bir dağ kaybolursa onu alanı bilirim"

Halbuki, Horasan bölgesi Basra'dan uzak olmasına rağmen, Basra Körfezi çok daha yakındır.

⁴⁷⁶ İbnu'l-Esir; *El-Kâmil fi't-Tarih*, c. 3, s. 222; Ebu'l-Fida; *El-Muhtasar fi Ahbari'l-Beşer*, c. 2, s. 99-100.

⁴⁷⁷ Halife b. Hayyât; *Tarihu Halife b. Hayyât*, s. 252, et-Taberi; *Târîhu'l Umem ve'l-Mulûk*, c. 6, s. 98.

⁴⁷⁸ İbnu'l-Esir; *El-Kâmil fi't-Tarih*, c. 3, s. 223.

⁴⁷⁹ el-Belâzûrî; ; *Ensâb'ul-Eşrâf*, c. 5, s. 126.

Ziyad b. Ebihi'nin büyük bir siyasi ihtirası bulunmaktaydı. Onun bu ihtirasını Muaviye'ye şöylelediği şu sözden anlamaktayız;

"Ben Irak'ın kuzeyini ve doğu tarafını zapt ettim"

Muaviye bu söz üzerine onun ne istediğini anlamış ve Yemame ile etrafını içine alan Aruz bölgesini onun idaresine vermiştir⁴⁸⁰. Coğrafyacılara Aruz bölgesini, Bahreyn, Yemame, Irak ile Ceziretü'l-Firatiye'yi içine alan topraklar olarak tanımlamaktadırlar⁴⁸¹. Daha sonra Muaviye, Hicaz'ın idaresini de Ziyad'ın emri altına vermiştir.⁴⁸²

Bahreyn ve Yemame direkt olarak Muaviye'ye bağlı olan bir valilikle ediliyordu. Bunun delili ise bu bölgelerin yıllık 15.000 Dirhem olan haracının Dımaşk'a gönderilmesi⁴⁸³.

Ziyad b. Ebihi, Hicri 53./673 yılı kadar Basra'da ve buraya bağlı olan bölgelerde, vali olarak yaşamını sürdürmüştür. Ziyad'ın ölümüyle birlikte Muaviye b. Ebi Süfyan, Basra'ya vali olarak Sumre b. Cundub'u atamıştı. Ancak onun valiliği bir rivayete göre onsekiz ay bir rivayete göre ise altı ay sürmüş ve Muaviye onu azlederek, yerine Abdullah b. Amr b. Gaylan'ı getirmiştir. Ardından onu da çok kısa bir süre sonra azlederek, Hicri 55./675 yılda Ubeydullah b. Ziyad'ı getirmiştir. Bu azil ve atamalar sırasında ise Bahreyn'de kimin amil olarak bulunduğu hakkında herhangi bir bilgi mevcut değildir⁴⁸⁴. Bu bölgedeki durum Muaviye b. Ebi Süfyan'ın ölüm tarihi olan Hicri 60. yıla kadar devam etmiştir⁴⁸⁵.

Muaviye'nin ardından başa geçen halife Yezid, Basra valisi olan Ubeydullah b. Ziyad'a, Hz. Hüseyin taraftarlarını ve sempatizanlarını, Bahreyn'de yer alan Zara'ya sürmesini emretmişti⁴⁸⁶. Muhaliflerin Bahreyn tarafına sürülmesi Yezid döneminde bu bölgenin Emevi idaresine boyun eğdiğini göstermektedir. Ancak kaynaklarda Yezid yönetimi ile Bahreyn arasındaki ilişkiye ait herhangi bir bilgi veya buraya atanan görevlilerin isimleri veya tayin tarihleri hakkında bir bilgi yoktur.

⁴⁸⁰ et-Taberi; *Târîhu'l Umem ve'l-Mulûk*, c. 6, s. 126.

⁴⁸¹ et-Taberi; *Târîhu'l Umem ve'l-Mulûk*, c. 6, s. 126.

⁴⁸² el-İstahri; *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, s. 23, İbn Havkal; *Kitabu Sureti'l-Arz*, s. 69.

⁴⁸³ et-Taberi; *Târîhu'l Umem ve'l-Mulûk*, c. 6, s. 126.

⁴⁸⁴ el-Belâzûri; *Fütûhu'l-Buldân*, c. 1, s. 192.

⁴⁸⁵ et-Taberi; *Târîhu'l Umem ve'l-Mulûk*, c. 6, s. 164.

⁴⁸⁶ Yakut el-Hamevi; *el-Mucemu'l-Buldân*, c. 3, s. 126.

Halife Mervan döneminde ise Emeviler'in Bahreyn valisi Abdulmelik b. Mervan idi. Abdulmelik, dönemin Bahreyn'deki en büyük şehri olan Hacer'i kendisine hükümet merkezi edinmiş ve babasının ölümünün ardından da Şam'a gelerek hilafeti devr almıştır⁴⁸⁷.

Hicri 75./695 yılda Abdulmelik b. Mervan, Haccac b. Yusuf es-Sakafî'yi Irak'a vali olarak atamıştır. Haccac bazı idari değişiklikler yaparak, Halit b. Abdullah b. Useyd'i Basra valiliğinden azl ederek onun yerine el-Hakem b. Eyub b. el-Hakem es-Sakafî'yi tayin etmişti⁴⁸⁸.

Bahreyn'deki Haricî ve Davut b. Numan isyanının bastırılmasının ardından Abdulmelik b. Useyd b. el-Ahfes b. Şureyk es-Sakafî, Bahreyn'e yönetici olarak atanmıştı. Haccac es-Sakafî kendiside o kabileye mensup olduğundan dolayı idari açıdan bu kabileye çok güvenmekte ve valileri bu kabileden atamaktaydı. Haliç bölgelerine gönderilen bu görevlilerin atanması, Basra valisi vasıtasıyla oluyordu. Haccac, belli bir süre sonra Abdulmelik b. Useyd'i azlederek onun yerine Sinan b. Selam Hasan es-Useyd'i atamış, fakat çok kısa bir süre sonra burada azlederek Ziyad b. Rebi' el-Haris'i atamıştır. Ancak daha sonra buda azlolunarak, Hicri 78./698 yılında Muhammed b. Sasa el-Kilab'ı atanmıştır⁴⁸⁹. Bu hızlı azl ve atamalar sebeb belirtilmeksizin yapılmıştı.

Haccac, Katan b. Ziyad b. Rebi' el-Harisi ikinci kez yönetici olarak Bahreyn'e göndermiş ancak yeni valinin buraya gelmesinin ardından Hicri 80./700 yılda Davut b. Amil liderliğinde Emevi idaresine karşı tekrar bir isyan çıkmıştı. Yeni vali bu isyanı bastırarak, Davut b. Amil'i öldürmüştü. Katan b. Ziyad, Bahreyn'deki bu göreve, Abdulmelik b. Mervan ve onun oğlu Velid'in hilafeti boyunca uzun bir süre devam etmiştir⁴⁹⁰.

Umman, Emevi'ler döneminde Irak'a bağlı kalmış ve buranın üzerine daimi olarak bir vali seçilmemişti. Çünkü burada seçilen valilerin hiçbiri Umman'daki kabilelere sözünü geçirememiş ve hakimiyeti burada sağlayamamışlardı. Ancak sahil şeridindeki bazı kabilelere hükmetmekle yetinmişlerdi. Haccac bu bölgenin kontrol

---

⁴⁸⁷ İbni Kuteybe; *el-Me'arif*, s. 355.

⁴⁸⁸ el-Yakubi; *Tarihu'l-Ya'kubî*, c. 2, s. 273.

⁴⁸⁹ Halife b. Hayyât; *Tarihu Halife b. Hayyât*, s. 356.

⁴⁹⁰ Halife b. Hayyât; *Tarihu Halife b. Hayyât*, s. 371.

altına alınması için Musa b. Sinan b. Seleme'yi, Umman'a yönetici olarak atamış ancak o burada herhangi bir varlık gösterememişti⁴⁹¹. Haccac, Musa'nın başarısızlığının ardından buraya Tufayl b. Husayn el-Bahreynî'yi göndermişti. Emevi'lerin Umman'daki hakimiyetini yerleştirebilmeyi başarıp, Umman'ın hakimi Süleyman b. Abbad'ı öldürmüştür. Bütün bunların ardından Haccac, Said b. Hassan el-Esîdî'yi buraya vali olarak tayin ettirmişti⁴⁹².

Abdûlmelik'in ölümünden sonra yerine geçen oğlu Velid'in döneminde ise Yezid b. Sullem, Irak'a vali olarak atanmış ve oda Seyf b. el-Hemdanî'yi, Umman'a yönetici olarak göndermiştir⁴⁹³. Velid'in ölümüne kadar bu görevde kalan Seyf, Süleyman b. Abdûlmelik'in zamanında bu görevinden azledilerek⁴⁹⁴ yerine Salih b. Abdurrahman el-Leysî tayin edilmiştir⁴⁹⁵.

Velid'in ölümünün ardından yerine kardeşi Süleyman b. Abdûlmelik geçince, o Hicri 96. yılda bir takım idari değişiklikler yaparak, Emevi'lerin, Uman'da ki Ezd kabilesine ve Muhalleb ailesine karşı yürüttüğü siyaseti değiştirerek öncelikle Irak valisi Yezid b. Sullem'i görevinden azl etmiş ve onun yerine Ezd kabilesinden olan Yezid b. Muhalleb'i atamıştır.

Halife Ömer b. Abdulaziz zamanında ise Muhalleb'in yerine ise Adıyy b. Ertah el-Fezarî tayin edilmişti⁴⁹⁶. Adıyy, Basra valiliği sırasında Umman'a bir çok yönetici atamış ancak gönderdiği bu yöneticilerin hiçbiri oradaki sukuneti sağlayamadığı gibi halka da iyi davranmamıştır. Umman halkının, bu durumu, Ömer b. Abdulaziz'e şikayet etmesi üzerine, halife bizzat kendisi bu işle ilgilenerek Amr b. Abdullah b. Talha el-Ensarî'yi buraya yönetici olarak göndermiştir. Ömer b. Abdulaziz'in hilafeti boyunca bu görevini sürdüren Amr, halifenin ölümünün ardından kendi isteğiyle bu görevinden istifa etmiştir⁴⁹⁷. Bunun üzerine Süleyman b. Abdûlmelik zamanında Umman valisi olan Ziyad b. Mühelleb tekrar buraya atanmış ancak halife Yezid b. Abdûlmelik daha sonra onu bu görevden alarak yerine Muhammed b. Kerdem b. Beyhes'i atamıştır⁴⁹⁸.

⁴⁹¹ Halife b. Hayyât; *Tarihu Halife b. Hayyât*, s. 356.

⁴⁹² Halife b. Hayyât; *Tarihu Halife b. Hayyât*, s. 357.

⁴⁹³ es-Selami; *Tuhfetu'l-A'yan fî Sîreti Ehlu 'Umman*, c.1, s. 59.

⁴⁹⁴ es-Selami; *Tuhfetu'l-A'yan fî Sîreti Ehlu 'Umman*, c. 1, s. 59.

⁴⁹⁵ Halife b. Hayyât; *Tarihu Halife b. Hayyât*, s. 381.

⁴⁹⁶ Halife b. Hayyât; *Tarihu Halife b. Hayyât*, s. 385.

⁴⁹⁷ es-Selami; *Tuhfetu'l-A'yan fî Sîreti Ehlu 'Umman*, c.1, s. 60.

⁴⁹⁸ Halife b. Hayyât; *Tarihu Halife b. Hayyât*, s. 439.

Halife Ömer b. Abdulaziz zamanındaki Basra valisi Adıyy b. Ertah'ın görevlerinden birisi de Haliç bölgesine yönetici tayin etmek olduğundan, o Bahreyn'e Salt b. Haris'i tayin etmişti. Ancak kaynaklarda burada isyan eden Mesut b. Ebi el-Muharibi ile, Salt b. Harisi arasındaki ilişkiden bahs edilmemekte ve sadece yeni yöneticinin, Mesut'un isyanını bastırarak, Basra valisi Adıyy'e bir çok Haricî esir gönderdiğinden bahsedilmektedir. Ardından Salt Bahreyn'den azlolunarak, yerine, Kerim b. Muğire tayin olunmuştur⁴⁹⁹. Yezid b. Abdulmelik zamanındaki Bahreyn amilinin ise İbrahim b. Arabi olduğu yazılmaktadır⁵⁰⁰.

Hişam b. Abdulmelik'in hilafeti zamanında ise onun Basra valiliğini Halit b. Abdullah el-Kusrî yapmaktaydı. el-Kusrî'nin valiliği zamanında Bahreyn'e bir çok yönetici tayin edilmişti. Ardından halife Hişam, Hicri 120. yılda (737) Halid'i, Basra ve Irak valiliğinden azlederek onun yerine Yemen valisi olan Yusuf b. Ömer'i getirmiştir⁵⁰¹. Yusuf b. Ömer ise Bahreyn'e, Abdullah b. Şureyk el-Nemri ve Muhammed b. Hasan b. Saad el-Useydî gibi amilleri atamıştı.

Velid b. Yezid zamanında, Beşir b. Selame el-Abdî adındaki kişi Emevi'lerin yardımıyla Bahreyn'de çıkan isyanı bastırarak buranın amili olmuş ve Şam Emevi halifesi Mervan b. Muhammed'in sonuna kadar da bu görevini sürdürmüştür⁵⁰². Bu esnada da Yezid b. Ömer b. Hubeyre ise Irak'a vali olmuştu⁵⁰³.

Beşir'in ölümünün ardından İbni Hubeyre (Irak valisi), onun yerine Beşir'in oğlu Seyyar b. Beşir'i, Bahreyn'e vali olarak tayin etmiş ve onun da ölümünün ardından kardeşi Selem b. Beşir, Emevilerin Bahreyn üzerine atamış olduğu en son vali olmuştur⁵⁰⁴.

Abbasiler döneminde ise Basra Körfezi'ne atanmış olan valiler ve amiller hakkında pek fazla ayrıntılı bir bilgi yoktur. Buraya atanmış olan valiler ve idari yapı hakkında ki ayrıntıları, sadece konu aralarındaki bilgilerden çıkartabiliyoruz. Halife b. Hayyât'ın eserinde ilk Abbasi halifesi olan Ebu'l Abbas'ın Basra valileri olarak, Süfyan b. Muaviye, Ömer b. Hafs Hezârmerd ve Süleyman b. Ali b. Abdullah b. Abbas'ın

⁴⁹⁹ Halife b. Hayyât; *Tarihu Halife b. Hayyât*, s. 386.

⁵⁰⁰ Halife b. Hayyât; *Tarihu Halife b. Hayyât*, s. 399.

⁵⁰¹ et-Taberi; *Târîhu'l Umem ve'l-Mulûk*, c. 8, s. 261.

⁵⁰² Halife b. Hayyât; *Tarihu Halife b. Hayyât*, s. 438.

⁵⁰³ el-Yakubi; *Tarihu'l-Ya'kubî*, c. 2, s. 339.

⁵⁰⁴ Halife b. Hayyât; *Tarihu Halife b. Hayyât*, s. 488.

isimleri zikr edilmektedir⁵⁰⁵. Süleyman b. Ali ise bu göreve tayin olduktan sonra Bahreyn'e, el- Mesih b. el-Havari, Abdullah b. Süleyman b. el-Munzir ve Ömer b. Hafs Hezârmerd gibi yöneticileri atamıştı⁵⁰⁶.

Ebu Ca'fer'in halifelige geçmesiyle birlikte, Hicri 137./754 yılda Suleyman b. Ali Basra valiliğinden azledilerek onun yerine Sufyan b. Muaviye ikinci kez vali olarak atanmıştı⁵⁰⁷. Ancak onun Basra valiliği pek uzun sürmemiş ve Hicri 138. yılda azl olunarak onun yerine tekrar Ömer b. Hafs Hezârmerd getirilmişti⁵⁰⁸. Hicri 150./767 yıldan 153./770 yıla kadar ise Basra bölgesine Ukbe b. Selm, Nafi b. Ukbe, Cabir b. Tevbe ve Ebu'l Cemel adlı valilerin atandığını görmekteyiz.⁵⁰⁹ Buna karşılık Bahreyn ve Yemame bölgesinde görev yapan valiler ise sırasıyla Abdirrabbihî b. Şarîr, Ukbe b. Selm, Yezid b. Abdullah el-Hilali ve Kusem b. el-Abbas idi⁵¹⁰. Hicri 160. yılda halife el-Mehdi'nin, Basra, Dicle bölgesi, Bahreyn, Umman, Ahvaz, bölgesi ve Fars valiliğine Muhammed b. Suleyman'ı, 164. Hicri yılda (781) ise Ravh b. Hatim'i Umman, Keşker, Bahreyn, Ahvaz ve Kerman⁵¹¹ valiliklerine tayin ettiğini görüyoruz⁵¹².

Halife el-Me'mun döneminde ise kuzeydeki sınırı Hemedan dağından Tübbet'e kadar olan ve içinde Körfez bölgesinde bulunduğu genişçe bir alan, Fadl b. Sehl'in idaresine bırakılmıştı⁵¹³.

Körfez bölgesinde önemli icraatler gerçekleştiren Abbasi valilerinin başında ise el-Muafak'ı görüyoruz. el-Muafak, kardeşi halife el-Mutemid'in isteği üzerine Mekke'den, Samerra'ya gelmiş ve halife el-Mu'temid, ona Kufe, Yemame, Bahreyn, Umman, Ahvaz, Irak ve Fars iklimlerinin idaresini vermiş⁵¹⁴, ardında da kendisine veliaht yapmıştı. el-Muafak'ın bu bölgelerde sağlamış olduğu istikrarın ardından Abbasiler tekrar kendilerine gelmiş ve yıkılmaya yüz tutmuş olan devletlerini kurtarabilmişlerdi.

⁵⁰⁵ Halife b. Hayyât; *Tarihu Halife b. Hayyât*, s. 495.

⁵⁰⁶ Halife b. Hayyât; *Tarihu Halife b. Hayyât*, s. 496.

⁵⁰⁷ Halife b. Hayyât; *Tarihu Halife b. Hayyât*, s. 499.

⁵⁰⁸ Halife b. Hayyât; *Tarihu Halife b. Hayyât*, s. 500.

⁵⁰⁹ Halife b. Hayyât; *Tarihu Halife b. Hayyât*, s. 508-509.

⁵¹⁰ Halife b. Hayyât; *Tarihu Halife b. Hayyât*, s. 516.

⁵¹¹ İbnu'l-Esir; *El-Kâmil fi't-Tarih*, c. 6, s. 65.

⁵¹² İbnu'l-Esir; *El-Kâmil fi't-Tarih*, c. 6, s. 51.

⁵¹³ İbnu'l-Esir; *El-Kâmil fi't-Tarih*, c. 6, s. 226.

⁵¹⁴ İbnu'l-Esir; *El-Kâmil fi't-Tarih*, c. 7, s. 202.

Abbasiler döneminde idari açıdan altı kısma ayrılmış olan Ahvaz bölgesi ise Basra valiliğine bağlı olarak idare edilmekteydi. Abbasi hilafetinin birinci asrında bu bölgede herhangi bir değişiklik olmamış ve bu durum aynen devam etmişti. Çünkü Abbasi halifeleri bu dönemde doğuda ki bir çok isyan ve hareketle uğraşmaktaydılar.

Karmatî'lerin Bahreyn'de yayılmaları ve güçlenmeleri, buradaki Abbasi valisi el-Abbas b. Amr el-Ganav'ı rahatsız etmiş ve onun bu bölgeye bir ordu sevk etmesine neden olmuştu ancak gönderilen bu ordu Ebu Said el-Cünnâbi tarafından mağlup edilmiş ve ardından el-Cünnâbi, bu bölgedeki İsmailiyye imamı Daî et-Temimî'yi de tasfiye ederek kontrolü tamamen kendi eline alıp, Hicri 286\899 yılında bağımsız bir devlet kurmuştu.⁵¹⁵

Gerek Hz. Resulullah ve Hulefa-i Raşid'in devrinde, gerekse de Emevi ve Abbasiler döneminde Basra Körfezi'ndeki idari yapıya ve devlet görevlilerinin tayin ve azl durumlarına baktığımızda, karşımıza öncelikle çok karmaşık bir yapı ortaya çıkmaktadır. Çünkü saymış olduğumuz dönemler içerisinde bu bölgede sürekli bir istikrar sağlanamadığından dolayı, buraya atanan yöneticilerin sık sık değiştirilmesi gerekmiş ve bu yüzden de karşımıza aynı bölge içerisinde çok kısa aralıklarla tayin olup, azl edilen, bir çok farklı isim çıkmaktadır. Körfez'deki bu durumun nedeni ise daha öncede bahs ettiğimiz üzere, bölgede ki zenginlik ve coğrafi şartlardan ileri gelmekteydi. Zira körfez bölgesinin halkları iktisadi yönden iyi bir durumdaydı ve bu yüzden de zenginliğin getirmiş olduğu rahatlıkla, başlarındaki idareye karşı kolayca baş kaldırebilmekteydiler.

II. Körfezin Ticari Potansiyeli ve Buradaki Şehirlere Genel Bakış

Körfez bölgesi coğrafi önemi bakımından, eski asırlardan beri tarihte büyük bir rol oynamıştır. Ancak bu önemi Ortaçağ'da hedeflenen değerine ulaşmıştır. Körfez, konumu itibariyle Uzakdoğu (Hind, Çin ve Doğu Hind Adaları) ile o zamanki İslam dünyası devletleri (Irak, Şam, Arap Yarımadası ve Mısır) arasındaki direk bağlantılı olan halkayı teşkil etmekteydi. Yine bu bölge dolaylı olarak da Uzakdoğu ile Doğu Afrika ve Orta Karadeniz adaları ve bazı güney Avrupa şehirleri arasındaki ulaşım halkasını teşkil ediyordu. Yani Basra körfezi doğuyu batıya bağlayan bir ticari güzergah konumunda idi. Uzak doğudan gelen eski ticaret gemileri, Umman, Hürmüz,

---

⁵¹⁵ Aydın Çelik, Kuruluş Dönemi Fatımîler Devleti (909-969), Ankara, 2007, s. 101.

Siraf, Katar, Ubulle, Bahreyn...vs. gibi körfez şehirlerinin iskelesine demirleyip, ticari yüklerini boşaltıyorlardı. Bu şehirler kendilerine gelen malları hem iç bölgelerdeki şehirlere dağıtma görevini yerine getiriyor hemde bu mallardan bir kısmını ya İslam aleminin başkenti Bağdat'a veya Doğu Afrika kıtasının doğusuna ihraç etmek için körfez gemileri ile götürmek üzere muhafaza ediyorlardı. Bu yüzden denilebilirki körfez şehirleri, Uzakdoğu devletlerinden gelen ticaret mallarının, dünyanın çeşitli ülkelerine sevkiyatı için bir depolama ve ihraç merkezleri konumundaydılar.

Basra Körfezi, bulunduğu coğrafi konum itibariyle eski çağlardan itibaren en önemli ticaret yollarından biri olmuş ve bu yolla Çin, Hind, Yemen, Umman, Bahreyn, Sümer, Akad, Babil, Asur, Kenan, ve Mısır gibi eski medeniyetler birbirine bağlanmıştır. Bu açıdan Basra Körfezinde ki bu ticari potansiyele sahip olan tek yer, Kızıldeniz yolu olmuştur. Bunun dışında ki hiçbir yol, Basra Körfezinde ki bu ticari hareketliliğe denk olamamıştır.

Körfezdeki bu ticari hareketliliği anlayabilmek için buradaki şehirleri tanıyarak, bunların coğrafi konumlarına ve genel yapılarına göz atmak gerekir. İslam'ın ilk yıllarında (kaynaklarında belirttiği üzere) Arap körfezindeki gelişmeler bize, ticari faaliyetlerin mahiyeti hakkında bilgi vermektedir. Taberî'nin belirttiği üzere, Basra Körfezi'nin kuzeyinde, Fırat nehrinin önünde olan Eblehe, oldukça önemli bir liman şehri olup Hindistan ve Çin'den gelen malların boşaltılıp yüklendiği önemli bir mekan olmuş ve burası Fercu'l-Hind olarak isimlendirilmişti⁵¹⁶. Ayrıca eski dönemlerde de burada ticari ürünlerin saklandığı bir depo bulunmakta ve özellikle bu depolarda, Hindistan'dan gelip batıya gidecek olan eşyalarla, buradaki tüccarlara ait Yunan rakıları, kırmızı renkli ipekler, hurma ve inci yüklerinin bulunduğu ve özellikle bu ipek yüklerinin, Suriye yoluyla Antakya'ya gönderildiği anlatılmaktadır⁵¹⁷.

Yine Basra Körfezi'nin kuzeyindeki limanlarla ilgili olarak, eski dönemlerde Umman ve Hindistan taraflarından büyük yük gemileriyle bu bölgeye pirinç, peynir, çeşitli yiyecek maddeleri ve demir, bronz, tahta gibi bir takım eşyaların getirilip Irak, Suriye ve çevresindeki bölgelere dağıtıldığı bilinmektedir⁵¹⁸.

⁵¹⁶ et-Taberî; *Tarihu't-Taberî Tercümesi*, c. 3, s. 343, İstanbul, 1983.

⁵¹⁷ Muhammed Seyyid Güleb; *Et-Ticare fî Asri mâ Kable'l-İslam*, s. 191.

⁵¹⁸ Abdulkadir Kenai; *Tarihu Sina'ati's- Sefîne fi'l-Kuveyt ve Enşitatuha'l-Muhtelifê*, s. 121.

Bölgenin önemli ticari mekanlarından biri de Hire şehri olup, buradan Mekke pazarlarına ticaret kervanları gönderilmekteydi. Hire'den hareket eden kervanlar, Arap Yarımadası'ndaki bütün pazarların her birini tek tek dolanarak, beraberlerindeki malları bu pazarlara taşıyor ve buralarda satıyorlardı. Hemedânî bu pazarlar arasında, Haceru'l-Bahreyn ve Akiku'l-Bahreyn gibi pazar isimlerini zikr etmektedir⁵¹⁹.

Miladi altıncı asrın ikinci yarısında Basra Körfezi'ndeki ticaret, yapılan ikili ittifaklar çerçevesinde gelişmişti. Özellikle de Kureyş kabilesinin, Basra Körfezi'nden gelen ticaret kervanlarını desteklemesi ve himaye altına alması, ticareti olumlu yönde etkileyerek bu bölgedeki ticari potansiyeli oldukça arttırmıştı.

Körfez halkı, eski asırlardan itibaren ticaretle bilgi sahibiydi. Özellikle bu bölgedeki ticari canlılığın artmasında ve gelişmesinde, eski medeniyetlerin büyük etkisi olmuştur. Örneğin Asur ve Babil gibi güçlü devletlerin döneminde, bu bölgede sağlanan istikrar ve güven ortamı, beraberinde, bölge için zenginliği ve daha da büyümeyi getirmişti. Körfezdeki Med-Cezir olayından dolayı denizin suları çekilmekte ve buda insanların, hayvanların ve kabilelerin rahatça yürüye bileceği ve istenilen yerlere rahatça ulaşabileceği düz ve geniş alanlar ortaya çıkarmaktaydı. Ayrıca sahilden çıplak gözle görülebilen adaların varlığı, bu bölgedeki insanların ilgisini çekerek onları denize meyl ettirmişti. Nitekim coğrafyacılar, Ahsa yakınlarında bulunan Car'â adası sakinlerinin miladi üçüncü asra kadar aktif bir ticaretle bulduklarını ve Irak'ta ki eski Babil, Arap Yarımadası'nın güney sahilleri arasında ticaret kervanları çalıştırdıklarını bildirmektedirler. Car'â şehri özellikle buhur ve koku (itr) ticaretinin yapıldığı bir merkez olup, Hadramevt'ten gelen kokular burada toplanarak çevre bölgelere dağıtılmaktaydı. Hemedânî, cahiliye döneminde bu bölgede meşhur olan pazar isimlerini sukul Muşakkar ve Suku'l-Hacer olarak zikr etmektedir⁵²⁰.

İslamın gelişinin ardından da körfezdeki ticari faaliyetler artarak devam etmiş ve özellikle, Çin malları gemilerle Haliç mıntıkasına taşınmıştı⁵²¹.

Yakubî, Cahiliye döneminden itibaren Arap Yarımadası'nı da meşhur olan ticaret pazarlarını zikr ederek (Necid'in kuzeyinde yer alan Dummetü'l-Cendel, Bahreyn'de Muşakkar pazarı, Umman'da Suhar pazarı, Hadramevt'te Rabia, Sana, Aden ve Şıhr

⁵¹⁹ el-Hemedani; *Sıfatu Cezîretü'l-'Arab*, s. 185.

⁵²⁰ el-Hemedani; *Sıfatu Cezîretü'l-'Arab*, s. 136.

⁵²¹ İbn'ul-Esir; *El-Kâmil fi't-Tarih*, c. 2, s. 487.

pazarları, Hicaz'da Zü'l'-Mucaz ve Ukaz pazarları) bunların arasında Bahreyn ve Umman'daki pazar isimlerinede yer vermektedir⁵²².

Körfez bölgesine getirilen eşyalar, yükte hafif olup pahada ağır olan, koku, mensucat, değerli taşlar, köle, baharat ve çeşitli hayvan kürklerinden oluşmaktaydı. Bu ürünlerin bir çoğu gemiler aracılığıyla taşınmakta, ancak gemilerin taşıyamayacağı kadar büyük hacimli olan ağır eşyalar ise kara yolundan getirilmekteydi.

Basra Körfezi, istikrar ve emniyet açısından tarihteki en görkemli dönemine Abbasiler zamanında şahit olmuştur. Bu dönemdeki deniz ticareti, emniyetin getirmiş olduğu ortamla birlikte oldukça gelişmiş olup bu gelişme sadece Basra Körfezi'ne has kalmamış ve doğu denizlerinin genel olarak hepsinde görülmüştür. Dönem içerisinde Basra Körfezi, Asya'daki en önemli ticaret kanallarından biri olup bu yolla Hind, Çin ve Güneydoğu Asya'nın ürünleri, Arap Yarımadası'ndan Şam'a ve Irak pazarlarına taşınmıştır. Aynı şekilde Avrupa'dan gelen ticari mallarda aynı yolu takip ederek Hindistan ve Uzakdoğu'ya ulaşmaktaydı. Körfezden geçen kara ve deniz ticaret yolları, o dönemin önemli şehirlerinin (Basra, Bağdat, Halep, Dımaşk, Kahire, Kayrevan, Kurtuba, Gırnata) bütün hepsine uğramaktaydı. Örneğin Bahreyn'den hareket eden ticaret kervanları, Arap Yarımadası'nı doğusundan batısına doğru yarararak, öncelikle Irak'ın güneyine ardından ise Hicaz'a ulaşmaktaydı.

Orta Asya'da uluslararası bir yol niteliğine sahip olan ipek yolu bu dönemde Basra Körfezi'nin çok gerisinde kalmıştır. Çünkü Haliç, konumu ve coğrafi durumu itibarıyla bir çok ulaşım yolunun bulunduğu merkez konumunda olmuştur.

Dünyadaki iktisadi faaliyetlerin gelişmesiyle birlikte artan ihtiyaçların karşılanması, ürünlerin tez zamanda kavuşturulması ve daha güvenli bir şekilde gideceği noktaya vardırılması gerektiğinden, deniz yollarının kullanılması zorunluydu. Bu deniz yollarının kullanılması ise Kızıldeniz ve Basra Körfezi'ne, yani batı Asya'ya (Hindistan) doğru uzanan deniz ticaretinin ana halkalarına has olmuştu. Bu iki yolun kullanılması beraberinde talebin artmasına ve bu yollardan faydalanan devletlerin gelişmelerine ve zenginleşmelerine temel oluşturmuştur. Örneğin Irak, Arap devletleri içinde önemli bir yer işgal etmekte ve bu bölgenin halkı iktisadi açıdan İslamın ilk

---

⁵²² el-Yakubi; *Tarihu'l-Ya'kubî*, c. 1, s. 270.

dönemlerinde, Arap Haliç'inin Kızıldeniz'e tercih edilmesinden dolayı refah bir yaşam sürmekteydi.

Basra Körfez'i belli bir dönem dışardan gelen saldırılara bağlı olarak ticari açıdan duraklamaya maruz kalmıştır. Öncelikle Moğolların saldırıları, ardından ise Timur ve Celayiri saldırıları, Basra Körfezindeki ana ticaret yollarında sıkıntı meydana getirmiştir. Ancak görmekteyiz ki buna karşın o dönemdeki önemli deniz yollarından biri olan Kızıldeniz ticareti, bu saldırılara uzak olduğundan dolayı daha az etkilenmiştir.

Hindistan, Çin ve Doğu Afrika ile yapılan deniz ticareti faaliyetleri, özellikle Basra Körfezin'deki Arap denizcilerinin, mevsimlik rüzgarlar hakkında bilgi sahibi olmasını gerektirmiştir. Çünkü Hint okyanusundaki mevsimlik rüzgarların esiş vakitleri, Basra Körfezi'nden daha farklıydı. Körfezden Doğu Afrika'ya gidecek olan gemileri kış aylarında, Kanuni Evvel'in ilk yarısında ve Teşrin'i Sani'nin (Kasım) ikinci yarısında esen kuzey doğu rüzgarları götürmekte ve yaz aylarında ise güney batı rüzgarları bu gemileri geri getirmekteydi. Yine Basra Körfezin'den Çin'e gitmek isteyen gemiler ise Eylül ve Teşrin'i Evvel (Ekim) ayın da esen rüzgarları beklemek zorundaydılar. Maskat limanından çıkıp, okyanusu geçerek Hindistan'daki Mali sahiline giden gemileri ise Teşrin'i Sani (Kasım) ile Kanun'i Evvel (Aralık) arasında esen mevsimlik kuzey doğu rüzgarları götürmekteydi. Bu mevsimlik rüzgarların öneminden dolayı, Astronomi alimleri ve Arap denizcileri, kitaplarında gemicilere yol göstermek için bu mevsimlik rüzgarların esişiyle ilgili bilgileri ve birtakım kuralları ele almaya başlamışlardır. Özellikle Arap denizcileri okyanusu ve denizleri yakından tanımaya başladıkları andan itibaren kullandıkları deniz araç ve gereçlerini zaman içerisinde çeşitli teknik eklemelerle birlikte dahada geliştirmişlerdi. Örneğin ilk olarak M.Ö. III. yüzyılda Yunanlı denizciler tarafından kullanılan ve denizcilerin bulunduğu yeri saptaya bilmesi için gerekli olan Usturlap bu aletlerden biri olmuştur.

Müslüman Araplar, doğu ticaretinin ana merkezinde oldukları için bu bölgedeki ticaretin efendileriydi. Özellikle bu bölgeye gelen ticaret mallarının nakli ve ulaştırılması konusunda aracı görevi görmüşlerdir. Nitekim diyebiliriz ki Akdeniz'de ve Avrupa'da, Cenova, Venedik, Floransa ve diğerlerinin yapmış oldukları görevi, doğuda Müslüman Arap denizcileri üstlenmişti.

Basra Körfezin'deki ticari canlılık, körfez sahilinde bir çok şehrin ve ticaret merkezinin ortaya çıkmasını sağlamış, bu şehirler asırlar boyunca şöhretini ve önemini

korumuşlardır. Umman, Basra, Bahreyn, Katar, Katif, Maskat, Hürmüz, Ubulle, Abadan, Sûhar, Kalhat, Siraf... gibi şehir ve limanların şöhreti, Portekiz'lilerin 16. yüzyıl da Basra körfezine gelip, körfez sahilinde ki ticari limanların faaliyetlerini yok etmelerine kadar devam etmiştir.

Körfezin alt tarafında yer alan Umman; Maskat, Suhâr, Kalahât gibi liman ve şehirleriyle, uzak doğudan gelen malların karşılanması da ve diğer bölgelere aktarılması da önemli bir rol oynamaktaydı. Umman, Çin'den başlayıp körfezin her iki yakasına düşen şehirlere kadar uzanan meşhur ana ticaret yolunun üzerine düşmekteydi. Çin, Hindistan ve Doğu Afrika'dan gelen gemilerin iskelesinin bulunduğu büyük bir bölge olan Umman, bu yönüyle Basra Körfezindeki en büyük yerdir.

Umman, körfezin batı sahilindeki ticaretin ana merkezlerinden biriydi. Basradan gelipte Hind, Çin ve Doğu Afrika yönüne giden gemileri karşılardı. Ummanlılar deniz ticaretinde eski dönemlerden itibaren önemli bir rol oynamış ve bunu 16. asrın başlarına kadar da devam ettirmişlerdir. Umman'ın ana sahili olan Suhâr, İslam öncesi dönemden beri, Körfez ticareti tarihinde çok etkili bir role sahip olmuştu. Arap tarihçileri, onun, Suhar b. İbrahim b. Sam b. Nuh tarafından kurulduğunu zikretmektedirler. İslami dönemde bu şehir, Hicretin 8'inci (M. 629-30) yılından itibaren, yani Resullullah'ın (s. a. v) Amr b. el-As ve Ebu Zeyd el-Ansâriyi, Umman'ın hakimleri olan Abd b. el-Cülendi ve kardeşi Ceyfere gönderdiği yılda görülmeye başlar⁵²³. Daha sonra bu şehir hızlı bir şekilde gelişme gösterdi ve Uzak Doğu ile Doğu Afrika arasında yapılan ticaretin canlanmasıyla, uzak boyutlu ticaret ilişkilerinde hassas bir ticari merkez olma imkanını kazandı ve neticede Çin ve Hindistan'dan gelen ticari mallar için bir depo görevini üstlendi. İbn Havkal burayı tanıtarak Suhâr hakkında şöyle demektedir:

*“Umman'ın kasabası Suhâr'dır. Bu şehir deniz üzerinde olup, çokluğundan sayılmayacak kadar tüccar ve ticaret vardır. Aynı zamanda o, Umman'dakien bayındırlık ve bol mala sahip olan şehirdir. Belkide, bütün İslam memleketleri arasında Fars denizi kıyısında, bayındırlık ve mal çokluğu yönünden Suhâr'dan başka bir şehir bilinmemektedir...”*⁵²⁴

⁵²³ Sir Arnold T. Wilson; *The Persian Gulf*, Londra, 1978, s. 78-79.

⁵²⁴ İbn Havkal; *Suretü'l-Arz*, s. 44.

İstahri, Suhârda ki ticari hareketliliği överek burada hertürlü ticaret malının yüklenip, boşaltıldığından ve gemilerin sürekli buraya yanaşdığından bahs etmektedir⁵²⁵. Bu yüzden Suhâr, zamanla maddi ve medeni cihetten oldukça gelişerek kendi dönemindeki en görkemli şehir olmuştur⁵²⁶. Makdisi ise bura hakkında şöyle demektedir:

*Suhar, Umman'ın bir kasabasıdır, bugün Çin denizi üzerinde ondan daha bayındır, bol nüfuslu, güzel, şirin, nezih, bolluğa, tüccara ve meyvelere sahip bir şehir yoktur. Zebid ve San'a'dan daha iyi yolları vardır. Burada acayip çarşılar bulunur ve burası deniz üzerinde zarif bir şehir görünümündedir. Evleri çok yüksektir, tuğla ve Hint meşesinden yapılmıştır. Camii ise, deniz üzerinde çarşıların bittiği yerde olup, güzel, uzun bir minaresi vardır. Onların ayrıca tatlı su kuyuları ve tatlı bir kanalları bulunmaktadır. Onlar her şey konusunda bolluk, bereket ve zenginlik içindedirler. Burası Çin 'in dehlizi, Doğu ve Irak'ın deposu ve Yemen'in kurtarıcısı konumundadır”*⁵²⁷.

İbn Batuta ise Umman'ın nüfusundan ve ziraatinden bahsederken; orada bulunan ve kendisinden beyaz damlalar halinde zamlanan ince yapraklı kendir ağaçlarından, balık kemiklerinden yapılmış olan ve tavanları deve derisiyle örtülmüş olan yüksek evlerden, güzel sokaklardan ve tertemiz olan büyük mescitlerden bahs etmekte ve ayrıca buranın halkının İbadiye mezhebinden olduklarını zikretmektedir⁵²⁸.

Umman, hurma ağaçları, bostanları, ve çeşitli meyveleri, buğdayı, arpası, pirinç'i ve şeker kamışı bol olan bir yerdi. Darb-ı mesellerde, kim rızık yönünden sıkıntı çekiyorsa, Umman'a gitsin sözü vardır. Buranın sahillerinde inci dalma yerleri bulunuyordu. İnci dalıcılığı ise genelde Ummanın sahil şehirlerinden olan Kalahât'ta yapılmaktaydı. Umman oldukça büyük bir alana sahipti. Burada pirinç üretimi yapılmıyor, ancak Hindistan'dan bol miktarda pirinç ithal ediliyordu. Burası dünyanın ilginç yerlerinden biri olup nar, üzüm, ceviz, şeftali, mişmiş ve muşmula gibi meyvelerle doludur. Ayrıca bu ülkede gül, safran, mersin, nergis ve diğerleri gibi

⁵²⁵ el-İstahri; *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, s. 28.

⁵²⁶ el-İstahri; *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, s. 28.

⁵²⁷ Makdisi; *Ahsenu't-Tekasîm*, s. 92.

⁵²⁸ İbn Batuta; *İbn Batuta seyahatnamesi*, s. 266-267.

kokulu çiçekler de vardı. Buranın halkından bir kişiye Umman'ın özellikleri hakkında sorulunca, o şöyle demişti:

“Burası yüksek bir dağdan ibaret olup ulaşılması zor olan, bir yerdir. İnsanları refah ve güven içindedir, ne şeytanın zulmünden ne de sultanın tahakkümünden korkarlar. Nehir ve kasırları, havuzlan ve bahçeleri ve bostanları vardır. Onda üzüm, incir, dut, ceviz, mişmiş, nar ve renk renk meyveler bulunur, bahçeleri gül ve yaseminle çevrilidir, otu pahalı safran, yarpuz ve şüzab (?) ve topuk gözlerine benzeyen nergisten meydana gelir, o mersin ağacıyla sarılıdır karıştırıldığında cennete benzer, üzüm, elma ve güzel koku saçan ağaçlarla doludur”⁵²⁹.

Umman'ın bir diğer yerleşim yeri olan eş-Şıhr ise büyük bir şehir olup, burada kendir ağacı ile amber bulunmakta ve bunlar dışarıya ihraç edilmekteydi. Yine Ummanın dağlık bölgelerinde yetişen ve ilaç yapımında kullanılan Ak günlük bitkisi, Umman'ın ticari değiş-tokuş listesinde önemli bir yere sahipti. Tarım ürünleri arasında büyük bir önem arz eden Lübbân ise yalnızca eş-Şıhr şehrinde yetişmekte ve dışarıya ihraç edilen ürünler arasında yer almaktaydı. Dikenli ve iki metreden fazla büyümeyen bu bitki sadece dağlarda yetişiyordu ve ağızda kekreligi olan bir yemişi bulunuyordu⁵³⁰.

Umman, ihraç ettiği inci, fildişi ve değerli taşlar sayesinde eski ticari harekette aktif bir rol oynamış ve burası bakır madeninin ana kaynağını oluşturmasıyla ün salmıştı⁵³¹.

Maskat ise Umman sahilinde yer alan ve gelen malların dağıtım ve nakliye işlerinin yapıldığı bir ticaret merkeziydi. Kendi dönemi içerisinde Maskat limanının daha bir benzerinin dünyada olmadığı ve gemilerin geceli gündüzlü sürekli bu limana yanaşarak, Hindistan ve doğu Afrika'dan getirdikleri yüklerini boşalttıkları bilinmektedir. Ayrıca gemiciler burada ki tatlı su kaynaklarından su ihtiyaçlarını gidermekteydiler⁵³². Yine bir diğer önemli yerleşim yeri olan Deba, Umman'ın önemli şehirlerinden biri olup⁵³³ aynı zamanda ticari pazarların kurulduğu önemli bir ticaret

⁵²⁹ Abdulhalik Bakır; *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler*, s. 565.

⁵³⁰ Abdulhalik Bakır; *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler*, s. 567.

⁵³¹ Abdulhalik Bakır; *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler*, s. 471.

⁵³² Mes'ûdi; *Muruc*, c.1, s. 149.

⁵³³ et-Taberi; *Târîhu'l Umem ve'l-Mulûk*, c. 3, s. 262.

merkeziydi⁵³⁴. Körfez bölgesinde ki ticari hareketliliğin artmasına ve gelişmesine büyük katkıda bulunan Umman, özellikle satın aldığı ve ihraç ettiği ürünlerle ilgi çekmektedir. Umman'ın ihraç ettiği ürünler arasında şunları sayabiliriz; silah imal etmek için, Hindistan'dan demir, Hindistan ve Seylan'dan hazır Hint kılıçları, Hindistan ve Çin'den sandal ithali ve İslam dünyasının bol miktarda kumaş üretmesine rağmen, çeşitli tekstil ürünleri, Hindistandan pamuklu elbiseler, ağaç (İslam dünyasının ağaçlar yönünden yoksun olması sebebiyle ağaç, ithalat listesinde önemli bir yer tutmaktaydı. Evlerin yapımı veya gemi endüstrisinde kullanılmak amacıyla Hindistan'dan, Hint meşesi ithal edilirdi.) Yine mızrak yapımı için Bambu ağacı, Sind, Hindistan ve Çin'den getirilmekteydi. Gemi yapımında kullanılmak için, Hindistan cevizi ağacı ise, Hindistan'ın güneyi, Endonezya, Seylan ve Meldayif adalarından getiriliyordu. Körfez Arapları, bu ağaçtan gemi yapmak için Hindistan cevizi üretilen yere giderlerdi. Burada o gemilerin iskeletleri, boyaları, dikilecek iplikleri ve ipleri bu bitkiden yapılırdı. Gemiler yapıldıktan sonra Hindistan cevizi ağacı ve yemişi ile yüklenir ve Umman'a ve genel olarak da Körfez bölgesine getirilirdi. Yine bir diğer ürün olan Abanoz ise, Zenci ülkesinden ithal edilmekteydi. Umman'ın ticari değiş-tokuş listesinde bir diğer önemli ürünü olan baharat ve misk gibi kaliteli kokuların ise Hindistan, Tibet ve Çin'den getirildiği bilinmektedir. Ayrıca yine bu ürünler arasında Zenciler ülkesi, Hindistan, Serendib, tarafından getirilen amber, Hindistan, Cava, Fensur ve Çin'den ithal edilen ud ve Hindistan, Çin ve diğer Uzak Doğu bölgelerinden getirilen karur maddelerine rastlamaktayız⁵³⁵.

Arap coğrafyacısı el-Makdisi ise Umman'a ihraç edilen ürünler arasında şunları saymaktadır. Uzakdoğu (Çin) ve Hindistan taraflarından (eczacı aletleri, kokular, safran, bakkam, Hint meşesi, çeşitli kumaşlar, fildişi, inci, dibac (işlenmiş ipekliler), yakutlar, abanoz, Hint cevizi ağacı, şeker kamışı, altın, demir, kurşun, bambu ağacı, baş örtüsü, sandal, billur, biber)⁵³⁶ gibi ürünleri ithal etmekte ve bu gelen malları batıya ve Arap Yarımadasında ki bölgelere ulaştırmaktaydı. Umman için ticari değiş tokuş listesinde en önemli ürünlerden bir diğeri ise altındı. Genelde Doğu Afrika, Hindistan ve Uzak

⁵³⁴ Yakut el-Hamevi; *el-Mucemu'l-Büldân*, c. 2, s. 435.

⁵³⁵ Abdulhalik, Bakır; *Orta Çağ Tarihi ve Medeniyetine Dair Çeviriler*, s. 568.

⁵³⁶ el-Makdisî; *Ahsenü't-Takâsîm fî Ma'rifeti'l Akalîm*, s. 97.

Doğu'dan ithal etmekteydi. Mes'udî bu konuda Çin'den altın ithal edildiğini belirterek şöyle demektedir.

"Vak Vak ülkesi; onun adaları Çin'in doğusundadır. Buranın bol miktarda altını vardır, öyle ki, hayvanlarının tasmaları, silahları, ve köpeklerinin zincirleri altındandır. Onlar çok ilginç resimleri bulunan altınla dokunmuş elbiseler imal ederler"⁵³⁷.

Böylelikle Umman, gerek İslami dönemde, gerekse daha öncesinde, elinde bulundurduğu imkanlarıyla, ticarete yön veren bir yapıya sahip olmuştu.

Bender Abbas yönündeki Basra Körfezinin doğusuna doğru uzanan köprünün başındaki sahil kıyısı üzerinde bulunan Hürmüz şehri, körfezin güney girişine hakim olduğundan stratejik bir öneme sahipti. Hürmüz'ün karşısında bulunan Ciran adasını gezen Makdisi burayı güzel bir şekilde tasvir etmektedir. Coğunluğu Arap, bazılarının Farisi olduğunu ve kendi dillerini konuştuklarını, hepsinin Müslüman olduklarını, buradaki tüccarların büyük bir kısmının ise oldukça zengin olduğunu ve bir çok gemiye sahip olduklarını belirtmektedir⁵³⁸.

Hürmüz konumu itibariyle ticari bir şehir olduğu kadar aynı zamanda bir sanayi şehri idi. Bunda coğrafi şartların büyük bir payı vardı. Çünkü Hürmüz topraklarının büyük bir kısmı tuzlu (çorak) araziden oluşmaktaydı. Hürmüzlüler bu topraktan çeşitli süs eşyaları ve üzerine lamba konan eşyalar yapmaktaydılar. Hürmüzlülerin yemekleri ise balık ve Basra ile Umman'dan getirilen kuru hurmadan oluşmaktaydı. Onlar bu yiyeceklere Meliklerin yemeği manasında olan (Mahi Lût Badişahi) adı vermektedirler.

Konum olarak körfezin doğu sahiline düşen ve ulusal deniz ticaretinin merkezi durumunda olan Siraf şehri ise özellikle Hicri III. Yüzyılda Arap tüccarlarının mallarıyla Basra'dan geldikleri ve daha sonradan da Çin ve Hind ülkelerine doğru denize açıldıkları bir liman şehri idi. Kalabalık ve büyük bir şehir olan Siraf'ın ticaretinde kereste, güzel koku, kafur ve ipek önemli bir yer alıyordu. Makdisi bu şehrin güzelliğini överek şöyle demektedir. Evleri doğu Afrika kıyılarından getirilen Hint ağacı, tuğla ve diğer kereste türlerinden yapılmış olup, bu evler deniz kıyısında kat kat yükselmekteydi⁵³⁹. Çin gemileri ticaret mallarıyla yüklü olarak buraya gelmekte ve

⁵³⁷ el- Mes'udî; *Ahbâru'z-Zaman*, Beyrut, 1966, s. 59.

⁵³⁸ Makdisî; *Ahsenu't-Tekasîm*, s. 466.

⁵³⁹ Makdisî; *Ahsenu't-Tekasîm*, s. 426-427; Yakut; *Mu'cem*, c. 3, s. 294.

buradaki Arap tüccarlarıyla mübadelede bulunarak ya ellerindeki malları satarlar, yada kendilerine gerekli olan malları ve eşyaları satın alarak geri dönerlerdi. Siraf'a getirilen mallar ise genelde İran'ın Şiraz ve diğer şehirlerine satılmaktaydı.

İstahri ise bu bölge insanın deniz işlerini ne kadar çok sevdiğini söyle ifade etmektedir: Bazı kişiler ömrünün büyük bir kısmını denizde geçirir, çok zaruri bir ihtiyacı olmadıkça da gemisinden dışarı çıkmazdı. Siraflılarla ilgili anlatılan bazı hikayelerde ise onlardan biri 40 yıl gemisinde kalır ve buna rağmen yinede yanında bol miktarda malzeme bulunurdu denmektedir⁵⁴⁰.

İçinde birkaç küçük adacık bulunmasından dolayı Mes'udi'nin Katar adaları⁵⁴¹ ismini verdiği ve Basra Körfezinin batı tarafına düşen Katar, eskiden "el-Bedv" diye isimlendirilmiş olan önemli bir yerleşim yeri idi. Bu isim ise Abudabiden göç edip gelen Sudanlı bir kabilenin yerleştiği mahalleye verilen isimdi. Bu mahalle halen var olup meskun bir yerdir. Eski Arap kaynakları buradan bahs ederken, eserlerinde bu yarımada rakımının Bahreyn adasından daha yüksek olduğundan söz etmemişlerdir. Özellikle yüksek rakımından dolayı bu adada pek çok tatlı su kaynağı bulunmaktadır⁵⁴².

Ticaretleri daha çok alış veriş, deve terbiyeciliği ve inci avcılığını içermekteydi. Nufusun büyük çoğunluğu, balık avcılığından geçimini sağlamaktaydı. Fakat bunun yanı sıra Siraf, Basra ve Umman gibi bölgelere nakliyat yapan tecrübeli kaptanları ve zeki tüccarları bulunmaktaydı. Özellikle bu kaptanlar sayıları yüzlercesini bulan gemilerle körfez sularında ve okyanus dalgaları arasında yol kat etmekteydiler. Bunlardan bazıları ise balık ve inci avcılığı yapmaktaydılar. Ancak Katarlıların gemi yapma tecrübeleri yoktu. Bundan dolayı, İranlı ve Bahreynlilerden bazıları gemi yapabilmek için daha önceki işlerini terk etmişlerdi. Bu gemi sahipleri, Basra'dan veya Hindistan'dan gelen tüccar gemilerine karşı olabilecek deniz saldırıları için Katar'da bir merkez edinmişlerdi⁵⁴³.

---

⁵⁴⁰ el-İstahri; *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, s. 138 vd.

⁵⁴¹ Mes'ûdi; *Muruc*, c.1, s. 107-112.

⁵⁴² Ahmet Şami; *Körfez ve Uzak Doğu Ülkeleri Arasındaki Ticari Münasebetler Ve Bu Münasebetlerin Orta Çağ Medeniyetine Etkileri*, (Çev. Aydın Çelik) T.D.A. Dergisi, sa. 134, s. 104.

⁵⁴³ Yakut; *Mu'cem*, c. 4, s. 373.

Katar dışına çıkan tüccarların büyük bir kısmı Bahreyn’le irtibat halindeydi. Bu irtibat ise Ortaçağ Arap seyyahları ve coğrafyacılarının eserlerinde Bahreyn’in hemen akabinde Katar’dan söz etmelerinden ortaya çıkmaktadır⁵⁴⁴.

Konum olarak Basra körfezinin batı sahili yakınına düşen ve büyük bir ada olan Bahreyn, doğu tarafından el-Hasa olarak bilinen Hacer şehrine dayanmaktaydı. Yaklaşık 32 küçük adayı içine alan Bahreyn’in başkenti el-Menamedir. Burada bir çok tatlı su kaynağı bulunmakta ve bunlar denize akmaktaydı. Burada başta hurma olmak üzere, nar, turunçgiller ve şeker kamışı yetişmekteydi. Bu yüzden Hacer şehride Bahreyn olarak isimlendirilmişti. Çevresinde ki bölgelerle sıkı ilişkisi olan Bahreyn, Arap Yarımadası’nın batı sahillerine kadar uzanan geniş bir ticaret ağına sahipti. Örneğin, Medine ile Bahreyn arasında eskiye dayanan bir ticari ilişki bulunmakta⁵⁴⁵ ve bu yüzden Medine’de sürekli bulunan Bahreyn’li tüccarlar sayesinde iki bölge arasındaki ilişki sürekli canlı kalmış ve İslam’i dönemde bunun büyük etkisi olmuştur. İbn Batuta⁵⁴⁶, Nisan ve Mayıs aylarında Siraf ve Bahreyn arasındaki Rakid Körfezi mıntıkasına düşen deniz girdisine gelen dalgıçlar gördüğünü ve ayrıca bu mıntıkaya, içinde Katif, Bahreyn ve Faris’den gelen tüccarların ve dalgıçların bulunduğu pek çok kayıkların geldiğini anlatmaktadır. Özellikle burada çıkarılan incilerin 1/5’ini sultan alıyordu. Geri kalan kısmı ise tüccarlar Çin ve Hindistan’a ihraç etmek üzere satın alıyorlardı. Bunların çok az bir kısmı ise Rum, Suriye ve Mısır ülkelerine ihraç edilmekteydi⁵⁴⁷.

İslam öncesi dönemde Umman’ın denizcilikte tanındığı gibi Bahreyn ‘de denizcilikte tanınmıştır. Bahreyn ve Hacer’in gemileri bulunmakta ve bunlarla körfez şehirleriyle, Uzakdoğu, Doğu Afrika ve Yemen’e ticaret ürünleri götürülmekteydi.

Bahreynliler gemi sanayisinde oldukça tecrübelilerdi. Denizlerde maharetli kaptanlarıyla, fırtına ve kasırgalar önündeki cesaretleriyle ün salmışlardı. Özellikle bu

---

⁵⁴⁴ Ahmet Şami; *Körfez ve Uzak Doğu Ülkeleri Arasındaki Ticari Münasebetler*, s. 104.

⁵⁴⁵ el-Belâzûri; *Ensâb’ul-Esrâf*, c. 2, s. 171.

⁵⁴⁶ İbn Batuta; *İbn Batuta seyahatnamesi*, s. 270-279.

⁵⁴⁷ Ahmet Şami; *Körfez ve Uzak Doğu Ülkeleri Arasındaki Ticari Münasebetler*, s. 105.

gemicilerin Bahreyn'de ürettikleri gemi yelkenleri, şöhret bakımından inci ve mercan avcılığının şöhreti kadar bilinmekteydi⁵⁴⁸.

Körfezin kuzeyinde yer alan ve Ortaçağ boyunca gelişimini devam ettiren Basra ise, ticari bir merkez olma vasfını kazanmıştı. Fars ülkesinden, Irak'tan, Şam'dan, Arap Yarımadasından gelen yollarla, Basra Körfezi boyunca uzanan yolların kavşak noktasında yer alan Basra, özellikle uzak doğudan gelip Irak'a, Şam'a ve Akdeniz sahillerine giden baharatların ve diğer ticaret ürünlerinin toplanma merkezi olmuştur. Kaynaklara göre, Hicretin ilk iki asrı boyunca burada 4 büyük ticaret merkezi bulunmaktaydı.

Bu çarşı ve merkezler, İslam şehirlerindeki diğer çarşıların aynı yöntemiyle organize edilirdi ve aynı çeşit malları satan esnaflar, bitişik dükkanlarda guruplaşırlardı. Buralarda ki her bir ticaret, tamamıyla kendinin olan Pazara sahipti. Örneğin el-İbil çarşısı (Deve satıcılarının pazarı), ed-Debbağın çarşısı (Deri tabaklayanlar) bir alanda toplanmıştı. Saffarin (Bakırcılar) çarşısının karşısında ise Kaffâlin (Kilitçiler) çarşısı bulunmaktaydı⁵⁴⁹. Irak'ın ve körfez bölgesinin ticari hacmini genişleten, Basrada ki başlıca önemli çarşılar ise şunlardı;

Basra'nın en önemli çarşısı olan el-Mirbed, çöle çok yakın olan Basra'nın batısında yerleşmiş kervanlar için uygun bir yerdi. Bu bölge, şair ve aydınların diğer insanlarla buluşmak için kullandıkları ve şiirlerini okudukları büyük bir kültür ve ticaret merkeziydi. el-Mirbed adının ününden dolayı, Basra'nın ana caddesine, şehrin doğusuna Şattu'l-Basra'ya kadar uzanan batı duvarındaki şehrin ana yoluna el-Mirbed Caddesi adı verilmişti. Aynı zamanda, el-Mirbed, Nizamiye Medresesi'nin de bulunduğu Basra'daki ünlü bir mahalle idi. Medrese yıkılıp da başka bir yere inşaa edilmeden önce, 8. yüzyılın başına kadar bu bölgede bulunmaktaydı. el-Mirbed, hicretin ilk üç yüzyılı boyunca Basra'da ve körfez bölgesinde önemli bir rol oynadı⁵⁵⁰.

el-Mirbed Çarşısı, bir çok ek çarşığı kapsamaktaydı. Bunlarının içinde ne önemlisi el-İbil Çarşısıydı. el-İbil çarşısı, koyun, kuş, içyağı satıcılarıyla deve ipi imal eden zanaatkarlara ev sahipliği yapmaktaydı³⁴. Yine saman satıcılarının çarşısında,

⁵⁴⁸ Ahmet Şami; *Körfez ve Uzak Doğu Ülkeleri Arasındaki Ticari Münasebetler*, s. 106.

⁵⁴⁹ Abdulhalik Bakır; *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler*, s. 504.

⁵⁵⁰ Abdulhalik Bakır; *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler*, s. 505-506.

buraya yakındı. el-Mirbed'in güneyinde, açık ve güneşli olmalarından dolayı "Şemsü'l Vezzanin" şeklinde adlandırılan el- Vezzanin Çarşısı bulunmaktaydı³⁶. Burada ayrı olarak Parfüm ve ilaç satıcılarının yer aldığı el-Attarin Çarşısı da yer almaktaydı. Ayrıca bura, gülsuyu ve menekşe gibi ünlü Basra parfümlerinin üretildiği yerdi. el-Attarin Çarşısı, ilaç ve parfümün yanı sıra, baharat ve hatta kullanılmış giysi ticaretinin bir çok çeşidini de kapsamaktaydı⁵⁵¹.

el-Attarin Çarşısına yakın olan bir diğer çarşı ise Eczacılar için olan es-Saydallânî Çarşısıydı. Yine bunların yanı sıra, ed-Dabbağın, ed-Dibâb ve el-Verrâkin (kağıt satıcıları) Çarşıları bulunmaktaydı. el-Verrâkin çarşısı ise, kağıt ve kitap satıcılarının, ciltçilerin, mürekkep ve kalem satıcılarının faaliyet gösterdiği büyük bir çarşıydı⁵⁵².

Bir diğer önemli çarşı ise Kalla' çarşısıydı. Kalla' kelimesi, büyük tonajlı gemilerin yerleşimi için olan yeri ifade etmekteydi. Basra Kalla'sı aynı dönemde hem ünlü bir mahalle, hem de büyük bir ticaret merkeziydi. Buranın çarşıları batıda Basra köprüsüne, doğuda ise Feyd Kanalı boyunca uzanmaktaydı. el-Kalla' ayrıca bir çok bot ve gemiyi barındırmaktaydı. Rivayetlere göre bazen burada, hurma mevsimi içerisinde aynı gün içinde Basrayı terk eden 2000 hurma yüklü bot hareket etmekteydi. "Medinetü'r-Rızk" yada "Daru'r-Rızk" el-Kalla'daki en önemli ve en geniş çarşıydı. Burada ünlü et-Ta'âm (Gıda maddesi satıcıları) Çarşısı yada diğer adıyla Dakîk (Un satıcıları) Çarşısı yer almaktave burada bütün tahılları bulmak mümkündü⁵⁵³.

Ayrıca yem satıcılarının faaliyet gösterdiği el-' Allâfin Çarşısı (yem satıcıları pazarı) gibi diğer çarşılar da burada bulunmaktaydı. el-'Allafin Çarşısının yanında, paspas, hurma, çekirdek ve palmiye ağaçlarının yapraklarını satan satıcılarda bulunmaktaydı. Yine Medinetü'r-Rızk'ın güney kapısına yakın olup, bu kapı ile el-Peyd Kanalı arasında yer alan el-Kahhalin Çarşısı da (sirke ve turşu satıcıları) burada yer alıyordu. Ayrıca kullanılmış yada değersiz eşya satıcılarının bulunduğu es-Sakat çarşısı da burada bulunuyor ve bu çarşıda ki satıcılar genelde kullanılmış giyecekleri, ev kaplarını, ucuz yüzükleri, biber ve nohut gibi gıda maddelerini satıyorlardı. Bunların

⁵⁵¹ Abdulhalik Bakır; *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler*, s. 506.

⁵⁵² Abdulhalik Bakır; *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler*, s. 507.

⁵⁵³ Abdulhalik Bakır; *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler*, s. 508.

toplanma merkezi ise, el-Kahhalin Çarşısına yakın olan Banu Hısn mezarlığının yanındı. el-Peyd kanalı'nın yanında bulunan büyük el-Kassabin (Kasaplar çarşısı) çarşısında bir diğer önemli Pazar yeriydi. el-Kalla'daki bir diğer önemli çarşı ise el-Kaflâ'ıyyun (eski bot veya gemi satıcıları) çarşısıydı. Bunlar eski bot veya gemileri parçalayarak, ağacını, demirini ve ziftini ayrı ayrı satarlardı⁵⁵⁴.

Basra'nın bir diğer önemli Pazar yeri ise Babu Osman çarşısıydı. Burası bir çok alt çarşığı kapsayan büyük bir çarşıydı. Şarap, un ve et satıcıları ile sarrafların faaliyet gösterdiği bölümlerden meydana gelmekteydi⁵⁵⁵.

Bağdat ile Basra arasındaki nehir yolunda elverişli bir konuma sahip olan el-Kebir çarşısı ise, es-Sayarife (Para değiş-tokuşu yapan sarrafların) Çarşısı gibi birtakım alt çarşılardan kapsamaktaydı. Bu çarşı, şehirde para bozmak için bulunan üç pazardan biriydi ve el-Kaddahin (kadeh satıcıları) Çarşısına yakın kurulmuştu. Ayrıca el-Belluriyyi (Cam ve kristal üreticileri yada satıcıları) çarşısı da bu çarşının içindeydi. Kristal, Hindistan'dan Basra'ya geliyor ve burada kap, lamba ve küçük şişelerin yapımında kullanılıyordu. Basra'nın cam üreticileri ünlüydü ve Ortaçağ boyunca büyük bir şöhrete sahip olmuşlardı. Bundan dolayı da Abbasi halifesi el-Mu'tasım, Samarra'yı kurduğunda, gerekli züccaciye eşyalarının üretiminde onları istihdam etmişti. Yine bu çarşıda inci, mücevher ve değişik değerli taşların satıcıları bulunmaktaydı⁵⁵⁶. el-Kebir'de bulunan başlıca diğer çarşılar ise şunlardı: er-Reyhan (Taze sebze satıcıları) çarşısı, Ashabu'l-Fakiha (Meyve satıcıları) çarşısı, Daru'l-Battih (Meyve veya sulu kavun satıcıları) Çarşısı, Mantar satıcıları Çarşısı, Kesme şeker ve çeşitli kuş satıcıları çarşısı. Bu çarşıların tümü ise Basra köprüsüne yakın olarak kurulmuşlardı⁵⁵⁷.

Fırat ve Dicle nehirlerinin buluştuğu yere yakın olan Basra ayrıca hurma üreticiliğiyle de büyük bir öneme sahipti. Dünyada buradan daha çok yetişen yaş ve kuru hurma yoktu. Basralılar, hurmadan “es-seylan” dedikleri lezzetli pekmezi

---

⁵⁵⁴ Abdulhalik Bakır; *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler*, s. 511.

⁵⁵⁵ Abdulhalik Bakır; *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler*, s. 511-512.

⁵⁵⁶ Abdulhalik Bakır; *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler*, s. 514.

⁵⁵⁷ Abdulhalik Bakır; *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler*, s. 516.

yapıyorlardı⁵⁵⁸. Öyleki bazı tarihçi ve coğrafyacılar burada yetiştirilen hurmayı, dünyadaki tüm altın ve gümüşten daha değerli saymaktadırlar⁵⁵⁹.

Hind, Çin, Fars, Umman, Yemame ve Bahreyn'den gelen tüccarlar, ticari turlarının son noktası olarak İslam devletlerinin başkenti olan Bağdat'a, nehir gemileri yoluyla ticari mallarını nakl etmek için Basra'ya gelmekteydiler. Rivayete göre Halife el-Mansur: "Bu Dicle nehri, Çin ile bizim aramızda bir engel teşkil etmez. Çünkü denizden gelen herşey bize ulaşır"⁵⁶⁰ demişti.

Bütün bunların yanı sıra Bağdat, Bizans, Suriye, Mısır ve Akdeniz havzasından buraya gelen mallarını, Uzakdoğu ülkelerine gönderiyordu. Bu durum körfezin konum itibariyle ne kadar önemli bir mevkide olduğunu göstermektedir.

Basrada ki yerleşim yerlerinden biri olup ne arazisi fazla güneş gören nede ağaçların arasında köyleri görünen Ubulle ise eski kaynaklarda anlatıldığına göre, Arap-İslam fetihleri esnasında, Bahreyn, Umman, Çin ve Hindistan'dan gelen gemiler için oldukça önemli bir liman yeriydi⁵⁶¹. Ubulle, Irak ve İran'ın güneybatısında veya Suriye ve Akdeniz sahillerine ulaşmak üzere, Basra Körfezi yönünden gelen Hindistan ve Arap gemilerinin ve bu gemilerin taşımış oldukları ürünlerin toplanma merkezi konumundaydı⁵⁶².

Ubulle, pazarının büyük olmasından dolayı Hind ve İran tüccarlarının uğrak yeri olmuştu. Ancak zamanla savaşlar ve istilalar sonucu burası harap olup gitmiştir. Ancak burada ki yapıtların kalıntıları, bu yerin ne kadar büyük olduğunu açıkça göstermektedir⁵⁶³.

Basra'nın güneyinde ve Şattu'l-Arap'ın doğu tarafında bulunan Abadan ise tüccarların denize açıldığı bir diğer önemli şehirdi. Burada Katarlıların ve diğerlerinin deniz korsanlarından korunmak için yapmış oldukları küçük bir kaleleri bulunmaktaydı.

---

⁵⁵⁸ İbn Batuta; *İbn Batuta seyahatnamesi*, s. 185-186.

⁵⁵⁹ Ahmet Şami; *Körfez ve Uzak Doğu Ülkeleri Arasındaki Ticari Münasebetler*, s. 106

⁵⁶⁰ Yakubi; *Buldân*, s. 238-250.

⁵⁶¹ El-Belazuri; *Futuh*, c. 2, s. 438.

⁵⁶² Abdulhalik Bakır; *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler*, s. 439.

⁵⁶³ İbn Batuta; *İbn Batuta seyahatnamesi*, s. 189.

Suyu oldukça kıt olup denize bağılı bir yaşam sürmek zorunda olan Abadan halkının çoğu kandıra adı verilen bir tür bitkiden hasırlar yapmaktaydılar⁵⁶⁴.

Eski dönemlerden itibaren körfez mıntukasının halkı ticaretle iç içeydi. Körfez halkını denize yönelmeye sevk eden tabii şartlar, onları hayatlarını kazanmak ve geçimlerini temin etmek için buraya yönelmeye mecbur etmişti. Çünkü ellerinde deniz araçlarından başka bir şey bulunmamaktaydı. Böylelikle körfez insanları zamanla iyi birer tüccar, maharetli birer avcı ve tehlikelere karşı cesur insanlar olmuşlardı. Dalgıçları büyük bir maharetle deniz dibindeki mücevher ve incileri çıkarıp bunlarla insan yaşamı için lazım olan zaruri eşyaları, değiştirmek suretiyle satın alıyorlardı. Hakikatte, her ne kadar bazıları koyun veya deve gütmeye veya ziraatla uğraşıyor olsalarda, onların öncelikli işleri deniz ve denizcilik faaliyetleriydi. Haliyle körfez halkı kendilerine lazım olan gemileri kendi elleriyle yapmak mecburiyetindeydiler. Bu mecburiyetlik onlara Ortaçağ aleminin bildiği en önemli sanatı elde etme imkanını sağlamıştı. Hem de muhtelif çeşitlerde, değişik isimlerle ve çok amaçlı yapılan gemi sanatını... Böylece körfez etrafındaki şehirler, okyanus dalgalarını yarıp giden, denizleri aşan bu gemilere ehil kaptanların ve mahir denizcilerin yetiştiği birer ana merkez oldular. Bu denizciler tehlikelere atılmaya, denizlere açılmaya, dalgalara, rüzgara, yağmura ve fırtınalara meydan okumaya alışık olmuşlardı⁵⁶⁵.

Körfez kıyılarında ve şehirlerinde yaşayan Arapların, kökleri Hindistan'a dayanan gemi sanatını öğrenmeleri ise kolay olmadı. Körfez bölgesinin, gemi yapımını ve denizlere açılmasını öğrenmesi, İslam'dan önceki yüzyıllarda Hindistan'daki gemi sanayisinin tüccar ve ustalarının buraya gelmesine dayanır. Çünkü Hind ticaret gemileri körfez bölgesine gelip oradan da Dicle nehri yoluyla Medain'e çıkmaktaydılar. Belazuri'nin naklettiğine göre; Ubulle şehri, Arap fethi esnasında Bahreyn, Umman, Çin ve Hind gemilerinin limanı idi⁵⁶⁶.

Taberi de bunu şu sözleriyle açıklamaktadır: "Ubulle İslam 'dan önce Hind Kapısı diye isimlendirilmişti⁵⁶⁷. Buradan anlaşılmalıdır ki Ubulle şehri ile Hindistan arasındaki deniz ticareti ilişkileri çok sağlam bir seviyeye ulaşmıştı.

⁵⁶⁴ Makdisî; *Ahsenu't-Tekasîm*, s. 118.

⁵⁶⁵ Ahmet Şami; *Körfez ve Uzak Doğu Ülkeleri Arasındaki Ticari Münasebetler*, s. 107.

⁵⁶⁶ El-Belazuri; *Futuh*, c. 2, s. 419.

⁵⁶⁷ Taberi; *Tarih*, c.3, s. 348.

İslam alemi topraklarının genişlemesi, İslam dininin yayılması ve güçlü Arap-İslam tersanelerinin kurulmasıyla birlikte, Müslümanlara ve Araplara yeni bir güç gelmiş oldu. Böylelikle Arap ordusunun öncüleri, Osman b. Affan'ın hilafetinden itibaren (M. 637) gemilerle Hindistan'da görülmeye başladılar. Daha sonra diğer Arap gemileri Bahreyn ve Umran'dan çıkarak, Miran nehrinin döküldüğü yere kadar varmış ve Kabil Melikini (M. 664) yılında Araplara cizye ödemeye zorlamışlardır. Araplar (M. 711) yılında ise Pakistan'ı fethetmişlerdi⁵⁶⁸. Bağdat'taki Abbasi Devleti zamanına gelindiğinde ise artık okyanuslarda ve denizlerde seyreden Müslüman gemileri her türden binlerce sayıya ulaşmıştı⁵⁶⁹.

Bu dönemdeki gemiler ise genelde, Hint Çınarı kerestesinin, kenevirten veya Hint Çınarı yapraklarıyla örülmüş iplerle birbirine bağlanması ile inşa edilirdi. Bu tahtalara çok dikkatli bir şekilde daracık delikler açılır ve daha sonra bu tahtalar uzunlamasına doğru her iki yönden, Hint Cevizi bitkisinden bükülmüş olan iple sıkı sıkıya bağlanırdı. Bu delikler çivilerin yerine ince bitkilerden oluşturulan bağlarla kuvvetlice çekilerek bağlanırdı. Körfez ehli, gemi yapımında, Çin Denizinde bulunan Mıknatıs dağı çeker korkusuyla veya çivilerin paslanması sonunda tahtaları telef edebilir düşüncesiyle, çivi kullanmamışlardır. Fakat gemi sanayiinde çivi kullanılmamasının nedeni; gemi sanayiinde demirin az kullanılmasından dolayı fiyatının son derece yüksek olmasından da ileri geliyor olabilirdi. Belki de çiviler gemilerin yan tarafındaki tahtaların parçalanmasına neden olduğundan dolayı da kullanılmıyordu. Zira, o dönemde Dünya henüz çiviği tanımadığından, gemi sanayii bu tarz üzere 15. yüzyıl sonrasına kadar devam etmiştir⁵⁷⁰.

Gemilerin kullanımı yalnızca ticari nakliyat amaçlı değildi. İster körfezin iç sularında olsun isterse dış sularında olsun, bu durum fark etmezdi. Özellikle turizm, ulaştırma, ticaret ve yolcu taşımacılığı için de kullanılırdı. Bu gemiler arasında harp gemileri ve yük gemileri de bulunmaktaydı. Bu gemiler sadece körfezdeki limanlardan, nehirler üzerinde yer alan iç kısımdaki şehirlere ticaret nakli yapmakla kalmıyor, aynı

---

⁵⁶⁸ El-Belazuri; *Futuh*, c. 2, s. 530.

⁵⁶⁹ Ahmet Şami; *Körfez ve Uzak Doğu Ülkeleri Arasındaki Ticari Münasebetler*, s. 109.

⁵⁷⁰ Ahmet Şami; *Körfez ve Uzak Doğu Ülkeleri Arasındaki Ticari Münasebetler*, s. 110.

zamanda bir yerden başka bir yere yolcu nakli içinde kullanılıyorlardı⁵⁷¹. O dönemde failiyet gösteren başlıca önemli gemi çeşitleri ise şöyleydi.

-el-Buğle: O dönemin bilinen en büyük gemi çeşitlerinden biri olup yaklaşık 2000 torba yaş hurma yükleme kapasitesine sahip bulunuyordu.

-el-Bûm: Ticari nakliye için kullanılan bu geminin yüklenme kapasitesi ise 1200 torba yaş hurmaydı.

-Şev'i: Bu gemisinde yüklenme kapasitesi el-Bûm ile benzerlik göstermekteydi.

-el-Belem: Şatu' l-Arap 'tan körfez şehirlerine sebze, meyve ve kereste yüklerini taşımada ise bu gemi kullanılmaktaydı.

-el-Cakir: Büyük gemi çeşitlerinden olup, Çin ile körfez şehirleri arasındaki ticaret nakliyatı için kullanılırdı.

Tekne: İçi ziftle sıvalanmış olup sade bir görünümüne sahip olan, silahlandırılmış küçük bir gemiydi.

Çink: Bu gemi, Çin tarafından gelen tüccar gemilerine ait olup, bu Hint ve Çin gemilerinin körfeze geldiklerine dair bir delil olarak sayılmaktadır..

Ayrıca tüm bunların yanı sıra, küçük gemilerden oluşan çok sayıda gemi türleri bulunmaktaydı. Örneğin; el-Teyyarat, el-Hadıdat, ez-Zebazib, el-Ecfan, et-Tiranki, Gulâfe, es-Semirat, el-Kufaf, el-Celbe, ed-Düveynic, ez-Zevrek, es-Sanbûk, el-Celebût, el-Cihazı, Maşuh, Bekare ve Ancebe... gibi gemi çeşitleriydi⁵⁷².

Bu gemilerin körfezin dışında kalan yerlerde bulunan bir çok güzergahları vardı. Körfez sınırları içerisinde ise iki güzergahları bulunmaktaydı. Bu güzergahlardan birincisi; ister Basra yönünden isterse körfezin her iki yakasında bulunan limanlardan birinden gelsin, tüm gemiler, Umman (Maskat veya Sahhar)'da demirler, burada su ve yemek gibi azıklarının temin eder, ticari eşyalarından dilediğini yükleyip, Malabar'a

⁵⁷¹ Ahmet Şami; *Körfez ve Uzak Doğu Ülkeleri Arasındaki Ticari Münasebetler*, s. 110.

⁵⁷² et-Taberi; *Tarih*, c. 3, s. 952; İbnu'l-Esir; *El-Kâmil fi't-Tarih*, c. 8, s. 477; İbn Batuta; *İbn Batuta Seyahatnamesi*, s. 275.

doğru yönelerek Kulam denilen yerde demirlerdi. Bu güzergahlardan ikincisi ise; doğu sahillere paralel olarak denize açılmak isteyen gemilerin güzergahıdır. Bu gemiler körfezin i sularında herhangi bir yerden, denize açılarak doğu sahillere yakın bir Şekilde seyredip sonra yađıŐlı ve bereketli olan Patistan kıyılarına ulaŐıncaya kadar, İnan'ın güney kıyılarını takip etmek mecburiyetinde kalırlardı. Orada Zdd topraklarına hükmeden iki millete, daha sonra bu gemilerin yolu Hindistan veya buraya dahil olan kıyılar üzerinden seyrederek, Çin'de son bulurdu⁵⁷³.

Diğer bir yol olan Doğu Afrika güzergahına yolculuk ise yine körfezdeki herhangi bir deniz merkezinden (Basra, Siraf, Umman, MudgaŐkir) baŐlamaktaydı. O zamanın ana ticaret merkezi (Aden) Yemen idi. Daha doğrusu bura, Bağdat, Hind ve Çin'den gelen ticari malların toplandığı merkezdi. Gemiler, Doğu Afrika'ya nakliyat yapmak için veya Kızıl deniz yoluyla Mısır'dan, Aden'e ihtiyaçları olan, koku ve baharat gibi çeşitli ticaret malları satın almak için giderlerdi⁵⁷⁴. Mes'udi, Doğu Afrika sahilleri üzerinden Umman'a yapmış olduğu yolculuğun ardından belirttiğine göre, Müslüman gemiciler Sefle (Mozambik) denilen bölgeye kadar gitmekteydiler⁵⁷⁵.

Körfezde, deniz yolu güzergahlarının yanı sıra, kara yolu güzergahları da bulunmaktaydı. Bu yol Uzakdoğu ülkelerinden gelen çeşitli ticaret mallarının hepsinin toplandığı yer olan Bağdat'tan baŐlamaktaydı. Tüccarlar, ticaret mallarını binek hayvanlarının sırtında Suriye'ye ve orada bulunan Akdeniz limanlarına, oradan da Roma ülkelerine ya da Avrupa Şehirlerine ihraç etmekteydiler. Suriye'ye gönderilen malların başında; iŐlenmemiŐ ipek, tüccarlara satılmadan önce dokunmak üzere boyanmamıŐ iplik ve matbu gümüş süslemeler yer alıyordu. Geriye kalan ticaret mallarını ise krk, demir, baharat, nebati bitkiler oluşturmaktaydı. Bu mallar daha sonra Akdeniz havzasında bulunan bir çok Őehire dađıtılıyordu⁵⁷⁶.

Basra Körfezi zellikle Abbasiler döneminde, devletin iktisadi hayatı için çok önemli bir yere sahip olmuştu. Bu yüzden Abbasi devletinin başkenti olan Bağdat, bu yönüyle İslam aleminin en önemli parçasını oluşturmaktaydı. Özellikle de iktisadi bakımdan kalkındığı ve ticari gelişmesinde gözle görülen bir ilerleme kaydettiği ilk

⁵⁷³ el-İstahri; *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, s. 34-35.

⁵⁷⁴ Ahmet Şami; *Körfez ve Uzak Doğu lkeleri Arasındaki Ticari Münasebetler*, s. 111.

⁵⁷⁵ Mes'di; *Muruc*, c.1, s. 234.

⁵⁷⁶ Ahmet Şami; *Körfez ve Uzak Doğu lkeleri Arasındaki Ticari Münasebetler*, s. 112.

Abbasi asrında bu hale gelmişti. Çünkü, Arap-İslam medeniyeti, ilk dönemlerde maddi gereksinimlere ihtiyaç duymaktaydı. Nitekim, halife, saray ricali, büyük devlet adamları ve tüccarlar, Afrika, Çin ve Hindistan'dan gelen yabancı aksesuarlar ve lüks eşyaya dair şeylere daima rağbet göstermekteydiler⁵⁷⁷.

Körfez şehirleri temelleri eskiye dayanan ticari özellikleri dolayısıyla, Uzakdoğu ülkeleri ile Bağdat arasındaki ticari münasebetlerin genişlemesinde ve gelişmesinde büyük bir rol oynamıştır. Çünkü Körfez bölgesi, doğuya doğru yönelen Abbasi Devleti için tabii bir deniz girdisi iken; Emeviler zamanında ise Akdeniz'de mevcut olan yoğun ticaret merkezlerinden uzak bulunmaktaydı. Abbasiler döneminde, Ticaret ağırlık merkezinin Arap körfezine kayması, Abbasilerin başkenti Bağdat'a yakın olmasından dolayı zaruri olmuştu. Bu nedenle, özellikle Hind, Çin ve körfez şehirleri arasında çok iyi bir ticari canlılık meydana gelmişti. Arap-Müslüman gemiciler gitgide çoğalarak, İslami ticareti, Arap ve Müslümanların en parlak görüntüsüne kavuşmasına kadar devam ettirdiler. Bu tüccarlar, ticar'ette geniş imkanlara ve gemilere sahip olarak, mallarını en iyi şekilde değerlendiren zengin kimseler oldular. Bu husus, İslam medeniyetinin önemli bir yönünü teşkil etmekteydi. Çin, Hind ve Körfez ülkeleri arasındaki ticari canlılığın artması, Arap körfezi şehirlerinin dünya ticareti ve iktisadında önemli bir yer almasını sağlamıştır.

Körfezde ki ticaret gemileri, Bağdat, Basra, Bahreyn ve Umman'dan çeşitli ticaret mallarını yüklenmiş olarak körfez sularından açılmakta, ve bu gemiler Hind, Çin ve Afrika'daki bölgelerden aldıkları ticaret mallarıyla yüklü olarak tekrar körfeze geri dönmekteydiler. Böylece İslam alemi buralardan gelen ticaret mallarıyla dolup taşıyordu.

Dışarıdan Körfez bölgesine gelen başlıca ticaret malları şunlardan oluşmaktaydı: Çin'den körfez şehirlerine gelenler: Lübnan (reçinesi elde edilen bir bitki)", kafur, karanfil, Hind ağacı, -çok miktarda- buğday, pirinç, şeker- daha çok Mısır şekeri tercih edilmekteydi-, baklagillerden; mercimek, nohut ve pek çok meyve çeşitleri, yine bol miktarda ipekli dokuma çeşitleriydi. Çin'den gelen ticaret malları arasında ise: kırmızı gül, kimya, misk, eğer, mum, selbanc (bir çeşit baharat), tarçın, hulncan (zencefile

---

⁵⁷⁷ Ahmet Şami; *Körfez ve Uzak Doğu Ülkeleri Arasındaki Ticari Münasebetler*, s. 112-113.

benzer bir tür baharat), kakom (bir tür kürk hayvanı), sincap ve samur kürkü vs. deri çeşitleri ... bulunmaktaydı⁵⁷⁸.

Yine bu gemiler Tikda mıntkasından, altın ve gümüşün yanı sıra, silah, harp mızrakları, balık av aletleri, abanoz ağacı vs. yi getirmekteydiler. Hindistan taraflarından getirilenlere gelince ise; buradan da, yakut, çeşitli renklerde serendib (kıymetli bir taş), -bu taşı adanın kıyılarında kazarak çıkarıyorlardı- elmas, Hind ağacı, baharat, biber, Hind cevizi ağacı, hizuran (kamuşa benzer bir bitki çeşidi), koku yapılan çiçekler, bakkem-yılan ısırmasına karşı kullanılan bir ilaç olup, bu ilacı denizciler tecrübe etmişti-, pirinç, bihâr (hoş kokulu bir bitki), enfiye, ilaç ve şifa veren türlerden vs. bitkiler...⁵⁷⁹

Herkend Denizi adaları (Çin ile Hindistan arasında yer alır) denilen bölgeden ise, kafur, hind cevizi, bakkem kerestesi yüklerdi. Bu adalarda filler çoktu⁵⁸⁰ ve civarında deve kuşu yumurtası kadar veya biraz daha küçük ebatta 'anber çeşidinin en iyisi olan ve nadiren bulunan yuvarlak mavi cinsi bulunmaktaydı⁵⁸¹. Aynı şekilde Hindistan'dan da sandık yüklü gemiler, kafur,karanfil, kakulle (bir Çin bitkisi), kubbabe, Hind çınarı, darezenci diye bilinen kereste, kına, fildişi ve ko ku yükleyip getirmekteydiler⁵⁸².

Yine, her çeşit kale kurşunları, demir ve bakır madenleri getiriliyordu. Hindistan'ın doğu kısmıyla yapılan ticaret ise sadece 'anbel' ve kafur'dan oluşuyordu. Arap tücarları, Çin'den getirdikleri bazı ticaret eşyalarını buradaki (Doğu Hind) mallarıyla değiştiriyorlardı⁵⁸³.

Körfez şehirlerinin ihraç malları ise; inci, mücevher, kıymetli taşlar⁵⁸⁴, yağlar, Yemenin Zifar şehrinde gönderilen Arap atları, gümüş, som altın, petrol ve gülsuyunu

⁵⁷⁸ Ahmet Şami; *Körfez ve Uzak Doğu Ülkeleri Arasındaki Ticari Münasebetler*, s. 113.

⁵⁷⁹ Ahmet Şami; *Körfez ve Uzak Doğu Ülkeleri Arasındaki Ticari Münasebetler*, s. 113.

⁵⁸⁰ Mes'ûdi; *Muruc*, c.1, s. 111-112.

⁵⁸¹ Mes'ûdi; *Muruc*, c.1, s. 150.

⁵⁸² Ahmet Şami; *Körfez ve Uzak Doğu Ülkeleri Arasındaki Ticari Münasebetler*, s. 113.

⁵⁸³ Ahmet Şami; *Körfez ve Uzak Doğu Ülkeleri Arasındaki Ticari Münasebetler*, s. 113.

⁵⁸⁴ İbn Batuta; *İbn Batuta seyahatnamesi*, s. 627-629.

içermekteydi. Özellikle Çinliler, inci çeşitleri arasında, körfezden çıkarılan incileri tercih ediyorlardı⁵⁸⁵.

Bu ticari eşyaların hepsi, Uzak Doğu malları için büyük bir depolama merkezi sayılan körfez şehirlerine gelirdi. Basra Körfezi, İran, Irak, Şam, Arap Yarımadası ve diğer Akdeniz devletlerinde bulunan şehirlerin gelir kaynağı ve geçim merkezi konumundaydı.

İslam aleminin bütün bölgelerine gönderilen ve hatta zikredildiği üzere, Suriye'ye varan kara yolu güzergahı vasıtasıyla, Güney Avrupa ülkelerinin çoğu oradan da Akdeniz' in doğusuna kadar ulaşan Arap körfezi şehirleri ile Uzak Doğu Ülkeleri arasındaki ticari münasebetlerin temelini bu ticaret eşyaları ve malları teşkil etmiştir.

İlk önceleri bu ticaret mallarının alış-verişi, mübadele (değiş-tokuş) yoluyla yapılmaktaydı. İbn Battuta, Çin'deki mübadele işinin nasıl yapıldığını bize şöyle anlatmaktadır: "Arap tüccarları ticaret mallarıyla Çin'in kıyı bölgelerindeki özel pazarlara gelerek, bu yerlere ticaret mallarını indirirlerdi. Daha sonraki günlerde buraya geldiklerinde kendi mallarının etrafında, bu mallara bedel olarak samur, sincap ve kakum kürklerini bulurlardı. Mal sahibi eğer razı olursa, bu kürkleri yükleyip yerine eşyasını bırakıp ayrılırdı. Şayet alış-verişte bir antlaşma sağlanamazsa her şeyi olduğu gibi sonraki günlere bırakırlardı. Ya Çinli müşterilerin kürk çeşitlerini arttırdıklarını bulurlardı ya da var olana razı olup kürkleri yükler ona da eşyasını terk etmek suretiyle yollarına koyulurlardı⁵⁸⁶.

Basra körfezindeki bu ticari hareketliliğin ve canlılığın ise bölge üzerinde bir çok önemli etkisi olmuştu. Özellikle Arap tüccarlarının farklı çevrelerle kurdukları ilişki sayesinde onların kültürlerini ve yaşam şekillerini belli oranda kendi bölgelerine taşımaları ve yine Körfeze gelen tüccarların kendi kültürlerini buraya getirmeleri sonucu gerek maddi, gerekse de sosyal alanda bir çok değişiklik meydana gelmişti. Tarımda, mimaride, kültürde ve sosyal yaşamda meydana gelen değişiklikleri bunların arasında sayabiliriz.

---

⁵⁸⁵ İbn Battuta; *İbn Battuta seyahatnamesi*, s. 259-260.

⁵⁸⁶ İbn Battuta; *İbn Battuta seyahatnamesi*, s. 339.

Örneğin Sıraflılar, alış-veriş esnasında tüccarları yakıcı güneşin sıcağından korumak amacıyla, tavan arasına gölgelikler uzatıyorlardı. Bu adet, ticari canlılığın yayılmasıyla beraber körfezin tüm şehirlerine ulaştı. Fazla bir zaman geçmeden, diğer İslam ülkelerindeki pazarlara da intikal etti. Daha sonra ise Mısırlılar Cuma namazı esnasında cemaatı güneş ısısından korumak için mescitlerin avluları üzerinde kullanmaya başladılar. Aynı şekilde Basra ve Şiraz mescitlerinde de kullanıldı. Makdis'i'ye göre; bu gölgeliğin aslı, Doğu Yunan medeniyeti dönemine kadar varmaktadır⁵⁸⁷.

Yine bir diğer örneği ise; körfez bölgesindeki Arap toplumunun sofrada düzenindeki değişiklikte görmekteyiz. Araplar sofralarında tek çeşit yemekten hoşlanmalarına rağmen, öğün esnasında sofraları, Hindistan ve Çin'den gelen bol meyve türleri ve yemek çeşitleri ile zenginleşmişti.

Araplar Hindistan'da imal edilen pek çok pahalı elbiseler kullanıyorlardı. Bunların bir kısmı altın veya gümüş ile süslenmişti. Arap kadınları elbiselerinde mücevher, inci, altın ve gümüşten yapılan ziynet eşyalarını kullanıyorlardı. Bununla beraber evlerini de, Çin ve Hindistan'da yapılan çiçeklik ve saksıların içerisine hoşlarına giden kokulu bitkilerle doldurmuşlardı⁵⁸⁸.

Yine bir diğer örnek olarak İmar yönüne geldiğimizde ise; İslam'ın ilk yıllarındaki binalar basit ve tek katlı evlerden oluşmasına rağmen⁵⁸⁹ kısa bir süre sonra yapı sanatı, süsleme, resim -salonları resimli olan hamamların eklenmesi, bağ-bahçe dikilmesi vs. gibi yönlerden etkilenmişti. Bu tip yapı sanatı genelde İslam dünyasında, Irak taraflarında çok yayıldı. Arap tüccar ve seyyahların ziyaretlerindeki gözlemleri ve bunların binalarla ve saraylarla ilgili nakillerinin, yapı sanatı üzerinde büyük etkisi olmuştur. Halife Mütevekkil Alallah, Hira diye bilinen ve daha önce kimsenin bilmediği bir bina inşa etmişti ki, bu binanın aslı Doğu Yunan idi. Bu sarayın girişi, orta kısmın kapısı büyük, her iki yan kapısı da küçük idi (Araplar bu iki küçük kapıyı "el-

---

⁵⁸⁷ Ahmet Şami; *Körfez ve Uzak Doğu Ülkeleri Arasındaki Ticari Münasebetler*, s. 117.

⁵⁸⁸ Ahmet Şami; *Körfez ve Uzak Doğu Ülkeleri Arasındaki Ticari Münasebetler*, s. 117.

⁵⁸⁹ el-İstahri; *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, s. 83.

Kemmeyn" diye isimlendirmişlerdi). Çok geçmeden insanlar Halife Mütevekkilin bu mimari tarzını taklit etmeye başlamışlardı⁵⁹⁰.

Araplar, altın, gümüş, fildişi ile kabartma ve süsleme üslubunu da kullanmışlardı. Özellikle bu üslubu, Emevi halifeleri oturma salonlarında kullanmışlardır. Tarihçiler, halifenin sarayındaki oturma yerini ortalayan altın ağaç, yakut gözlü altın filden ve avize süslemelerindeki geometrik sanatlardan geniş rivayetlerde bulunmuşlardır. Tüm bu özellikler, Hind ve Çin'den alınmıştı. Daha sonra Doğu Arap İslam ülkelerinde ve özellikle de İslam dünyasına mescitleri yayan Abbasiler döneminde yayılmıştır. Ama bu süsleme sanatı, İslam toplumu arasına değişerek girmiştir⁵⁹¹.

Kültür yönünden ise; Uzak Doğu ülkeleri ile körfez şehirleri arasında ticari hareketliliğin artması sonucu, Araplar, Güney Doğu Asya adaları, Çin ve Hint bölgelerindeki tüccarlarla anlaşabilmek için Farsça dilini seçmişlerdir. Rivayetlere göre; Iraklıların geneli Arap olmalarına rağmen, Farsça konuşuyorlardı. Buna sebep olarak ise; dillerine kolay geldiğini ileri sürmüşlerdi. Ancak Farsça konuşmalarının gerçek sebebi alış-veriştir. Çünkü hepsi olmasa da büyük çoğunluğu ya Çin ya Hint ya da İran'dan gelen tüccarlarla muamele edebilme mecburiyeti ve ticaretle haşır-neşir olmak zorundaydılar. Çünkü Onlarla ticari akitlerini körfez şehirlerinin pazarlarında gerçekleştiriyorlardı. Bu yüzden de tüccarların anlayabilecekleri bir dil ile anlaşmaları gerekiyordu ki, işte bu dil Farsça idi⁵⁹².

Yine ziraat bakımından da ticari münasebetlerin büyük tesirlerini görmekteyiz. Öyle ki; tüccarlar yeni olan çeşitli meyve ve hububat türlerini körfeze taşımışlardı. Zaman içerisinde bunlar körfez bölgesine dağılıp yetiştirildi. Gelen bu yeni türler ise, Arapların iktisadi ve sosyal hayatında önemli rol oynadı. Bu yönüyle Umman, Arap-İslam Ülkeleri içinde, Hindistan'dan gelen narenciye ve turunçgiller ziraatını yapan ilk ülke olmuştur⁵⁹³. Mes'udi narenciye ve turunçgillerin Hindistan'dan gelişini ve Umman'dan kendisine intikal eden Ülkelerin zamanlarını bildirerek "... keza, yuvarlak turunçgiller ve narenciye ağaçları H. 300'den sonra Hindistan topraklarından gelmiştir.

---

⁵⁹⁰ Mes'üdi; *Muruc*, c. 4, s. 87.

⁵⁹¹ Ahmet Şami; *Körfez ve Uzak Doğu Ülkeleri Arasındaki Ticari Münasebetler*, s. 118.

⁵⁹² Ahmet Şami; *Körfez ve Uzak Doğu Ülkeleri Arasındaki Ticari Münasebetler*, s. 118.

⁵⁹³ İbn Havkal; *Kitabu Sureti'l-Arz*, s. 228.

Ayrıca, Suriye limanlarının şehirlerine, Antakya ve Şam kıyılarına, Filistin ve Mısır'a gelmiştir" demektedir⁵⁹⁴.

Yine, pamuk ve şeker kamışı H. 133 yılında Hindistan'dan gelmişti. Bunların ziraatını öğrenen bazı Arap-İslam devletleri -özellikle Irak- bu ekimi öğrendikten sonra, Arapların hakimiyeti döneminde bu ürünü önce Sicilya'ya ve Kıbrıs'a, buradan da İspanya'ya naklettiler. Hala pamuk ekimi Avrupa dillerinde Arapça ismiyle bilinmektedir. Şüphesiz Araplar şeker üretimi imalathanesini de önce Cundisabur'da sonra da Suriye, Filistin, Mısır, Kuzey Afrika ve İspanya'da kurmuşlardır. Bir müddet sonra şeker kamışı ziraatı tüm İslam aleminde yaygınlaşmıştı⁵⁹⁵.

Sanayi bakımından ise; yine ticaretin etkisi açık bir şekilde görülmektedir. Çin (M. 105) ikinci yüzyıl başlarından beri kağıt sanayiini bilmekteydi. Ancak cilalanmış yapımı bilmiyorlar, çünkü, kuru ottan yapıyorlardı. Çinliler kağıt sanayii ve ticaretinde, Araplar'ın Semerkand'ı M. 750 yılında idaresi altına almalarına kadar tekelleştiler. Rivayet edildiğine göre; Çinlilerin gerçekleştirdikleri büyük bir ayaklanma bastırılmış, ve bu ayaklanma neticesinde Araplar, kağıt sanatının inceliklerini bilen bazı Çinlileri esir alınca, Araplara bu sanatı onlardan öğrenmişlerdi. Böylelikle ilk Arap imalathanesi (H. 102) M. 751 yılında tesis edilmişti, bu sanat önce Bağdat'a (M. 794) daha sonra da Harun er-Reşid döneminde Dımaşk'a buradan da Mısır'ın Dımyat şehrine intikal etmişti. Miladi 10. yüzyılın yarısına yakın bir zamana gelindiğinde kağıt sanayi hem iyileşmiş hem de sayı ve çeşit bakımından çoğalarak, fiyatı da ucuzlamış oldu. Böylece Araplar, bu önemli sanata katkılarıyla kültür, medeniyet ve eski (el-hark) dokumacılıktan kalan kırıntılardan yapılan kağıtları iyileştirme ve onarımıyla, medeniyet yönünden bir inkılabı gerçekleştirmiş oldular⁵⁹⁶.

2. 1. Balıkçılık ve İnci Avcılığı

Körfez bölgesinde yaşayan Araplar, başta balıkçılık ve inci avcılığı olmak üzere, bunun yanı sıra denizle ilgili bir çok alanda uğraşüyor ve bunlarda oldukça bilgi sahibi bulunuyorlardı.

---

⁵⁹⁴ Mes'ûdi; *Muruc*, c. 2, s. 438-439.

⁵⁹⁵ Ahmet Şami; *Körfez ve Uzak Doğu Ülkeleri Arasındaki Ticari Münasebetler*, s. 118.

⁵⁹⁶ Ahmet Şami; *Körfez ve Uzak Doğu Ülkeleri Arasındaki Ticari Münasebetler*, s. 120.

Basra Körfezi'ndeki en önemli faaliyetlerden olan balıkçılık ve inci avcılığı burada ki insanların hayatında çok önemli bir yere sahipti. Denize yakın yaşamının beraberinde getirmiş olduğu fırsat sayesinde, balıkçılık ve inci çıkartıcılığı oldukça gelişerek, bölge insanına kazanç kapısı sağlamaktaydı. Sahil bölgesinde yaşayanlar için balık, oldukça önemli bir gıda maddesini oluşturmakta ancak ulaşım şartlarının zorluğu ve yavaşlığı, saklama koşullarının iyi olmayışı gibi nedenler, bu üründen faydalanmayı en asgari düzeye indirmekteydi. Çünkü özellikle büyük ve yemeye daha elverişli olan balıklar, denizin orta kısımlarında yakalanabiliyor ancak o zamanki ulaşım şartlarının yetersizliğinden dolayı bunlar zamanında karaya ulaştırılmadığından çok çabuk bozuluyordu. Sahil kesiminde çıkarılan balıklar ise genelde yenilemeyecek kadar küçük olduklarından çoğu zaman hayvan yemi olarak kullanılıyordu.

Örneğin Irak'ın güneyindeki bataklık bölgesinde balıkçılık önemli ölçüde gelişmişti. Basra ve Vasit arasında yer alan Keşker, “şebbût” denilen balıklarıyla meşhurdu. Bağdat'ın önemli köylerinden biri olan et-Tahiriyye'de, Dicle nehrinin taşması sonucu oluşan göletlerde “bunni” diye adlandırılan ve eti oldukça lezzetli olan bir balık türü avlanmaktaydı. Bu bölgede yapılan balıkçılık faaliyetleri ise devletin tekelinde bulunuyordu⁵⁹⁷.

Ortaçağda incinin çıkarıldığı yerler çoktu, fakat en güzelleri, Hindistan'ın Serendib, Ma'ber, Dehlek (Seylan adasının karşısında), Çin, Katar, Kays adası, Katif, Sırhayme, Maskat, Umman, Bahreyn, Siraf, Aden ve Mısır'ın güneyinde yer alan Kızıldeniz üzerindeki Ayzab, Kuzlum, Eyle, Suveyş, ve Askutar adasından çıkarılmaktaydı. Ancak en kaliteli inciler ise Körfezdeki Kays adası ve Bahreyn'de çıkarılmaktaydı.

İnci çıkartıcılığı eski dönemlerden itibaren Haliç'te yaygın olarak yapılan bir faaliyetti. Nitekim coğrafyacılara bu konuya işaret ederek, Haliç'teki inci çıkartıcılığı üzerinde durmaktadırlar. Mesudi, Fars denizinde (Basra Körfezi) inci çıkartıcılığı yapılmaktadır der ve bunun Nisan ayının ilk gününden başlayarak, Eylülün son gününe kadar devam ettiğini ve bunun dışında ki aylarda inci avlanılamayacağını belirtir⁵⁹⁸. İnci çıkartıcılığının özellikle Hacer şehri sınırlarında, Aval ve Hârek ceziresi (adası)

⁵⁹⁷ Abdulhalik Bakır; *Ortaçağ İslam Dünyasında İtiryat, Gıda*, s. 155.

⁵⁹⁸ el-Mesudi; *Mürûcu'z-Zeheb ve Me'adinü'l-Cevher fi't-Tarih*, c. 1, s. 168.

karşısında yapıldığı⁵⁹⁹ ve bu iş için özel dalgıçların kiralandığı bilinmektedir. İbn Havkal, Harek adası hakkında, burası Cennabe'nin karşısında yer alır ve burada inci mevkii vardır, fakat çok az miktarda çıkarılır, şayet bu yerden nadir olanı bulunursa, yüksek fiyata satılır der ve ed-Dürretü'l-Yet'îme adı verilen incinin de buradan çıkarıldığını belirterek yine bu denizdeki, Umman ve Serendib'de, iki inci madeni olduğunu dile getirir⁶⁰⁰. İnci çıkartıcılığının yapıldığı bir diğer yer ise Katif idi. Özellikle hurma yetiştiriciliği ile meşhur olan Katif'in, bazı kesimlerin de inci çıkartmak üzere dalınmaktaydı⁶⁰¹.

İnci çıkartıcılığıyla meşhur olan Bahreyn halkının çoğu bu işle uğraşarak geçimini sağlamaktaydı. Bahreyn ticaretinin en önemli maddelerinden biri olan inci çıkartıcılığı, Bahreyn adaları ve buraya yakın olan adalardan yapılmaktaydı. Bahreyn'deki inci çıkartıcılığı ve ticareti 16. yüzyılın başlarına kadar aynen devam etmiş fakat bu yüzyılın ardından bölgeye gelen yabancıların etkisi sonucu gerilemeye başlamıştı.

Tarihçiler, Arabistanın bir kısmına mutlu ülke denilmesinin sebebini, Basra Körfezinde çıkarılan incilere dayandırmaktadırlar⁶⁰².

Basra körfezinde inci avcılığı ile uğraşan tüccarların başında devlet tarafından görevlendirilen katipler, memurlar ve incileri teslim alan maliyeciler bulunurdu. Av esnasında denizden çıkarılan inciler teker teker sayılır ve avcılardan birinin üzerinde bir tane inci bulunursa, hemen elinden alınırdu. Devlet tarafından beşte bir vergisi alındıktan sonra, kalan incileri ise tüccarlar satın alırlardı. Çoğu zamanda dalgıçlar borçlu duruma düştüklerinden, incileri borçlarını kapatmak maksadıyla tüccarlara bırakırlardı. Ancak Karmatiler zamanında, Bahreyn'de çıkarılan incilerin yarısı Ahsa hükümdarlarına verilmiştir⁶⁰³.

---

⁵⁹⁹ Makdisî; *Ahsenu't-Tekasîm*, s. 101.

⁶⁰⁰ İbn Havkal; *Suretü'l Arz*, s. 33.

⁶⁰¹ Abdulhalik Bakır; *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler*, s. 489.

⁶⁰² Abdulhalik Bakır; *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler*, s. 439.

⁶⁰³ Abdulhalik Bakır; *Ortaçağ İslam Dünyasında Taş ve Toprak Ma'mulleri Sanayi*, Ankara 2001, s. 116.

Körfezde çıkarılan inci çeşitlerinin başında “dürr” diye isimlendirilen büyük hacimli inciler gelmekteydi. Bu inciler daha çok büyük yıldızlara benzer ve bunların en iyisine “el-Kâr” denilmekteydi. Bu çeşit inciler, her yönünden tamamen yuvarlak, renk açısından saf, pürüzsüz, parlak olmaktadır. Bu özelliklere sahip olan bütün incilere “er-Ratîb” adı veriliyordu⁶⁰⁴. Bu incilerin ağırlığı eğer bir miskal ise yaklaşık 300 dinardan alıcı bulmaktaydı. Görünüşleri itibariyle aynı olan ve her birinin ağırlığı bir miskal gelen iki adet incinin, bir arada olmalarından dolayı fiyatı 700 dinardı. Fakat aynı özellikleri taşıyan ve her ikisinin toplam ağırlığı bir miskal olan bir çift inci ise 100 dinar etmekteydi.

Umman’ın ihraç ürünleri arasında önemli bir yere sahip olan inci için genelde Maskat ve Sur şehirlerinde dalınmaktaydı. Ummanda çıkarılan ve ed-Dürretü’l Yetime adı verilen inci çeşidinin Abbasi halifesi Harun er-Reşid tarafından 70.000 dinara satılmıştı. Yine bu inciyle birlikte çıkarılan ve ondan daha küçük olan bir başka inci için ise 30.000 dinar vermişti⁶⁰⁵.

Ortaçağda Umman bölgesinde inci avcılığı ile uğraşanlar çok zor şartlar altında çalışmaktaydılar. Onlardan bazıları bütün servetlerini harcayarak gemiler satın alırlar, çok işçi ve dalgıçlar kiralarlar ve büyük bir umutla işe koyulurlardı. Hatta bazıları eşinin süs eşyalarını satarak bu işe başlardı. İki veya üç ay süren bu çalışmalar bazan hiç uğruna yapılmış olur ve bir hayal kırıklığı ile sonuçlanırdı⁶⁰⁶.

Bu bölgede yapılan inci avcılığı, beceri ve cesaret gerektiren bir meslekti ve bu işle uğraşan dalgıçların yetişmesi için büyük miktarda para harcanırdı. Ayrıca onlara balıklar misali nefes almak için kulaklarını kullanmaları öğretilirdi. Zaman zaman eğitim esnasında, bazı dalgıçların kulakları soğuk alarak rahatsızlanır ve sıvı akıtmaya başlardı, fakat sonra onlar tedavi edilerek iyileştirilmekteydi. Bazan da nefes almaları maksadıyla, onların burun delikleri yerine, kulak arkalarına delikler açılırdı. Zira onlar, dalma esnasında burun deliklerine, deniz kaplumbağalarının sırtlarından alınan ve aynı

---

⁶⁰⁴ Abdulhalik Bakır; *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler*, s. 298.

⁶⁰⁵ Abdulhalik Bakır; *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler*, s. 567.

⁶⁰⁶ Abdulhalik Bakır; *Taş ve Toprak Ma'mulleri Sanayi*, s. 116.

zamanda tarak imalatında kullanılan sert bir maddeyi veya boynuzdan yapılan ve okun ucundaki demire benzeyen bir nesne yerleştirmektedirler⁶⁰⁷.

İnciler eğer alıcısı bulunuyorsa fiyat bakımından artış gösteriyordu. Ancak ondaki herhangi bir kusur, asla affedilmez ve onun fiyatının tamamını düşürürdü. Bu kusurların başında ise kabuk tutması, şeklinin yuvarlıklarını kaybetmesi, sararması, gövdesinde beyaz beneklerin oluşması, deliğinin geniş ve eğri olmasıydı⁶⁰⁸.

Ortaçağda özellikle mücevherat endüstrisinde çeşitli süs eşyaları ve takıları imal etmek maksadıyla incileri delme önemli bir yer tutmaktaydı. İncilerden, midyeler içindeyken nasıl faydalanmak mümkün değilse, delmeden onları dizmek ve güzel, düzenli bir takı meydana getirmek de o kadar zordu. Arapça'da delinen incilere "mesakib" denilmekteydi.

İnci endüstrisinde, kolye, bilezik ve küpe yapmak maksadıyla incileri dizme işi de önemli bir yer tutmaktaydı. Bu sanat, özellikle Bağdat şehrinde büyük bir gelişme göstermişti. Burada ufak incileri sıraya dizen kişiye "nazzam" denilmekte ve bu işi yapan işçinin (nazzam) satranç tahtasına benzeyen üzeri mavi renkli bir kumaş parçasıyla planmış dört köşeli bir tahtası bulunurdu. Nazzam, incileri kalbura vurduktan sonra, onları uygun bir şekilde birer birer adı geçen tahtaya yerleştirir, sonrada bu inci tanelerini düzenli bir şekilde ibrişimden yapılan sağlam iplere çekerdi. Bunlar genellikle yüzük, seksenlik ve altmışlık olarak dizilirlerdi⁶⁰⁹.

Ortaçağda Necm adı verilen yuvarlak ve düzgün inciler, Umman ve Bahreyn'de çıkartılıyordu. Bahreyn kökenli yuvarlak, çok güzel vasıflara sahip ve ağırlık olarak yarım miskal çeken bir inciye "dürre" denilmekteydi. Böyle bir incinin fiatı ise yaklaşık 1.000 dinardı. Bu dönemde "düre" olarak vasıflandırılan incilerin 2 miskal olanını ise, fiyatlandırmak mümkün olmuyor, satıcı bunları istediği fiata satabiliyordu. Aynı zamanda iki dirhemden eksik olan inciye "inci tanesi", iki dirhemden ağır olup da herhangi bir ayıbı bulunan inciye de aynı ad verilmekteydi. Yine en kaliteli inciye "el-kar" deniliyor ve bu inci genellikle küremsi, sade ve temiz bir renge ve parlak bir yüzeye sahipti. Hatta bu özellikleri olan bir inciye "er-ratb" adı da verilmekteydi. Bir

⁶⁰⁷ Abdulhalik Bakır; *Taş ve Toprak Ma'mulleri Sanayi*, s. 114.

⁶⁰⁸ Abdulhalik Bakır; *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler*, s. 299.

⁶⁰⁹ Abdulhalik Bakır; *Taş ve Toprak Ma'mulleri Sanayi*, s. 123.

başka fiat listesine göre ise, Bahreyn'de yuvarlak incilerin 1/6 miskali 2-3, 1/3 miskali 12-20, 1/2 miskali 30-50, 2/3 miskali 70, 1/2 ve 1/3 miskali 100, 1 miskali 200, 2 miskali 2.000 ve 3 miskali 3.000 dinara satılmaktaydı. Yine bu dönem içerisinde “Kulzumi” adı verilen, sağlam ve iyi bir incinin 3 miskali ise yaklaşık 600 dinara kadar alıcı bulmaktaydı⁶¹⁰.

2. 2. El Sanaatları, Dokumacılık ve Silah Endüstrisi

Bahreyn, Hire ve Umman tarafların da basit zanaat faaliyetlerine rastalamaktayız ancak bunlar hakkında pek fazla bilgi mevcut değildir. Özellikle Bahreyn, dokuma ve silah sanayisinde önemli bir yere sahipti. İbni Sa'd'ın eserinde belirttiği üzere, Hz. Muhammed, Arap kabilelerini İslama davet etmek üzere göndermiş olduğu mektuplardan birinide Bahreyn'deki Arap kabile reislerinden biri olan Hevze b. Ali el-Hanefi'ye göndermişti. Hevze mektubu alıp İslama girince, bu mektubu kendisine ulaştıran Suleyd b. Amr el-Amir'e, Hacer kumaşından dokunmuş bir elbise giyindirmiş ve aynısından bir tanede Hz. Peygamber'e hediye olarak göndermişti⁶¹¹.

Kaynaklarda özellikle Katar elbiselerinin kalitesi ve güzelliği övülmekte ve bunların başta Basra olmak üzere o dönem ki bir çok pazara satıldığı zikredilmektedir⁶¹². Ayrıca yine bu bölgede üretilip, Makedu'l-Bahreyn diye adlandırılan kumaşın da oldukça ilgi çekici ve kaliteli olduğu ifade edilmektedir⁶¹³. Yine aynı zaman da burası içkileriyle de meşhur olan bir bölgeydi. Yine Hindistan'dan gelen gemilerin limanı olan Dâreyn'de, içki üretiminin yapıldığı bir başka körfez kasabasıydı ve ayrıca burası “Dâreyn miski” diye bilinen kokusuyla meşhurdu⁶¹⁴.

Ortaçağda, Suhar, Uman, Dahran, Hecer ve Bahreyn imal ettikleri kumaşları ile şöhret kazanmıştı ve bu kumaşlar İslam Devletlerinin çeşitli yerlerinde ki insanlar tarafından kullanılmaktaydı. Özellikle Bahreyn'de yer alan Ahsa' şehrinde, güzel fotalar

---

⁶¹⁰ Abdulhalik Bakır; *Taş ve Toprak Ma'mulleri Sanayi*, s. 127.

⁶¹¹ İbn Sa'd; *et-Tabakatu'l Kübrâ*, c. 1, s. 262.

⁶¹² Yakut el-Hamevi; *el-Mucemu'l-Büldân*, c. 4, s. 373.

⁶¹³ İbn Sa'd; *et-Tabakatu'l Kübrâ*, c. 1, s. 337.

⁶¹⁴ Abdulhalik, Bakır; *Orta Çağ Tarihi ve Medeniyetine Dair Çeviriler*, s. 489.

(kadın atkıları) dokunmakta ve bunlar satılmak üzere Basra'ya ve diğer yerlere götürülmekteydi⁶¹⁵.

Abbasiler döneminde, halifelerin kendileri ve saray mensuplarının giyim ihtiyaçlarını karşılayan özel dokuma fabrikaları yanında halka yönelik genel dokuma fabrikaları bulunmakta ve yüksek rütbeli devlet adamlarının giyindiği elbiselerin yanı sıra, bayrak ve sancaklarda dokunmaktaydı⁶¹⁶.

Arap Yarımadasının doğu bölgelerinde bazı dokuma merkezleri bulunuyor ve buralarda üretilen kumaşlar genelde üretildikleri yerin adıyla isimlendiriliyordu. Katar kumaşları bu türden olup genelde kumaşları sert, nakışlı ve kırmızı renkli olmaktaydılar. Rivayetlere göre, Hz. Peygamber, bu elbiseden giyinmişti. Aynı zamanda Ömer b. el-Hattab ve Abdullah b. Amr b el-As'ın da bu elbiselerden giydikleri rivayet edilmektedir⁶¹⁷.

Abbasiler zamanında bütün sanayi kolları gibi dokuma sanayisinde de büyük bir gelişme meydana geldi. Abbasi halifesi el-Me'mun döneminde devlet hazinesine ödenen nakdi ve aynı vergi miktarlarından anlamak mümkündür⁶¹⁸.

Bu gelişmeden Irak dokuma endüstrisi de önemli ölçüde etkilenmiş ve Ortaçağ boyunca üretmiş olduğu tekstil ürünlerini dünyanın birçok bölgesine ihraç etmeye başlamıştı. Abbasiler zamanında dokumacılardan meydana gelen esnaf grubu toplum hayatının önemli bir bölümünü teşkil etmekte ve dolayısıyla o dönemin hem tarihçi hem de edebiyatçıları, eserlerinde, bu gruba geniş yer vermişlerdi. Fakat onlarla ilgili görüşler birbirinden değişik ve farklı olmuştu. Onlardan ilim, fıkıh ve bilgi sahibi olanlar, bu meslek erbabına olumlu bir yaklaşım içinde olmuşlardır, hatta bazıları bu zanaat dalının sosyal ihtiyaçlardan biri olduğunu vurgulamışlar, bulunmasını ise farz-ı kifaye olarak kabul etmişlerdi. Fakat bunların yanı sıra bir takım alimler ise bu zanaati ve çalışanlarını küçümseyerek onları hafife alan sözler sarf etmişlerdi⁶¹⁹.

---

⁶¹⁵ Abdülhalik Bakır; *Ortaçağ İslam Dünyasında Tekstil Sanayi Giyim-Kuşam ve Moda*, Ankara, 2005, s. 116.

⁶¹⁶ Abdülhalik Bakır; *Ortaçağ İslam Dünyasında Tekstil Sanayi*, s. 113.

⁶¹⁷ Abdülhalik Bakır; *Ortaçağ İslam Dünyasında Tekstil Sanayi*, s. 115.

⁶¹⁸ Abdülhalik Bakır; *Ortaçağ İslam Dünyasında Tekstil Sanayi*, s. 119.

⁶¹⁹ Abdülhalik Bakır; *Ortaçağ İslam Dünyasında Tekstil Sanayi*, s. 120.

Bu dönemde Kufe'de, saf veya karışık ipekten yapılmış sarıklar "el-Kufiyye" adındaki kumaştan imal ediliyordu. Ortaçağda Basra'nın el-Kazz (İpek) ve el-Bazz (Bez) gibi kumaşların üretiminde büyük bir üne sahipti. Bu kumaşların bir parçasının uzunluğu 15 zira' (54, 04 sm) kadardı. Bu giysilerin en iyi çeşidi ise, dokuması sağlam ve tartıda ağır geleni idi. O dönemde çok pahalı bir pamuklu dokuma çeşidi olan bezle, kadınlar tarafından baş örtüsü ve bazen de güneşten korunmak maksadıyla sırta atılarak kullanılan fota adındaki giysi de Basra'nın önemli mamulleri arasında yer almaktaydı. Basra'da özellikle IX. Yüzyıl boyunca birçok dokuma üreticisi bulunmaktaydı. Bunun sonucu olarak bez satıcıları adı altında faaliyet gösteren ve bu çeşit kumaşları imal eden ve satan birkaç çarşı bulunuyordu. Bu çarşılar ise: Şilte üreticileri pazarı, İpek satıcıları çarşısı, kumaş satıcıları çarşısı ve yine "el-Harevî", "es-Saburî" ve "Destevani" adındaki kumaş satıcıları çarşısı bulunmaktaydı. Ayrıca Basra'da, perde ve pelerin satıcılarının faaliyet gösterdiği bir çarşı dan da söz edilmektedir. Irak'ta imal edilen diğer dokuma çeşitleri ise, eğirilmiş ipek "Hazz" dan ve -bezden yapılan paltoluk kumaşlardı. Irak'lı dokumacıların sanatkarlıklarına ve ustalıklarına en güzel örnek ise Abbasi Halifesi Harun er-Reşid'in eşi Zübeyde'nin giymiş olduğu muhteşem giyisilerdi. Bağdat'ta ki dokumacılar tarafından her parçası 50.000 dinara mal olan ve en iyi brokerların ilk kez onun için yapıldığı rivayet edilmektedir. Ayrıca gümüş, abanoz ve sandal ağacından yapılan, altın ve gümüş menteşelerle süslenen, samur kürk, brokar ve kırmızı, yeşil, sarı, mavi ipek kumaşlarla kaplanan tahtirevanları da ilk defa o kullanmıştı. Bütün bunlar Irak'ta diğer sanayi dalları yanında dokuma sanayinin de önemli bir düzeye ulaştığının en açık göstergesiydi⁶²⁰.

Abbasi halifesi el-Mütevekkil Billah'ın diğer elbiselerden ziyade, Bağdat şehrinde pamuktan dokunan "Siyabu'l-Malhame" denilen elbiseyi tercih ettiği bilinmektedir. Onun bu elbiseyi giyinmesiyle, aile fertleri ve saray mensupları da halife gibi, bu çeşit elbiseleri giymeye başladılar, sonuçta bu elbiseyi giymek insanlar arasında yaygınlaşarak moda haline gelmişti. Bu nedenle de kalitesinden dolayı insanlar onları satın almak için bol miktarda para harcamak zorunda kalıyorlardı. Bağdatlı dokumacılar, çeşitli zevklere hitap etmek maksadıyla bu elbiselerin kumaşlarını yapmada sanatsal becerilerini göstermeye başladılar. Sonuçta hem devlet adamları hem de halk tabakasından insanlar bu çeşit kumaşlardan elbise yaptırarak giyinmeye

---

⁶²⁰ Abdülhalik Bakır; *Ortaçağ İslam Dünyasında Tekstil Sanayi*, s. 127.

başlamışlardı. Çok güzel, kaliteli işçiliği ve kaliteli boyaması ile ün salan ve “Malhame” türünden olan bu kumaşlara "el-Mütevekkiliye" adı verilmişti⁶²¹.

Bağdat'ın 40 mil uzağında bulunan Bakidara köyünde ve Dicle'nin kollarından olan ed-Düceyl nehri üzerinde yer alan Harbi kasabasında ise, ince ve gayet güçlü pamuklu bir çeşit kumaş imal ediliyordu. Ayrıca Bağdat yakınında ve Tekrit şehri yönünde büyük bir köy olarak yer alan el-Hazire'de de "Kirbas" denilen ince pamuktan yapılan, çok ince giysiler üretilmekteydi. Bu giysiler daha sonra tüccarlar tarafından diğer bölgelere götürülmekteydi. Yine Bağdat şehrinde, altın sırmayla işlenmiş ipekler, Damasko kumaşlar ve üzerinde hayvan ögeleri bulunan kadife kumaşlar üretilmekteydi. Bu şehrin "Yekanki" adındaki ince ipekten mamul sarıkları da Müslümanlar tarafından büyük rağbet görüyordu⁶²². Yine bu şehirde yer alan et-Tüsteriyyun adında bir mahallede İran' ın Tüster şehrinde gelip, buraya yerleşen bazı insanlar, Tüster elbiselerini üretmekteydiler⁶²³.

Yine Ortaçağda Irak'ın yünden üretmiş olduğu "Siciln" adında çok kalın ve genellikle yeşil ve siyah renkte olan paltoları ün salmıştı. Bu paltoların daha kalın olanlarına "el-Bett" adı verilmekte ve rivayete göre Abdullah b. el-Abbas b. Abdulmuttalib, savaşta "Siciln" adındaki bu paltolardan giymekteydi. Şüphesiz ki, Hz. Ömer tarafından Yemen Necran'ından, Irak Necran'ına göç ettirilen Hıristiyanlar, Irak'ın güneyine yerleştikten sonra burada da Hulle (Takım elbise) imal etmeye devam ettiler ve onlar Me'mun dönemine kadar devlete vergi ödemişlerdir. Emeviler döneminde bir Hulle'nin 1000 dinara satıldığı söylenmektedir. Bu ise Irak'a yerleşen ve bu çeşit dokuma endüstrisinde ün salan Necranlı Hıristiyanların Hulle imalinde büyük bir gelir elde ettiklerini göstermektedir⁶²⁴.

Enbar'da imal edilen "Kutvaniyye" abaları, Emeviler dönemiyle ilgili bilgilerde zikri geçen "Kürt paltoları", Kesker' de dokunan elbiseler, Tekrit'in yünlü kumaşları⁶²⁵, Basra'nın desenli cübbeleri ve bezleri, Hire'nin meşhur Hire elbiseleri, en-

⁶²¹ el-Mes'udi; *Mürücu'z-Zehab ve Me'adinü'l-Cevher fi't-Tarih*, c. IV, s. 84.

⁶²² El-Mukadesi; *Ahsenü't-Tekâsim*, s. 129.

⁶²³ El-Hamevi; *Mu'cemu'l-Buldan*, c. II, s. 36.

⁶²⁴ Abdülhalik Bakır; *Ortaçağ İslam Dünyasında Tekstil Sanayi*, s. 131.

⁶²⁵ El-Mukadesi; *Ahsenü't-Tekâsim*, s. 123.

Numaniyye’de yapılan bal rengindeki kaliteli dokumalar⁶²⁶ ve Kufe’nin ipekten mamul nakışlı giysileri, Irak’ın başlıca dokuma sanayi ürünleriydi.

Tüm bunların yanı sıra Irak’ın bir çok dokuma tezgahı bulunmakta ve burada oldukça yüksek bir standarda ulaşmış halılar imal edilmekteydi. Abbasi halifesi el-Musta’in’in annesi, kendisi için 130.000.000 dirhem değerinde, üzeri altın ipliklerle dokunmuş ve göz yerlerine yakut ve diğer kıymetli taşlar işlenmiş her çeşitten kuş resimleri bulunan bir halıyı özel olarak sipariş etmişti⁶²⁷.

Burada üretilen Halıların motifleri çok çeşitliydi; halı dokumacıları, doğadaki (çiçek, ağaç, hayvan, gibi çok harfler veya av, gergedan, fil döğüşü vb.) doğadaki konulardan esinlenmekteydi. Irak’ta yer alan Dicle, Sevad (Güney Misan, Dest-i Misan bölgelerinde ise yine çok kaliteli perdeler ve yün halılar imal edilmekteydi⁶²⁸.

Umman’daki Suhâr halkının oldukça iyi, uysal ve nezih olduğu, bunun yanı sıra ürün çeşitliliği konusunda da buranın çok zengin bir bölge olduğu zikr edilmektedir. Tarihi metinler, buradaki evlerin tuğla ve Hint meşesinden yapıldığına işaret etmekte ve burada ki canlı ticaretin, el işleri sanatlarının artmasına vesile olarak, demircilik, dericilik, altın ve gümüş işleri yapımını geliştirdiğini kayd etmektedirler. Fakat Suhâr’ın tanındığı en meşhur endüstri dalı ise, tekstil endüstrisiydi. Buranın ürettiği dokumalara “es-Suhâriyye” adı verilmekte ve bu dokumalar Hz. Muhammed döneminde Hicaz’a ihraç edilmekteydi⁶²⁹.

Bahreyn’de yapılan Rudeyne mızrakları⁶³⁰ ise Arap Yarımadasında çok meşhur olup bunlar cahiliye döneminin şiirlerine konu olmuştu. Yine bunun yanı sıra Bahreyn’deki el-Hatt şehrine nisbet edilen mızraklar da bulunmaktaydı. Özellikle mızrak gemileri bu şehre doğru yolculuk yapmaktaydılar⁶³¹. Buranın mızrakları çok kaliteli idi. Aslında bu mızrakların demiri Hindistan’dan gelir, ama burada işlenirdi.

---

⁶²⁶ El-Mukadesi; *Ahsenü’l-Tekâsim*, s. 128-129.

⁶²⁷ Abdülhalik Bakır; *Ortaçağ İslam Dünyasında Tekstil Sanayi*, s. 276.

⁶²⁸ Abdülhalik Bakır; *Ortaçağ İslam Dünyasında Tekstil Sanayi*, s. 277.

⁶²⁹ Abdülhalik, Bakır; *Orta Çağ Tarihi ve Medeniyetine Dair Çeviriler*, s. 572.

⁶³⁰ el-Hemedani; *Sıfatu Cezîretü’l-‘Arab*, s. 179.

⁶³¹ Abdülhalik, Bakır; *Orta Çağ Tarihi ve Medeniyetine Dair Çeviriler*, s. 482, Ankara, 2004.

Ayrıca çok kaliteli demir işçiliği ile şöhret kazanan Hecer şehrinde mızraklar ithal edilmekteydi⁶³².

Yine sahil mıntıkların da üretilen çanak ve çömleklerinde bölge iktisadında önemli bir yeri bulunmakta ve bunlar çeşitli pazarlara ve özellikle de Medine'ye gönderilmekteydi. Özellikle Abbasilerin ilk dönemlerinde Bağdat, Vasıt ve Samarra şehirleri, müslüman ustalar tarafından yapılan çömlekleri ile ün salmıştı. Özellikle Samarra şehri, beyaz Çin seramikleri ile tanınmaktaydı. Buradaki müslüman ustalar beyaz porselenlerin yüzeylerine çeşitli renklerde geometrik şekiller, bitkisel süslemeler ve Arapça yazılar ihtiva eden nakış ve çizimleri büyük bir maharetle yapmaktaydılar⁶³³.

Afrika adalarından getirilen kaya kristali ise Basra'daki diğer bir üretim kolu olan cam sanayiinin ham maddesini teşkil etmekteydi. Buraya getirilen kaya kristalleri atölyelerde bir takım işlemlere tabi tutulduktan sonra bir çok farklı çeşitte mutfak eşyaları yapılmaktaydı. Yine bu dönemde Bağdat ve Kadisiyye şehirleri ise camdan üretilmiş olan kadehler, kaplar ve kâseleri dışarıya ihrac etmekteydiler⁶³⁴.

Körfez'in, şehir ve limanlarının coğrafi konumu, onları, doğu Afrika ile olan ilişkileri dışında, bir yandan Uzakdoğu bölgesi (Hindistan, Çin ve doğu Hindistan adaları), diğer yandan da, Arap Yarımadası bölgeleri ve dışında ki bölgeler arasında ithalat ve iharacat bakımından, transit ticaret için önemli merkezler haline getirerek, bölgenin zenginleşmesine katkıda bulunmuş ve İslamın ilk yıllarından itibaren ticari hareketliliğin ana merkezlerinden biri olmuştur. O dönemde ki iktisadi gelişme, ticari faaliyetlerle sınırlı olduğundan dolayı, burada yapılan deniz ve karayolu ticareti, İslam devletinin ve bölge halkının zenginleşmesine vesile olarak, maddi ve medeni cihetten onları, kendi dönemlerinde ki devletlerin ve halkların üstüne çıkarmıştır. Çünkü ticari potansiyelin artmasıyla birlikte gelen zenginlik, insanların daha da refah bir yaşama kavuşmasını doğururken, diğer yandan ise İslam devletinin yapacağı fetihleri, maddi kaygıdan uzak bir şekilde kolayca yürütebilmesini sağlamıştır. Ticaretin gelişmesi ve İslam'ın yayılması arasında da sıkı bir ilişki vardır. Çünkü, ticaret sayesinde Uzakdoğu'ya, Afrika'ya ve diğer bölgelere ulaşan Müslüman tüccarlar, bu bölgelerde

---

⁶³² Abdulhalik Bakır; *Orta Çağ İslam Dünyasında Madencilik ve Maden Sanayi*, Ankara 2002, s. 408.

⁶³³ Abdulhalik Bakır; *Taş ve Toprak Ma'mulleri Sanayi*, s. 167.

⁶³⁴ Abdulhalik Bakır; *Taş ve Toprak Ma'mulleri Sanayi*, s. 147.

gerekli alt yapıyı sağlayarak, ileriki dönemlerde yapılacak olan büyük İslam fetihlerini kolaylaştırmışlardır.

III. Körfez’de Tarım ve Hayvancılık

3.1. Hububat

Mısırın en önemli ürünlerinden olan arpa ve buğday gibi gıda maddeleri, her yıl deniz ve kara yoluyla Mekke, Medine ve Suriyenin başkenti Dımaşka ihraç ediliyordu. Dımaşk’ta depolanan buğday daha sonra, Fırat nehri yolu ile büyük gemilerle Rakka şehrinde alınarak Bağdat’a getirilmekte ve burada ki tüccarların dükkanlarına satılmaktaydı. Aynı şekilde hububat, Libya vahaları, Büyük sahranın doğusu ve Nube bölgesine giden ticaret kervanlarının ve Akdeniz yoluyla Berka’ya, Kızıldeniz vasıtasıyla Aden , Umman, Bahreyn ve Basra ‘ya sefer yapan gemilerin taşıdıkları en önemli ihracat mallarından birini oluşturmaktaydı⁶³⁵.

Ortaçağda ikinci büyük hububat üreticisi olan Suriye ise, üretmiş olduğu büyük miktarda ki buğdayları, ticaret kervanları vasıtasıyla Arabistan’a ve Fırat nehrinde yol alan teknelerle de Irak’ın çeşitli şehirlerine ve özellikle Bağdat’a göndermekteydi. Yine ayrıca Yemame bölgesinde yetiştirilen “Beyzâu’l- Yemame” olarak adlandırılan kaliteli bir tür buğday ise, Abbâsi halifelerine gönderilmekteydi⁶³⁶.

Bir diğer hububat çeşidi olan ve milattan önceki dönemlerden itibaren bilinen pirinç ise bir diğer önemli ürün çeşidi olup, genelde Irak’ın güneyinde yer alan bataklıklarda ve özellikle Keşker’de yetiştirilmekteydi⁶³⁷.

3. 2. Hurma Yetiştiriciliği ve Meyvecilik

Kaynakların bize bu dönem iktisadi hayatıyla ilgili vermiş olduğu bilgi sınırlıdır ancak şunu söyleyebilirizki, Haliç bölgesinin Arapları, çok azda olsa vahalarda ziraat yapmakta ve özellikle hurma ziraatıyla meşgul olmaktadır. Ancak Umman’ın ve Irak’ın güney taraflarında ise yoğun bir ziraat faaliyeti bulunmaktaydı.

---

⁶³⁵ Abdulhalik Bakır; *Ortaçağ İslam Dünyasında İriyat, Gıda, İlaç Üretimi ve Tağşişi*, Ankara, 2000, s. 130.

⁶³⁶ Abdulhalik Bakır; *Ortaçağ İslam Dünyasında İriyat, Gıda*, s. 132.

⁶³⁷ Abdulhalik Bakır; *Ortaçağ İslam Dünyasında İriyat, Gıda*, s. 133.

Hemedanî, Körfez mıntkasında ziraatle ve hurma yetiştiriciliği ile meşhur olan şehirleri; Hacer, Katif, Ukayir, Setar, Sif, Futah, Hin, Yebir, Ahsa, Nibac, Seyfel, olarak sıralamaktadır⁶³⁸. Özellikle Ahsa şehrinde büyük tatlı su pınarları bulunmakta ve bunlar devamlı ve çok aktıkları için, insanlar bu suları nehir olarak (Nehru'l-Muhallem ve Nehrul Ayn Cureyl) adlandırmış ve herbirine ayrı bir isim vermişlerdi.

Güney Irak ve Basra Körfezi ülkelerinin en önemli meyvesini oluşturan hurma, İslam fetihlerinden önce Suriye, Mısır ve Güney Tunus'a yayılmıştır. Ancak bu bölgeler de yapılan fetihler, hurmanın geniş çapta yetiştirilmesine yardımcı olmuştur. Sonuçta bu gıda maddesi bu bölgelerden Endülüs'e ve Ceyyan'a kadar ulaşarak bu bölgelerde üretilmeye başlanmıştır. Fakat Ortaçağda geniş çapta ihracata dayalı hurma üretimini gerçekleştiren bölgeler Basra Körfezi sahilleri, Güney Tunus ve Güney Cezayir bölgeleriydi⁶³⁹.

İstahrî'nin nakl ettiğine göre Ortaçağda, günümüzde olduğu gibi, Basra şehri hurma ağaçlarının ve hurma çeşitlerinin çokluğu ve üretmiş olduğu hurmaların bir besin maddesi olarak güzelliği ve kalitesi ile şöhret kazanmıştı. Buradaki hurma ağaçları, Abdesi ve Abâdan denilen yerler arasındaki elli fersahlık bir bölgeyi tamamen kaplamış durumdaydı⁶⁴⁰. Dünyada buradan daha çok yetişen yaş ve kuru hurma yoktur. Iraklılar, hurmadan "es-seylan" dedikleri lezzetli pekmezi yapıyorlardı⁶⁴¹. Öyleki bazı tarihçi ve coğrafyacılar burada yetiştirilen hurmayı, dünyadaki tüm altın ve gümüşten daha değerli saymaktaydılar⁶⁴².

Abbasi halifesi el-Mu'tasım Billah zamanında yapılan bir sayım sonucunda Medine, Mısır, Yemame, Bahreyn, Umman, Fars, Kirman, Hayber, ve Ahvaz gibi şehir ve bölgeler dışında sadece Basra şehrinde 360 çeşit hurma üretildiği anlaşılmıştır. Bir rivayete göre her yılın sonbahar mevsiminde Basrada'ki bütün hurma ağaçları, üzerlerine konan karga sürülerinden dolayı simsiyah bir görüntü alırdı. Hatta bu durum o derece fazlaydı ki neredeyse her taze hurma tomurcuğunun üzerinde bir karga bulunmaktaydı. Ancak bu kuşların gagaları balyoz gibi olduğu halde, ağacında salkım

⁶³⁸ el-Hemedani; *Sıfatu Cezîretî'l-'Arab*, s. 138.

⁶³⁹ Abdulhalik Bakır; *Ortaçağ İslam Dünyasında İtiryat, Gıda*, s. 194.

⁶⁴⁰ el-İstahrî; *el-Mesâlik*, s. 80.

⁶⁴¹ İbn Batuta; *İbn Batuta seyahatnamesi*, s. 185-186.

⁶⁴² Ahmet Şami; *Körfez ve Uzak Doğu Ülkeleri Arasındaki Ticari Münasebetler*, s. 106

halinde duran hurmalara ilişmiyorlar ve hurmalar toplandıktan sonra dipte kalan çürümüş ve çekirdeksiz hurmaları yiyorlardı⁶⁴³.

Irak'ın Aynu't-Temr ve Babil şehirlerinin de hurma üreticiliğinde büyük bir payı bulunmaktaydı. Özellikle bu şehirlerde üretilen hurmalar, çevredeki bölgelere ve uzak ülkelere ihraç edilmekteydi⁶⁴⁴.

Basra Körfezindeki Felec bölgesinde “es-sufri”, “es-sirri”, “el-lasaf”, “el-fehâhil”, “el-mücteni”, el-ce’adi”, “eş-şemarih”, “el-müşemrah”, “es-sarefan”, “el-beyaz”, “es-sevad”, ve “el-berni” denilen hurma çeşitleri üretilmekteydi. Bunların içinde en kalitelisi ise “es-sufri” ile “el-berni” denilen türlerdi. Özellikle “el-berni” denilen bu hurma çeşidinden içki yapılmaktaydı. Yine bir başka yerde bu bölgede üretilen ve “meydun” adı verilen bir hurma türünün her tanesinin yaklaşık on dirhem geldiği ve yirmi yıl bırakılsa dahi bozulmayacağı zikr edilmektedir⁶⁴⁵.

Basra Körfezinde yer alan hurma üreticisi bir diğer önemli bölge ise el-Yamame idi. Burada “el-umre”, “el-cûdamiyye”, “el-hazari”, “el-hücne”, “el-bürdi”, “es-safra”, “el-ka’kâ’i”, “el-lesaf”, “es-sufr”, “es-safaya”, et-ta’zhüz”, “el-‘umani”, “el-ci’âb”, “el-mürri”, “haraif beni mes’ud”, “ez-zerka”, “es-saferan”, “ez-zuğri”, “es-san’ane”, ve “zübbü rubah” denilen hurma çeşitleri bulunmaktaydı. Bir rivayete göre ise Mekke’deki hurma satıcıları, sattıkları hurmaları “Yemame hurmasıdır” diyerek onun fiyatına satmaktaydılar⁶⁴⁶. Yine “Dilmun hurması” denilen bir diğer çeşit ise el-Hufuf vahaları ve Bahreynde yetiştirilmekte ve bunlar orta Fırat bölgesine ihraç edilmekteydi⁶⁴⁷.

Irak, Ahsa’ ve Hecer’de üretilen hurmalardan oldukça kaliteli pekmez yapılmakta ve bu pekmezler çevre bölgelerden büyük talep görmekteydi⁶⁴⁸.

Aşılama yoluyla ise bir çok farklı çeşitte meyveler elde edilmekteydi ki bunların başında Basrada üretilen turunçgiller gelmekteydi. Öyle ki Basranın turunçgil bahçeleri her yanda ün salmıştı. Bağdat’ta, kabuğu çok ince olan ve suyu özel olarak hazırlanıp

⁶⁴³ Abdulhalik Bakır; *Ortaçağ İslam Dünyasında İtiryat, Gıda*, s. 195.

⁶⁴⁴ Abdulhalik Bakır; *Ortaçağ İslam Dünyasında İtiryat, Gıda*, s. 195.

⁶⁴⁵ Abdulhalik Bakır; *Ortaçağ İslam Dünyasında İtiryat, Gıda*, s. 196.

⁶⁴⁶ Abdulhalik Bakır; *Ortaçağ İslam Dünyasında İtiryat, Gıda*, s. 196.

⁶⁴⁷ Abdulhalik Bakır; *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler*, s. 458.

⁶⁴⁸ Abdulhalik Bakır; *Ortaçağ İslam Dünyasında İtiryat, Gıda*, s. 199.

şişelerde satılan limonlar yetiştirilmekteydi. Yine Bahreyn'in Hacer şehrinde üretimi yapılan turunçlar oldukça lezzetli ve tatlı olmaktadır⁶⁴⁹.

Umman'ın Kalhât limanının yakınlarında ki Tibi adı verilen bir köyde, her çeşit meyve yetiştirilmekteydi. Özellikle bu köyde “mervari” adı verilen çok kaliteli bir muz yetiştirilmekte ve buradan Kalhat ve Hürmüz şehirlerine gönderilmekteydi⁶⁵⁰. Ayrıca Umman, turunçgillerden olan ve “Lûm'i Basra” Basra limonu diye adlandırılan bir çeşit kurutulmuş meyveyi üreten ve ihraç eden tek ülke konumundaydı. Umman'ın Megân şehrinde yetiştirilen ve Soğan diye tercüme edilen meyvede bir diğer tarımsal ürün arasında yer almaktaydı⁶⁵¹. Yine İstahri Umman hakkında bilgi verirken buranın “Hurma ağacı, muz, nar ve Arabistan kirazı gibi sıcak bölgelerin meyveleriyle dolu olduğunu zikr etmektedir⁶⁵².

Yine Bağdat ile Kufe arasında yoğun bir şekilde tarım yapılmaktaydı. Coğrafyacıların rivayetine göre, Bağdat yakınındaki tarla ve bostanlar, Fırat'tan ayrılarak Dicle'ye dökülen kanallardan oluşan bir ağ ile sulanmaktaydı. Bu kanallar ise; Sarsar (Buranın zengin hurmalıklan, tarımsal ürünleri ve meyveleri vardı), Fırat nehrinden ayrılan es-Surat (İbn Hübeyre köşkü olarak tanınan tarımsal bölge, bu kanal üzerinde idi), Sura (burada da ünlü ve kaliteli üzüm bağları bulunuyordu) idi. Bağdat için söylenenler, Vasıt şehri için de söylenir (burada ağaçları ve hurmaları ile şöhret kazanan Kesker bulunuyordu). Çok zengin tarımsal bir bölge olan Hulvan (Bağdat'ın doğusunda yer alır) ise, meyve bostanlarıyla gelişmişti. Yine burada, üzüm ve susam tarımıyla şöhret kazanan en-Nehrevan diğer önemli bir bölgeydi⁶⁵³.

Oldukça hafif olan topraklarda yetiştirilen ve kaliteli yemiş vermesi için tohumu genelde ya keçi sütüne yada kadın sütüne batırılarak toprağa gömülen incir'in üretildiği yerlerin başında ise Bahreyn'in Hacer şehri gelmekteydi⁶⁵⁴.

İslam dünyasının hemen hemen birçok ülkesinde yetiştirilen ve ihraç ürünleri arasında yer alan bir diğer ürün ise nardı. Körfez bölgesinde nar üretiminin yapıldığı en

⁶⁴⁹ Abdulhalik Bakır; *Ortaçağ İslam Dünyasında İriyat*, Gıda, s. 203-204.

⁶⁵⁰ Abdulhalik Bakır; *Ortaçağ İslam Dünyasında İriyat*, Gıda, s. 206.

⁶⁵¹ Abdulhalik Bakır; *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler*, s. 459.

⁶⁵² El-İstahri; *el-Mesâlik*, s. 23.

⁶⁵³ Abdulhalik Bakır; *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler*, s. 539.

⁶⁵⁴ Abdulhalik Bakır; *Ortaçağ İslam Dünyasında İriyat*, Gıda, s. 207.

önemli bölge ise yine Bahreyn'in Hacer şehriydi⁶⁵⁵. İbn Batuta Bahreyn ile ilgili bilgi verirken, buranın büyük olduğunu, güzel bahçelerinin ve ağaçlarının bulunduğunu belirterek, bu bahçelerde hurma, nar ve turunçgil yetiştiriciliğinin yapıldığını ve ayrıca burada pamuğun ekildiğini zikr etmektedir. Yine o bu sözleri Umman içinde tekrarlamakta ve buranın da hurma ve birçok çeşit meyve yetiştiriciliğinde mesafe kayd ettiğini dile getirmektedir⁶⁵⁶.

3. 3. Hayvancılık

Körfez bölgesinde yaşayan Arapların ve göçebelerin hayatında en önemli yerlerden birini, çöl için oldukça gerekli olan Deve yetiştiriciliği almaktaydı. Orta Asya, İran, Irak, Arap Yarımadası (özellikle Yemen, Hadramevt, Necid, Umman ve Hicaz bölgeleri) Habeşistan, Nube ve Bucce bölgeleri ve Büyük Batı vahalarında deve yetiştiriciliği oldukça yaygındı. El-Bekrinin rivayetine göre Bahreyn ile Umman arasında yer alan Katar, kaliteli develerin yetiştirildiği bir başka körfez şehriydi⁶⁵⁷. Yine Arap Yarımadasında ki çöllerde yaşayan Arap ve Berberi göçebeler, küçük boy bir tür koyun ve kökeni Güney Arabistan'da Mehre'den gelen ve bundan dolayı "mehâri" adı verilen develeri yetiştirmekteydiler⁶⁵⁸. Bu bölgede yaşayan göçebe Araplar, genelde yaşadıkları evlerinin ve çadırlarının üstünü deve derisiyle kaplamaktaydılar. Yine Irak'ın güney taraflarında ki bataklıklarda ise Hindistan dolaylarından getirilen Zut kabilesi tarafından manda yetiştiriciliği yapılmaktaydı⁶⁵⁹. Kaynaklarda özellikle Emeviler dönemindeki hayvan kesimine değinilerek, Irak'ın genel valisi olan Haccac b. Yusuf es-Sakafi'nin bir buyruğu üzerine, Sevad topraklarında tarımla uğraşan çiftçilerin, öküz ve inek kesmeleri yasaklanmış ve bu uygulama bir çok insan tarafından tepkiyle karşılanmıştı⁶⁶⁰.

Irak'ın güneyindeki bataklık bölgesinde yer alan Keşker'de, yine ayrıca bol miktarda ördek ve diğer av kuşları ağlarla avlanarak çevredeki şehirlere gönderilmekteydi⁶⁶¹.

⁶⁵⁵ Abdulhalik Bakır; *Ortaçağ İslam Dünyasında İtiryat*, Gıda, s. 208.

⁶⁵⁶ İbn Batuta; *İbn Batuta seyahatnamesi*, s. 172-177.

⁶⁵⁷ el-Bekri; *Mu'cem mâ İsta'cem*, c. 2, s. 539.

⁶⁵⁸ Abdulhalik Bakır; *Ortaçağ İslam Dünyasında İtiryat*, Gıda, s. 150.

⁶⁵⁹ Abdulhalik Bakır; *Ortaçağ İslam Dünyasında İtiryat*, Gıda, s. 152.

⁶⁶⁰ Abdulhalik Bakır; *Ortaçağ İslam Dünyasında İtiryat*, Gıda, s. 153.

⁶⁶¹ Abdulhalik Bakır; *Ortaçağ İslam Dünyasında İtiryat*, Gıda, s. 159.

IV. Para Politikası

Miladi sekizinci yüzyıla kadar iki temel para birimi tedavülde bulunmaktaydı. Bunlardan biri Sasani dirhemi, diğeri ise Bizans dinarıydı. İslam'ın ilk asrında da bunların kullanılmasına devam edildi ancak Hicri birinci yüzyılın sonundan itibaren bu durum değişiklik göstermeye başladı ve ardından İslam dünyasının altın madenininin deposu olan Sudan'ı keşfetmesiyle birlikte Müslümanların ve İslam devletinin para politikası değişmeye başladı. İslam'ın ilk dönemlerinden itibaren, İslam toprakları içinde takip edilen para politikası ve para çeşitleri ise şöyleydi;

Hz. Peygamber zamanında iç ve dış piyasalarda kullanılan dinar ve dirhem şeklindeki sikkeler yanında, külçe halindeki altın ve gümüş de müslüman tacirler tarafından büyük rağbet görüyordu. Yine Medine para piyasasında ağırlık ve değerleri farklı iki ayrı dirhem çeşidinin tedavülde olduğu bilinmektedir. Yalnız bu dönemle, dört halifeler döneminde devlet, ağırlıklarını eksiltme amacıyla altın ve gümüş sikkelerden ufak kırintılar halinde parçalar koparma adeti bulunduğundan, bu piyasayı sıkı bir denetime tabi tutmaktaydı. Hz. Ömer'de İran sikkesi tarzında olmak üzere ağırlığı 2.97 - gram olan sikke bastırıldı. Bu sikkelerde bazan "el-Hamdü Lillah bazan"Muhammed Resülüllah" ve bazan da "La ilaha İllallah Vahdehü" ibareleri bulunurdu. Hz. Osman zamanında basılan sikkelerde ise "Allahu Ekber" ibaresi bulunuyordu⁶⁶².

Hz. Ali zamanında basılan sikkede ise "Veliyyi Allah" ve "Bismillahi Rabbi" ibaresi yazılıydı. Bir dirhem de de Kufi yazısıyla, bir yüzünde ise ortada "Allahu Ahad, Allahu's-Samed, lem yelid velem yüled velem yekün lehu küfüven Ahad" kenar dairesinde "Muhammedün Resülüllah, erselehu bi'l-hüda ve dini'l-hak li-yuzhirehu ale'ddini küllih ve lev kerihel müşrikün" ibaresi, diğeri yüzünde de ortada "La ilahe illellahu vahdehu la şerike leh, kenar dairesinde ise "Bu dirhem 40 yılında Basra'da basıldı" ibaresi vardı⁸⁸⁰. Ayrıca bu para kalp değil gerçek sikke idi⁶⁶³.

⁶⁶² Abdulhalik, Bakır; *Madencilik ve Maden Sanayi*, s. 206.

⁶⁶³ Abdulhalik, Bakır; *Madencilik ve Maden Sanayi*, s. 208.

Muaviye b. Ebi Süfyan halife olunca Irak valisi Ziyad b. Ebihi her 10 dirhem in ağırlığı ile 7 miskale tekabül etmek üzere sikkeler bastırarak üzerlerini yazdı ve bunlar diğer sikkeler gibi kullanılmaya başlandı⁶⁶⁴.

Abdullah b. ez-Zübeyr Emevilere karşı isyan başlatarak Mekke'de hilafetini ilan edince, yuvarlak bir sikke bastır ve böylece ilk defa olmak üzere İslam dünyasında yuvarlak sikkeler ortaya çıkmış oldu. Irak'a tayin etmiş olduğu Kardeşi Mus'ab b. ez-Zübeyr ise her 10 dirhemi 7 miskal ağırlığında olmak üzere sikke bastırılmış ve halk bunları alış verişte kullanmaya başlamıştı⁶⁶⁵.

Emevi halifesi Abdumelik b. Mervan ise halife olunca, para, vezin ve sikkeler üzerinde değişiklikler yaparak H. 76. yılda yeni dinar ve dirhemler kestirmiş ve piyasadaki yabancı paraları kaldırtmıştı.

Abdumelik b. Mervan zamanında basılan paralar, Bizans altınları tarzında resimli olarak basılıyordu. Yani bunların bir yüzünde Bizans İmparatorları Heraklios ve Konstantinos'un resimleri vardı, diğer yüzünde ise Bizans sikkelerinde görülen dört basamaklı haç şekli bulunuyordu. Bu paraların kenarlarında ise "Bismillah La ilahe illallah Vahdehu Muhammedun Resulüllah" ibaresi yer alıyordu⁶⁶⁶.

Irak valisi Haccac b. Yusuf es-Sakafi, Farşlar'ın dirhemi nasıl imal ettiklerini öğrendikten sonra, kendisi bir Darphane kurdu ve para basanları buraya topladı. Burada kalp paraların, sahte yada boşa gitmiş gümüşlerin tasfiyesinden elde edilenler ile külçe halindeki toplanmış gümüşlerden para basıyordu⁶⁶⁷.

Yezid b. Abdumelik'in Irak valisi olan Ömer b. Hubeyre ise gümüşleri kendisinden öncekilerden daha iyi bir şekilde saf hale getirerek dirhemleri güzelleştirmiş ve para konusunda çok sert yaptırımlar uygulamıştı⁶⁶⁸.

Hişam b. Abdumelik zamanında ise onun Irak valisi olan Halid b. Abdillah, para konusunda İbn Hubeyreden daha sert davranarak paraların durumunu en güzel şekilde tanzim ederek düzenlemişti. Onun ardından gelen Yusuf b. Ömer ise para basanlara ve

---

⁶⁶⁴ Abdulhalik, Bakır; *Madencilik ve Maden Sanayi*, s. 209.

⁶⁶⁵ Abdulhalik, Bakır; *Madencilik ve Maden Sanayi*, s. 209-210.

⁶⁶⁶ Abdulhalik, Bakır; *Madencilik ve Maden Sanayi*, s. 210.

⁶⁶⁷ Abdulhalik, Bakır; *Madencilik ve Maden Sanayi*, s. 211.

⁶⁶⁸ Abdulhalik, Bakır; *Madencilik ve Maden Sanayi*, s. 211.

damgalayanlara karşı çok sert yaptırımlar uygulamış ve onların ellerini kestirmişti. Bundan dolayı Hübeyriye, Halidiyye ve Yusufiyye diye adlandırılan paralar Emevierin en iyi paraları olarak değerlendirilmektedir⁶⁶⁹.

Abbasiler ise iktidara geldikten sonra, ilk Abbasi halifesi Ebu'lAbbas es-Seffah, Enbar şehrinde üzerinde "Abbasi sikkesi" şeklinde yazılar ve dinarlardaki nakışlara benzeyen nakışlar bulunan dirhemler kestirmiştir. Fakat o daha sonra bu dirhemlerin veznini iki habbe eksiltmiştir. Bu zamanda kesilmiş olan dirhemlerin arka yüzlerine ihlas suresi yerine Muhammedün Resulullah" ibaresi yazıldı. Kenarlardaki yazılar ise tıpkı Emevi dirhemlerinde olduğu gibi, eski durumunda bırakılmıştı. Ayrıca Ebu'l-Abbas es-Seffah döneminde Doğu vilayetlerinde görev yapan bazı vali ve kumandanlar, İran şehirlerinin bir kaçında bastırdıkları dirhemlere Peygamber ailesine sevgi ve bağlılıklarını göstermek için "Kul la es'elukum aleyhi ecnen illa'l mevedde fi'l-kurba", yani "Ey Muhammed de ki:" Ben sizden buna karşı yakınlarla sevgiden başka bir ücret istemem." Şeklinde ki Kur'an ayetini yazdırıyorlardı⁶⁷⁰.

Ebu Ca'fer el-Mansur ise halife olunca, Abbasi dirhemlerinden 3 habbe eksiltti, bu yüzden de bunlara 3/4 kirat denilmeye başlandı. Sonra bu halife zamanında Basra miskalini ve hatta tam ağırlığı bütün miskalleri aşan Haşimiyye paralarını imal ettirmişti. Buna rağmen Ebu Ca'fer'in hilafetinden 148 yılına kadar basımına devam edilen bu paralar, bütün diğer miskal ve utuklardan 3/4 kirat eksik gelmekteydi⁶⁷¹.

Hicri 148. yıla gelindiğinde ise Abbasi halifesi olan el-Mehdi, yuvarlak ve noktalı bir para bastı, bunların ayarları bir kirattan 4/1 habbe eksikti. Daha sonra dördüncü Abbasi halifesi el-Hadi dinar ve dirhem şeklinde paraların basılması için Ali b. Süleyman b. Ali el-Abbas'a emir vermişti. Harunu'r-Reşid iktidara gelince, darphane sorumlusu Ca'fer b. Yahya b. Halid el-Bermeki'ye emir vererek Bağdat ve Rey mülhakatinden olan Muhammediyye'de her dinarı 100 miskal ağırlığında dinarlar bastırmıştı. Bu paralar genellikle Nevruz ve Mihracan bayramlarında çiftçilere dağıtılıyordu. Ca'fer, halife tarafından öldürülünce darphane işi, es-Sindi b. Şahik'e devredildi ve o dirhemleri dinarlar ölçüsünde bastırmıştı. Babasından sonra halife olan Muhammedu'l-Emin ise, biraz noksan ayarda dinar ve dirhemler kestirmişti. Onun zamanında imal edilen paraların en üst kısmına "Rabbiye'l-La-hu", en alt kısmında ise "el-Abbas b. Fadl" kelime-leri yer almaktaydı.Me'mun ise halife olunca, paralarının

⁶⁶⁹ Abdulhalik, Bakır; *Madencilik ve Maden Sanayi*, s. 212.

⁶⁷⁰ Abdulhalik, Bakır; *Madencilik ve Maden Sanayi*, s. 213.

⁶⁷¹ Abdulhalik, Bakır; *Madencilik ve Maden Sanayi*, s. 213-214.

darbı için usta bir nakkaş bulamadığından sikkelerini mühür gibi kazdırmak zorunda kalmıştır. Bu paraların basımına el-Me'mun, el-Mutasım, el-Vasık ve Mutevekkil dönemlerinde de devam edilmiştir⁶⁷².

---

⁶⁷² Abdulhalik, Bakır; *Madencilik ve Maden Sanayi*, s. 214-215.

SONUÇ

Dört yüz yıllık bir dönemi içine alan Basra Körfezi'yle ilgili yaptığımız bu çalışmada genel olarak bölgenin coğrafyası, siyasî tarihi,etnik yapısı, iktisadî ve sosyal yapıları üzerinde durmaya çalıştık.

Basra Körfezi'nin coğrafyasına baktığımızda şu ortaya çıkmıştır ki, bölge son derece önemli bir stratejik mevkide bulunmasından dolayı, tarihin en eski çağlarından beri ilk medeniyetlerin kurulduğu ve büyük siyasi ve sosyal gelişmelerin olduğu önemli bir saha olmuştur. Ele aldığımız dönemde de bu özelliğini kaybetmediği ve dolayısıyla son derece hareketli bir görünüm arzettiği müşahade edilmiştir. Özellikle uluslararası ticaret yolları, kara, deniz ve nehir yollarının birleştiği bir konumda olmasından dolayı bu önemini araştırma dönemimizden sonraya da taşıdığı görülmektedir.

Siyasi olayların coğrafi konumla yakından ilişkisi olduğu bilinen tarihi bir hakikattir. Dolayısıyla en eski dönemlerden beri Körfez Bölgesi çok büyük savaşların cereyan ettiği ve kısaca buraya hakimiyet kurmak isteyen büyük imparatorlukların mücadele sahası olmuştur.

Hz. Muhammed'in Arap Yarımadası'nı tek çatı altında toplamasıyla birlikte İslam ile tanışan Basra Körfezi'ndeki kabileler, hem birlik olma şuuruna kavuştular, hem de dört yüz yıl süren Sasani baskısından kurtularak, daha özgür yaşamaya başladılar. Özellikle Dört Halife ve sonraki dönemlerde, askeri açıdan en önemli stratejik noktalardan biri olan körfez bölgesi, Arap Yarımadası'nın doğu kısmında yapılmış olan İslam fütuhatında önemli bir rol üstlenmiştir. Nitekim Hz. Ömer döneminde Bahreyn, İran tarafına (Fars) yapılan hücumlarda önemli rol oynarken, Umman, Hz. Ali döneminde Sind bölgesine yapılmış olan fetihlerde İslam ordusunun hareket merkezini oluşturmuş, Kufe ve Basra gibi şehirler ise doğuya yapılacak olan seferlerde tampon birer bölge olmuşlardı.

Araştırmamıza konu olan zaman diliminde de askeri öneminin yanı sıra, iktisadi açıdan da büyük bir öneme sahip olan Körfez mıntıkası, Dünya'daki en önemli ve en büyük ticari bölgelerden biri olarak, Uzakdoğu'dan gelen malların, batıya (Avrupa'ya) ulaştırılmasını sağlamış ve bölge tüccarlarına bu ticareten oldukça büyük karlar getirmişti. Ancak bölgede bir çok farklı unsurun valığından dolayı etnik yapının zengin oluşu ve kabilecilik sistemi, burayı sürekli bir şekilde isyanlara ve idareye karşı baş

kaldırmaya yöneltmekteydi. Bölgedeki bu isyanların ve gelişmelerin sebeplerine baktığımızda ise karşımıza dini, siyasi ve iktisadi olmak üzere üç temel nokta çıkmaktadır.

Körfez kabileleri her ne kadar İslamın gelişinin ardından bu dine tabi olmuş olsalar da gerçek manada çoğunluğu bu dine ilk etapta sadece dil ile bağlı kalıp, gönülden bir bağlılık duymamış ve İslamı tam olarak benliklerine yerleştirememişlerdi. Nitekim bunun en açık delili, Hz. Muhammed'in vefatıyla birlikte bu bölgedeki kabilelerin bir çoğu zekat vermeyi red ederek irtidat hareketlerine karışmasıydı.

Bu bölgedeki kabileler, İslamiyetten önce her ne kadar Sasani idaresi altında bulunmuş olarak görülse de gerçek manada herhangi bir siyasi otoriteye bağlı kalmaksızın kendi başlarına özgür bir şekilde yaşamaktaydılar. Sasaniler, İslamiyet öncesi bu bölgede en büyük güç olmasına ve sürekli bu kabilelere baskı uygulamasına rağmen yinede bunları kontrol altına almayı beceremeyerek, güçlü nüfuzlarını burada tamamen yerleştirememişlerdi. Çöl kültürüne uygun olarak hür bir şekilde yaşamaya alışan bu kabileler, Hz. peygamberin bu bölgedeki davetlerinin ardından İslama girmişti ancak Medine'deki İslam devletine tabi olan bu kabileler bu durumu tam olarak içlerine sindiremediklerinden, Hz. peygamberin vefatının hemen ardından, eski hür yaşayışlarına dönebilmek için isyan etmekte gecikmemişlerdi.

İslam'ın emrettiği zekatı ve diğer malı yükümlülükleri, bir nevi kendileri için angarya olarak gören kabileler, bunu vermeye pek yanaşmamışlardı. Nitekim Ridde olaylarında bazı kabileler İslamdan çıkmamakla birlikte sadece zekat ve sadakayı vermeyi red etmişlerdi. İslam'ın kendilerine yüklemiş olduğu bu sorumluluğu yerine getirmek istemeyen kabileler en ufak bir otorite boşluğu gördükleri an İslam devletine baş kaldırmışlardı. Beni Amr kabilesinin lideri, Kurra b. Hubeyre b. Seleme'nin söylemiş olduğu Araplar, zekat ve sadaka vermeyi hoş görmezler, eğer bunu onların üzerinden kaldırırsanız, sizi dinler ve itaat ederler, aksi halde sizden yüz çevirirler sözü, burada ki Arap kabilerinin zekat ve sadaka konusundaki düşüncelerini en açık bir şekilde ortaya koymaktaydı. Nitekim bu durum gerek Hulefai Raşidin döneminde, gereksede Emevi ve Abbasiler devrinde aynen yaşanmış ve bu bölgedeki Arap kabileleri İslam devletine vergi ve zekat vermeye yanaşmayarak, çeşitli adlar altında sürekli isyan etmişlerdir.

Emeviler hilafeti ele geçirdikten sonra, o dönem Irak'ta bozuk olan sukuneti sağlamak için çok çaba göstermiş ve özellikle Suriye'den gönderdikleri ordu ile sürekli bu bölgeyi desteklemişlerdi. Ancak bunun yeterli olmayacağını gören Emevi yönetimi, daha sonra Kufe ile Basra arasında askeri bir üs kurarak olaylara anında müdahale etme yoluna gitmiş ancak daha sonradan bununda çözüm getirmediği görülünce halife Abdulmelik b. Mervan ile Irak valisi Haccac es-Sakaff yeni çözüm arayışlarına girmişti. Bu kapsamda ilk olarak toplumdaki din ve dil birlikteliği sağlanılmaya çalışılmış ve özellikle Abdulmelik b. Mervan dini kurullarla çok ilgilenerak İslam hukukunu elinden geldiği kadar tatbik etmeye yönelmiştir. Bu kapsamda ilk iş olarak Kur'an-ı Kerim'i harekelendirip tek kıraatta okunmasını sağlamış ve böylece insanların başka şekilde yorum yapmalarının önüne geçmişti. Mescid-i Aksa başta olmak üzere daha bir çok eski mescid onarılarak onlara ayrı bir ihtimam gösterilmiş, paraların ve diğer yazılı eserlerin üzerindeki yazı dili tek şekle getirilerek birlik ve beraberlik hedeflenmişti. Bütün bunlar yapılırken milliyetçilikten ziyade birlik ve bereberlik fikri esas alınmıştı çünkü beraberliğin sağlanması için bütün bunların yapılması ve özellikle din ile Arap dilinin öne çıkarılması dönem için önemli bir husus olmuştu.

Basra Körfezi, Irak başta olmak üzere, Hulefa-i Raşid'inin son dönemlerinde ve Emevi'ler zamanında çok karmaşık bir hale büründü. Emeviler, buradaki hareketleri ve isyanları bastırmak için bir çok inkılap ve değişiklik yapmak zorunda kaldılar. Emevilerin bu bölgede yapmış olduğu icratların başında, Haliç mıntıkasının kontrolünü tek merkezden sağlayabilmek için Basra valisinin idaresi altına vermek olmuş ve buraya merkeze gönülden bağlı olup, oldukça acımasız ve disiplinli olan valiler atanmıştır. Emeviler her ne kadar kendi içlerindeki hareketlerle uğraşmış olsalar da İslam fuhatını sürdürmüş ve İslamı Arap Yarımadası'nın dışına çıkararak yaymayı başarmışlardı. Emeviler döneminde doğuda ve batıda büyük fetihlere imza atılmış ve özellikle Basra ile Kufe arasında önemli askeri merkezler oluşturularak, Müslümanların doğuya yaptığı fetihlerde bu tampon bölgeler önemli bir köprü görevi görmüşlerdi. Bu fetihlerde ise Bahreyn, Umman, Yemen, Irak mıntıklarında yaşayan bir çok kabilenin desteği alınmıştı. Bu dönemdeki Irak valileri, diğer Haliç bölgelerinden de sorumlu olup bu bölgelerde meydana gelecek olayları kontrol altına almak, savaş için buralardan ordu tesis etmek gibi yükümlüklere sahiplerdi. Özellikle, Bahreyn, Umman ve Yemen'den bir çok kabile, Irak'a giderek Emevilerin fetih hareketlerine katılmışlardı.

Abbasi hilafetinde ise gerek devletin kuruluşunu oluşturan Acem unsuru ve gerekse Körfez bölgesinde çıkan isyanlar karşısında göstermiş olduğu acizlik ve güçsüzlük neticesinde İslam toprakları içinde bir çok farklı görüşün ve yeni devletlerin çıkmasıyla neticelenmişti. Nitekim bu durum İslam toprakları içinde ciddi farklı siyasî oluşumların ortaya çıkmasına ve bunların neticesinde de siyasî birliği temsil eden hilafetin zarar görmesine neden olmuştur.

Dört Halife döneminin ardından gelen Emevi ve Abbasi yönetimlerinin her şeyden önce en önemli hedefleri kendi içlerindeki sukuneti sağlayabilmek ve hilafetin devamını getirebilmek için çaba harcamak olmuştur. Çünkü hilafet toprakları içindeki olaylar hem iç huzuru bozmakta hem de yönetimleri tehlikeye düşürmekteydi. Özellikle Emevi ve Abbasi hanedanlarının son halifeleri oldukça kötü bir idare tarzı sergileyerek, muhaliflerine karşı sağlam bir ittifak kurmak yerine, şahsi ihtiraslarıyla meşgul olarak hem kendilerini hem de birbirlerini yıpratmışlardı. Bütün bunların yanı sıra kabileler ve şahıslar arasında fark gözeterek, onların düşmanlıklarını kendi üzerlerine çektiler. Ayrıca Arap olanlara çeşitli imtiyazlar tanıyıp, bunun dışındakileri göz ardı ederek, toplumda ayrılıklara sebep oldular ve neticede bütün bu hatalar onların sonunu getirirken, onlara karşı gelişen hareketleri ise güçlendirmişti.

BİBLİYOGRAFYA

- ABBAS, Abdullah; *Muraca'a Kitabu'l-Miyâh es-Sukkan fi'l-Kuveyt*, Kuveyt, 1974.
- ABDULAZİZ, Salim; *Tarihu'l-Arab Kable'l-İslam*, İskenderiye, 1973.
- ABDULAZİZ, Salih; *er-Rihla ve'l Keşfu'l Eseriyye 'Asru'l Hadîs fi Şibhi Ceziretu'l-'Arab*, Kuveyt, 1981.
- ABDULLAH, Muhammed Emin; *el-Halîc Buldân ve Kaba'ile*, Umman, 1983.
- ABDULLAH, Muhammed Emin; *Saltanatul Umman*, Umman, 1983
- ABDÜLMÜNİM, Abdulhalim; *Mıntakatü's-Sahrai's-Şarkiyye*, İskenderiye, 1976.
- İBN ABDİRABİH (Ahmed Bin Muhammed); *el-İkdu'l-Ferîd*, c. I-IX, Beyrut, 1949.
- ALİ, Cevad; *el-Mufasssal fi Tarîhi'l-Arab Kable'l-İslâm*, Beyrut, 1976.
- ARNOLD, T.Wilson; *The Persian Gulf*, Londra, 1978.
- ARNOLD, T. Wilson; *İntişar-ı İslam Tarihi*, (Çev. Hasan Gündüzler), Ankara, 1971.
- ARNOLD, T. Wilson; *El-Halîcu'l-'Arabî* (Çev. Abdulkadir Yusuf), Kuveyt, 1991.
- BAKIR, Abdulhalik; *İktisadi ve İdari Yönden Hz. Ali Dönemi*, Ankara, 1991.
- BAKIR, Abdulhalik; *Ortaçağ İslam Dünyasında İtiryat, Gıda, İlaç Üretimi ve Tağşişi*, Ankara, 2000.
- BAKIR, Abdulhalik; *Ortaçağ İslam Dünyasında Taş ve Toprak Ma'mulleri Sanayi*, Ankra 2001.
- BAKIR, Abdulhalik; *Ortaçağ İslam Dünyasında Madencilik ve Maden Sanayi*, Ankara 2002.
- BAKIR, Abdulhalik; *Ortaçağ Tarihi ve Medeniyetine Dair Çeviriler*, Ankara, 2004.
- BAKIR, Abdulhalik; *Ortaçağ İslam Dünyasında Tekstil Sanayi Giyim-Kuşam ve Moda*, Anakara, 2005.

BAKIR, Abdulhalik; *Ortaçağ İslam Dünyasında Deri, Tahta ve Kağıt Sanayi*, Belleten, Cilt: LXV, Sayı: 242, Nisan, 2001.

İBN BATUTA; *İbn Batuta Seyahatnamesi*, (Çev. Mümin ÇEVİK), İstanbul, 1993.

BEDR, Süleyman Sadun; *Mıntıkatu'l-Halîci'l-'Arabî Hilale'l-Elfeyni's-Sanî ve Evveli Kable'l-Mîlad*, Kuveyt, 1978.

BEHÇET, Mahmud ; *El-Bahreyn Daretu'l-Halic*, Bahreyn, 1963.

el-BEKİRİ (Ubeydullah b. Abdulaziz); *Mu'cem mâ İsta'cem min Esmâi'l-Bilâd ve'l Mevâki'*, (Thk. Mustafa es-SAKKÂ), c.I-II, Mısır, 1945.

el-BELÂZURÎ (Ahmet b. Yahya b. Cabir); *Fütûhu'l-Buldan*, (Thk. Selahuddin MÜNECCİD) c. I-II, Dârü'n-nahzâ, Beyrut, (Trz).

el-BELAZURÎ; *Ensâb'ul-Eşrâf*, (Tahkik. Muhammed Hamidullah) c. II, Daru'l-Ma'arif, Kahire, 1959.

BUŞHURÎ, Ali Ekber; *Tarîhu'l-Kadîm El-Bahreyn ve Halîci'l-'Arabî*, Bahreyn, 1987.

CASİM, Abdullatif; *El-Bahreyn fî Sadru'l-İslam*, Bahreyn, 1985.

CEVDET, Ahmet; *Kıyas-ı Enbiya*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1985.

el-CEVZÎ; *el-Muntazam fî Tarîhi'l-Ümem ve'l-Mülûk*, c. 5, Haydarâbâd, 1940.

ÇAĞATAY, Neşet; *İslam Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, Ankara, 1982.

ÇAĞATAY, N. – ÇUBUKÇU, İ.A. ; *İslâm Mezhepleri Tarihi*, c. I, Ankara 1965.

ÇELİK, Aydın, *Kuruluş Dönemi Fatımîler Devleti (909-969)*, Ankara, 2007.

ÇUBUKÇU, İ. A. ; *Gazzali ve Batınîlik*, Ankara 1964.

EMİR, Ali Seyyid; *Tarîhu'l-'Arab*, Beyrut, 1967

ESED, Haydar; *El-İmamu's-Sadık ve'l-Mezhebu'l-Erba'a*, Necef, 1958.

ÖMER, Faruk; *Tarihul Umman*, Bağdat, 1974.

- DARKOT, Besim; “Katar”, *İ. A. c. 6*, Eskişehir, 1997.
- DARKOT, Besim; “Katif”, *İ. A. c. 6*, Eskişehir, 1997.
- İBNU’L-ESÎR (Ebu’l Hasan Ali Bin Muhammed); *Üsdü’l-Ğabe fi-Marifeti’s-Sahabe*, Kahire, 1970.
- İBNU’L-ESÎR; *El-Kâmil fi’t-Tarih, Dar’ul Fikr*, c.I-XII, Beyrut, 1978.
- İBNU’L-ESÎR; *El-Kâmil fi’t-Tarih*, (Çev. A. AĞIRAKÇA, A. ÖZAYDIN) c. I-XII, İstanbul, 1985.
- EBU’L FARAC EL-İSFAHANÎ (Ali Bin Hüseyin); *Abu’l-Farac Tarihi* (Çev. Ö. Rıza DOĞRUL), c. I-II, Ankara, 1987.
- FAHRÎ Ahmed; *Tarîhu Şarki’l Ednâ’l-Kadîm*, Kahire, 1962
- FAYDA, Mustafa; *Halid bin Velid*, İstanbul, 1992.
- EBU’L FİDA (İsmail b. Ali); *El-Muhtasar fi Ahbari’l-Beşer*, c. II, Kahire, 1966.
- GLKUB, S. John Bgot; *The Great Arab Conguests*, Londra, 1960.
- GURZON, C. N. ; *Persia and Persian Ouestions*, Londra, 1966.
- GROHMAN, Adolf; “Yemame”, *İ.A*, c.13, Eskişehir, 1997.
- GROHMAN, Adolf; “Umman”, *İ.A*, c.13, Eskişehir, 1997.
- ĞULEB Muhammed Seyyid; *Et-Ticare fi Asri mâ Kable’l-İslam*, Riyad, 1974.
- İBN HACER (Ahmed b. Ali b. Muhammed); *El-İsâbe fi-Temyizi’s Sahabe*, c. I-III, Daru İhyaü’t-Turasi’l-Arabî, Beyrut, (Trz).
- HALİFE b. HAYYAT; *Tarîhu Halife b. Hayyat*, (Çev. Abdulhalik Bakır), Ankara, 2001.
- İBN-İ EBİL HADİD; *Şerhu Nehc’ul Belağa*, c. I-VII, Kahire, 1965
- HAMEVÎ, (Yakut bin Abdillan); *el-Mucemu’l-Büldan*, c. I- IV, Beyrut, 1985.

- HAMİDULLAH, Muhammed; *Mecmu'atu'l-Vesâiku's-Siyasiyye*, Beyrut, 1969.
- HAMİDULLAH, Muhammed; *İslam Peygamberi*, (Çev. S. Tuğ), c. II, İstanbul, 1980.
- İBN HALDUN; *Tarihu İbn Haldun*, c. IV, Beyrut, 1958.
- HAŞİMİ, Rıza Cevad; *et-Tarîh ve Asaru'l-Halîci'l-Arabî*, Bağdat, 1985.
- HATTAB, Muhammed S. ; *Fethu Beledi Fars*, Beyrut, 1965.
- İBN HAVKAL (Ebi'l-Kasım en-Nusaybi) ; *Kitabu Sureti'l-Arz*, Beyrut, 1965.
- İBN HAZM (Ebu Muhammed Ali b. Ahmed); *Cemheretu Ensâbi'l-'Arab*, (Thk. Abdusselam HARUN), Daru'l-Me'arif, Mısır, 1981.
- el-HEMADANÎ (Hasen b. Ahmed b. Ya'kub); *Sıfatu Cezâretî'l-'Arab*, Riyad, 1974.
- HİTTİ, P. K; *İslam Tarihi*, (Çev. Salih TUĞ), İstanbul, 1989.
- İBNU'L KÎLBÎ (Hişam b. Muhammed); *Kitabu'l-Asnâm*, (Thk. Ahmed ZEKİ), Kahire, 1924.
- el-İSTAHİRÎ (Ebu İshak İbrahim b. Muhammed); *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, Dâru'l-İlm, Mısır, 1961.
- el-KAZVİNÎ (Zekeriya b. Muhammed b. Mahmud); *Asâr'ul Bilad*, Beyrut, 1969.
- İBN KESİR; *El-Bidaye ve'n-Nihaye*, (Çev.Mehmet Keskin), c. I-VII, İstanbul, 1994.
- KENÂİ, Abdulkadir; *Tarihu Sina'ati's- Sefîne fi'l-Kuveyt ve Enşitatuha'l-Muhtelifê*, Kuveyt, 1982.
- İBN KUTEYBE (Muhammed Abdullah b. Müslim); *el-Me'arif*, (Thk. Servet UKKAŞE), Kahire, 1960.
- İBN KUTEYBE; *Uyûnu'l-Ahbar*, c. I, Kahire, 1963.
- LEWİS, Bernard; *Ortadoğu*, İstanbul, 1996.

- LEWIS, Bernard; *Sources for the Economic History of Middle East in Islam in History*, Londra, 1973.
- LEWIS, Bernard; "İsmâîlîler ", *İ. A*, İstanbul 1977, c. V/2.
- LOMBARD, Maurice; *İlk Zafer Yıllarında İslam*, (Çev. Nezh UZEL), İstanbul, 1983.
- MAHİR, Muhammed; *El-Vesâiku's-Siyasiyye Ve İdaretu'l-Asri'l-Emevî*, Kuveyt, 1974.
- el-MAKDİSÎ; *el-Bed' ve't-Tarih*, c. II-IV, Mısır, (Trz.).
- el-MAKDİSÎ; *Ahsenü't-Takâsîm fi Ma'rifeti'l Akalîm*, (Thk. De Goeje), Leiden, 1906.
- MASSIGNON, L. ; "Karmatiler", *İ. A*, c. VI, İstanbul, 1977.
- MAZAHERİ, Ali; *Ortaçağda Müslümanların Yaşayışları*, (Çev. Bahriye ÜÇOK), İstanbul, 1972.
- el-MES'UDİ (Ali b. Hüseyin); *Mürûcu'z-Zeheb ve Me'adinü'l-Cevher fi't-Tarih*, c. I-IV, Beyrut, 1973.
- el-MES'UDİ; *et-Tenbih ve'l-İşraf*, Kahire, 1938.
- el-MES'UDİ; *Ahbâru'z-Zaman*, Beyrut, 1966.
- NAFİ', Muhammed Mebruk; *Asru ma Kable'l İslam*, Kahire, 1952.
- OESTRUP, J; "Bahreyn", *İ.A*, c. 2, Eskişehir, 1997.
- OSBORNE, Christine; *The Gulf States ad Oman*, Londra, 1977.
- ÖMER, Mustafa; *Ceziretu'l-Feyleke*, Kuveyt, 1988.
- RENAUT, B. A. ; *Out Times Of Genaral History For Easten Students*, Londra, 1909.
- el-REYHANİ (Emin); *Mulûku'l-'Arab ve'r-Rihle fi'l-Beledi'l-'Arabîyye*, Beyrut, 1951.
- RIZA, Muhammed Ali; *Envaru'l-Bedriyyîn fi Terâcimi 'Ulemai'l-Katif ve'l-Bahreyn*, Necef, 1958.
- İBN RÜSTE; *el-'A'lâ'ku'n-Nefise*, Leiden, 1967.

- İBN SA'D; *et-Tabakatu'l Kübrâ*, c. I-V, Daru's-Sadr, Beyrut, 1957.
- SALİM, Muhammed Halid; *Cezâretu'l-Feyleke Lemahatu't-Tarihiyye ve'l-İctimaiyye*, Kuveyt, 1980.
- SAMÎ Said Ahmet; *Tarihu Halici'l Arabî min Akdemi'l Usûr hattâ Tahrîri'l Arabî*, Basra, 1985.
- es-SELAMÎ (Ebu Muhammed Abdullah b. Hamid); *Tuhfetu'l-A'yan fî Sîreti Ehlu 'Umman*, c. I, Mısır, 1954.
- es-SERANCAVi, Abdulfettah; *en-Nizââ'tu'l İstiklaliyye fî Hilâfeti'l- 'Abbasiyye*, Kahire, 1945.
- SEVER, Erol; *Asur Tarihi*; İstanbul, 1993.
- SUYUTÎ (Abdurrahman); *Tarihu'l-Hulefâ*, (Tahkik. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid), Kahire, 1952.
- ŞAKİR, Muhammed; *Tarîhu'l Halîci'l- 'Arabî*, Umman, 2003.
- ŞAMÎ, Ahmet; *Körfez ve Uzak Doğu Ülkeleri Arasındaki Ticari Münasebetler Ve Bu Münasebetlerin Orta Çağ Medeniyetine Etkileri*, (Çev. Aydın ÇELİK) T.D.A. Dergisi, s. 34 (Ekim 2001).
- et-TABERÎ (Muhammed b. Cerîr); *Târîhu'l Umem ve'l-Mulûk*, c. I-IX, Beyrut, 1962.
- et-TABERÎ; *Tarihu't-Taberi Tercümesi*, c. I-III, İstanbul, 1983.
- TONSEND, John; *Oman The Making of Modern State*, Londra, 1975.
- WANDELL, Philips; *Oman a History*, Londra, 1966.
- WILKINSON, J. E. ; *The Origins of The Oman State*, Londra, 1972.
- el-YA'KUBÎ (Ahmed b. Ebi Yakup); *Tarihu'l-Ya'kubî*, c. II-VI, Beyrut, 1980.
- YAKUB, Bekir; *el-Arab ve'l Milahe fî Muhîti'l-Hind*, Kahire, 1958.

EBU YUSUF; Kitabu'l-Haraç(Thk. A.A. el-Kubeysî) c. I-II, Bağdat, 1975; (trk.ter. Ali Özek), İstanbul, 1973.

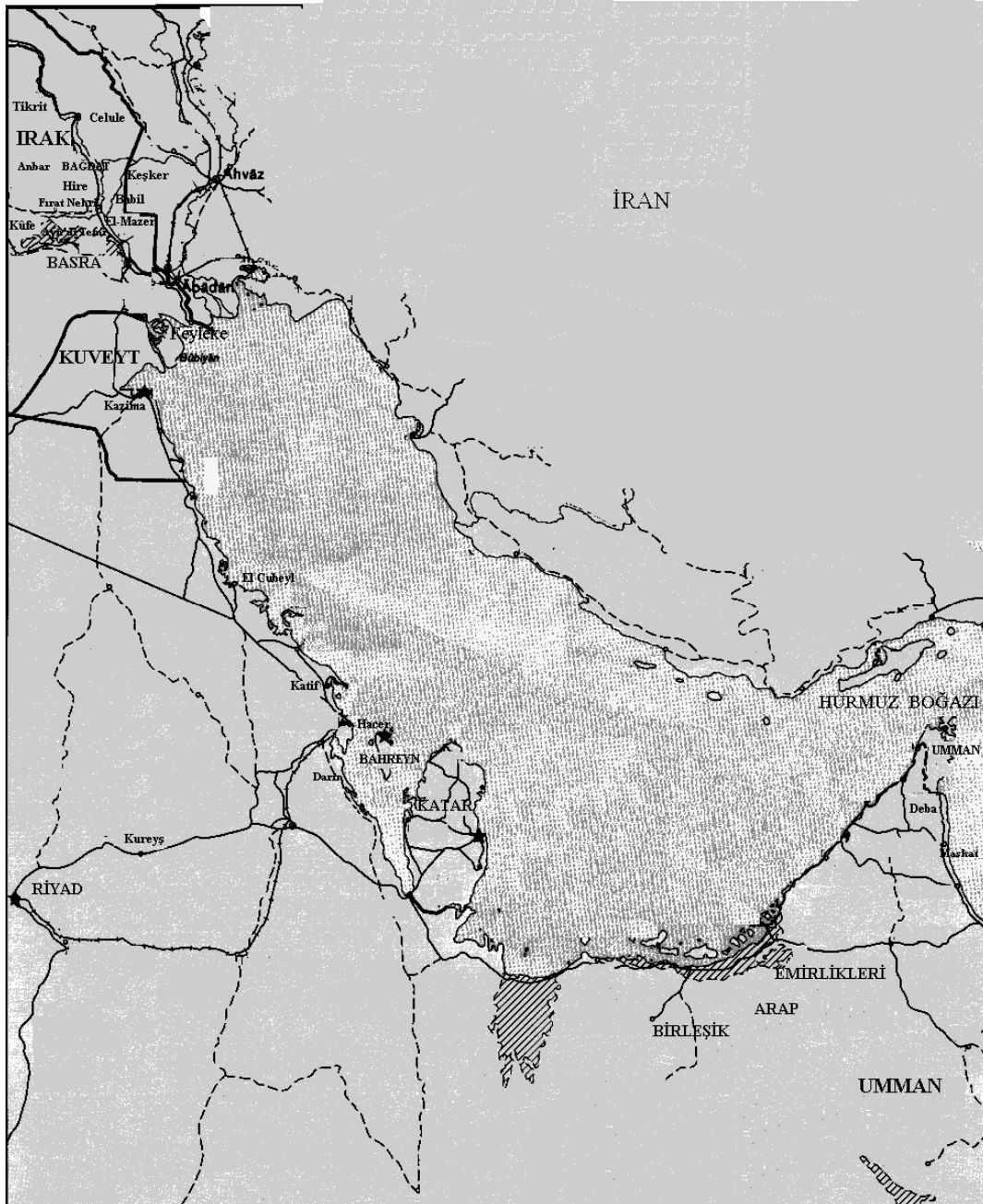
YVER, G.; "Maskat", *İ.A*, c. 7, Eskişehir, 1997.

ez-ZEHEBÎ (Muhammed b. Ahmed b. Osman); *Siyeru A'lami'n-Nubela*, (Thk. Hüseyin ESED) c. I-III, Beyrut,1982.

ZEHRA, Ebu Muhammed; *İslam'da Siyasi ve İtikadi Mezhepler Tarihi*, (Çev. E.Ruhi Figlali, Osman Eşkicioğlu), c. I, İstanbul, 1970.

ZEYDAN, Corci; *İslam Medeniyeti Tarihi* (Çev. Zeki MEĞAMİZ), İstanbul, 1972.

EKLER

ÖZGEÇMİŞ

1982 yılında Elazığ'da doğdum. İlk öğrenimimi Yakup Şevki paşa ilkokulunda, orta öğrenimimi Vali Muharrem Göktayoğlu ortaokulunda, liseyi ise Korgeneral Hulusi Sayın Lisesinde bitirdim. 2001 yılı eğitim döneminde Fırat Üniversitesi Tarih Anabilim dalını kazandım ve 2005'te bu bölümden mezun olarak, aynı yıl içerisinde Ortaçağ Tarihi Anabilim dalında Yüksek Lisansa girdim. Milli Eğitim Bakanlığı tarafından verilen bursu kazanarak, bir yıl süreyle Kuveyt devlet üniversitesinde Arapça dil eğitimi aldım. İngilizce ve Arapça bilmekteyim.

Taner YILDIRIM